

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ HADİS
ANABİLİM DALI

RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN HADİS ŞERHÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Marat KASHAFUTDİNOV

ANKARA - 2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ HADİS
ANABİLİM DALI

RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN HADİS ŞERHÇİLİĞİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Marat KASHAFUTDİNOV

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Bünyamin ERUL

ANKARA – 2012

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
KISALTMALAR	8
GİRİŞ	9
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ	9
II. ARAŞTIRMANIN AMACI	10
III. ARAŞTIRMANIN PLANI, METODU VE KAYNAKLARI	10

BİRİNCİ BÖLÜM

RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN HAYATI

I. HAYATI	12
A. Ailesi ve Çocukluk Yılları	12
B. Eğitimi, Hocaları ve Okuduğu Kitaplar	14
C. Şihâbüddin Mercâni (ö. 1818-1889) ve Cemâluddin Efgânî (1838-1897) ile Görüşmesi	18
D. İmamlıktan Kadılığa Tayini	20
E. Şura'nın Baş Muharriri Olması	22
F. Ufa'ya Dönüşü ve Müftülüğü	23
II. VEFATI	25
III. ESERLERİ	26
A. Rızaeddin b. Fahreddin'in Mirası	27
B. El Yazma ve Matbu Eserleri	28
C. Rusya'da Hadis ile Alakalı Yazılmış Bazı Eserler	32

İKİNCİ BÖLÜM

RIZAEDDİN BİN FAHREDDİN'İN “*CEVÂMÎ'U'L-KELİM ŞERHİ*”

ADLI ESERİNDE HADİS ŞERHÇİLİĞİ

I. <i>CEVÂMÎ'U'L-KELİM ŞERHİ</i> 'NİN TANITIMI VE TE'LİF SEBEBİ.....	34
II. <i>CEVÂMÎ'U'L-KELİM ŞERHİ</i> 'NİN KAYNAKLARI.....	35
A. Kitabına Aldığı Hadislerin Kaynakları	35
B. Hadisleri Şerhinde Kullanılan Kaynaklar	36
1. Temel Hadis Kitapları ve Şerhleri	37
2. Tefsir Kitapları	37
3. Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Kitapları	37
4. Ricâl Kitapları	38
5. Dil, Kültür, Tarih, Ahlak ve Edebiyat ile İlgili Eserler, Makaleler ve Risaleler	38
III. <i>CEVÂMÎ'U'L-KELİM ŞERHİ</i> İNDE ŞERH METODU	39
A. <i>Cavâmi'u'l-Kelim Şerhi</i> 'nde Ele Alınan Konular	41
IV. MUHTEVA AÇISINDAN HADİSLERİ ŞERH METODU	43
A. Hadisleri Tercüme Prensipleri	43
B. Kelime Tahlilleri ve Lügat Manalarının Açıklanması	45
1. Kelimelerin Ayetlerle İzahı	45
2. Kelimelerin Hadislerle İzahı	45
3. Lügat Manalarını Açıklanması	46
4. Kavramların Açıklanması	47
5. Kelimelerin Değişik Okunuşları	48

6. Sarf ve Nahiv Açısından Kelime Tahlilleri.....	49
a. Kelime İştikakları.....	49
b. Kelimelerin Değişik Sîğalarına İşaret Edilmesi.....	50
c. Gramer Tahlilleri.....	51
C. Muhtevanın İzahı.....	51
1. Ayetle İzah.....	52
2. Hadisle İzah.....	54
3. Sahabe, Tabiîn ve Diğer Âlimlerin Görüşleriyle İzah.....	56
4. Kendi Görüşleriyle İzah.....	59
5. Zahirî ve Mecazî Manalara Temas Edilerek Hadisleri İzahı.....	61
6. Darb-ı Mesellerle Hadislerin İzahı.....	63
7. Diğer Milletlerin Güzel Adetleriyle Hadislerin İzahı.....	65
8. Şiirle İstişhad.....	66
9. Sebeb-i Vurud ile Hadislerin Açıklanması.....	69
10. Hadislerdeki Sebeb ve Hikmetlerin Açıklanması.....	70
11. Hadislerin Tarihî Bilgilerle İzah.....	71
12. Hikâyelerle Hadisleri İzah.....	72
13. Hadisleri Tıp Âlimlerin Görüşleriyle İzah.....	74
14. Hadislerin Şerhleri'nde İctihat ve Mezhep Görüşleri.....	76
15. Hadislerdeki Fıkhî Hükümlerin Açıklanması.....	78
a. Genel Açıklamalar.....	79
b. Mezhep Görüşlerini Zikretmesi.....	82
16. Hadislerdeki İtikada Ait Meseleleri Açıklaması.....	84

a. İtikadi Hadisleri Açıklamada Mezhep Faktörü.....	84
b. İtikatla İlgili Hadisleri İzahı.....	85
aa. İman, İslam ve Tevhit.....	85
bb. Allah'ın İsim ve Sıfatları.....	86
cc. Bid'atçılara Karşı Tutumu.....	86
dd. Büyük Günah Meselesi.....	89
ee. Müteşabih Kelimelerin Açıklanması.....	90
VI. CEVÂMÎ'U'L-KELİM ŞERH'İNDE BAZI KONULARIN YORUMLAR.....	89
A. Eğitim ve İlim ile İlgili Hadisler.....	89
B. Kadın ve Erkek Arasında Olan Münasebetler.....	93
C. Muhtelif Konularla İlgili Yorumlar.....	93
VII. CEVÂMÎ'U'L-KELİM ŞERH'İNDEN TERCÜME VE ŞERH ÖRNEKLERİ.....	98
A. Edep ve Ahlak ile İlgili Hadisler.....	98
B. Kur'an ve Sünnet İlgili Hadisler.....	106
C. Kötüler, İyiler ve Hidayet.....	110
D. Amel ve İbadet, Bid'at ve Âbidler.....	111
SONUÇ.....	121
KAYNAKÇA.....	123
ÖZET.....	125
ABSTRAKT.....	126

ÖNSÖZ

Hadis tarihi ve literatürü açısından XX. Asır İdil-Ural Bölgesi'nde yetişmiş Müslüman bilginlerin ve eserlerinin özel bir yeri vardır. Onların bir taraftan varoluş mücadelesi verirken diğer yandan dini ilimleri yaşatmaya ve yenilemeye yönelik çabaları, bugün bile kayıtsız kalınamayacak kadar etkileyicidir. Günümüzde bu bilginlerin yaşadıkları topluma ve ilgi duydukları ilim sahalarına katkılarını konu alan çalışmaların yapılması bunun bir göstergesidir. Bu çalışmada da, Çarlık Rusya'sında İdil-Ural bölgesinde yaşayan bilginlerin seçkin bir temsilcisi olan, kadılık, müftülük ve gazetecilik gibi çeşitli görevlerde bulunan, İslamî ilimlerin hemen her sahasına ilgi duyan çok yönlü bir şahsiyetin, Rızaeddin b. Fahreddin'in *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi* ve bu şerh özelinde hadis şerhçiliği incelenmektedir.

Bu vesileyle, tez konusunun belirlenmesinden başlayarak tez çalışmasının hemen her aşamasında maddî ve manevî desteğini esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Bünyamin Erul'a şükranlarımı sunarım. Tezimin kaynaklarına ulaşmamda emeği bulunan Doç. Dr. İbrahim Maraş'a ve tezimin dil ve muhteva açısından olgunlaşmasına katkıda bulunan Ar. Gör. Suat Koca'ya teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmamı, hadis ilmine hizmeti geçen bu önemli şahsiyetin anısına ithaf ederken, aynı zamanda yeni araştırmalar için ilham kaynağı olmasını diliyorum.

Muvaffakiyet yalnızca Allah'tandır.

Marat Kashafutdinov

KISALTMALAR

a.s. :	Aleyhi's-Selâm
b. :	İbn
bkz.:	Bakınız
byy. :	Basım yeri yok
c.:	Cilt
ö. :	Ölüm
s. :	Sayfa
ss. :	Sayfalar
terc. :	Tercüme eden
tah. :	Tahkik eden
tsz. :	Tarihsiz
vd. :	Ve devamı
h. :	Hicri
m. :	Milâdi

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE ÖNEMİ

Bu araştırmada XX. yıl'ın İdil-Ural bölgesinde yaşamış çok yönlü bir âlim olan Rızaeddin b. Fahreddin'in *Cevâmi'ü'l-Kelim Şerhi* adlı eseri incelenmekte ve ilgili şerh özelinde yazarın şerhçiliği değerlendirilmektedir. Esas itibariyle ders kitabı olarak tasarlanan ve kadim Tatarca'yla kaleme alınan eser, yazıldığı döneme ilişkin dinî, ahlakî, toplumsal ve kültürel tespitleri açısından önemli bir kaynak durumundadır. Ayrıca bu eser, yazarın hadis şerhçiliğini yansıtmaması bakımından da önemli bir yere sahiptir.

Rızaeddin b. Fahreddin'in şerhi, varlık bulduğu tarih ve coğrafya açısından ayrıcalıklı bir mevkiî sahiptir. Dini metinlerin tercümesine yönelik olarak Ceditçiler ve Kadimciler arasında cereyan eden ideolojik tartışmaların ve ayrışmaların etkisiyle XX. yüzyılda İdil-Ural bölgesinde Kur'an'ı Kerim'in ve temel hadis eserlerinin tercümeleri neredeyse hiç yapılmamıştır. Bu coğrafyada yaygın olarak Kur'an'ı Kerim'in ve hadis kaynaklarının Arapça nüshaları kullanılmıştır. Arap dilini anlamayanlar ise dini ilimlerle meşgul olan kişilerin şifahî tercüme ve açıklamalarıyla ilgili eserlerden yararlanmışlardır. Halk arasında hadis tercümelerinin not edildiği küçük notlar bulunsa da, bunlar hiçbir zaman bir kitap hüviyetine sahip olmamıştır. *Cevâmi'ü'l-Kelim Şerhi*, sözü edilen bu çalkantılı dönemde Tatarca kaleme alınan hadis tercüme ve şerhlerinin ilk ve önemli örnekleri arasındadır.

II. ARAŞTIRMANIN AMACI

Araştırmamız, doğrudan Rızaeddin b. Fahreddin'in *Cevâmi'ü'l-Kelim Şerhi*'nin muhteva ve metot açısından incelenmesini amaçlamakta, dolaylı olarak da çok yaygın olmayan bir dilde (kadim Tatarca) yazılmış bir eseri ve yazarını ilim çevrelerine tanıtmayı hedeflemektedir. *Cevâmi'ü'l-Kelim Şerhi* ile ilgili tespitlerimiz, bu eserin genel hadis şerh literatürü içindeki yeri ve değeri konusunda bir fikir sahibi olmak için önem arz eder. Rızaeddin b. Fahreddin'in bu şerhte ortaya koyduğu ilmî çaba ve birikim ise, bu çok yönlü âlimin hadis şerhçiliğini tanımak için uygun bir malzeme teşkil eder.

Aslında Rızaeddin b. Fahreddin'in şerhçiliğini ortaya koymak için başvurulabilecek bir eser daha vardır. Tespitlerimize göre Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi* adlı eserini yazdıktan sonra *el-Belâğu'l-Mübîn Şerhi* adlı üç ciltlik başka bir hadis şerhi de kaleme almıştır. Hâlihazırda Başkurdistan'ın başkentindeki Ufa İlimler Akademisi arşivinde Rızaeddin b. Fahreddin Fondunda ona ait 41 ciltten oluşan el yazma eserler içerisinde bulunan bu şerh, tarafımızdan da görülmüştür. Ancak 3 ciltlik yazma eserin son 2 cildi kaybolmuş, sadece birinci cildi günümüze gelme şansı bulabilmiştir. Hem kayıp ciltler nedeniyle eserin içeriğini bütünüyle değerlendirme imkânı bulunmadığından, hem de mevcut tek cildi temin etme konusunda karşılaştığımız zorluklardan dolayı araştırmamızı *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi* ile sınırlandırmak durumunda kaldığımızı ifade etmemiz gerekir.

III. ARAŞTIRMANIN PLANI, METODU VE KAYNAKLARI

Tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Tezin birinci bölümünde tasvirî bir yaklaşımla Rızaeddin b. Fahreddin'in hayatı, ilmi kişiliği, hocaları ve eserleri ele alınmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümde Rızaeddin b. Fahreddin'in *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi*, içerik açısından tahlil edilmiştir. Bu çerçevede öncelikle şerhin genel bir tanıtımı yapılarak eserin te'lif sebebine ve kaynaklarına değinilmiştir. Daha sonra şârihin şerh metodu, hadislerin tercümesinde gözettiği ilkeler ve bazı konulara ilişkin dikkat çekici yorumlar analiz edilmiştir. Bu bölümde son olarak şerhi doğrudan tanı(t)mak için şerhten seçilmiş tercüme ve şerh örneklerine yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde ise araştırmamız boyunca ulaştığımız bulgular ifade edilmiştir.

Araştırmamızda ele aldığımız konunun içeriğine uygun bir şekilde tasvirî ve analitik bir yöntem takip edilmeye çalışılmıştır. Araştırma sürecini ve yöntemini daha detaylı bir şekilde ifade etmek gerekirse, bu konuda ilk olarak gerekli verilerin toplanması ve işlenmesi için geniş bir kaynak taraması yapılmıştır. Başkurdistan, Rusya ve Türkiye'deki arşiv ve kütüphaneler etrafıca taranmış, gerekli görülen bazı kaynaklar Rusça ve Tatarca'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Rızaeddin b. Fahreddin'in şerhçiliğini ortaya koymak için yazar tarafından kaleme alınan kitap ve makaleleri tespit edilip incelenmiş, bilhassa konumuzla ilgili olanlar ayrıntılı bir

biçimde okunarak teze yansıtılmıştır. Bunun yansıra konuyla ilgili bilgi içeren eserlerden de yararlanılmıştır. Bu meyanda temel hadis kaynakları, Rusça ve Tatarca biyografik kaynaklar (Raif Mardanov, Baişev, Husainov ve Rızaeddin b. Fahreddin'in kendi kızları tarafından hazırlanmış hatıralar ve eserler), Türkçe akademik çalışmalar (İsmail Türkoğlu ve Ömer Hakan Özalp'in çalışmaları) ve çeşitli köşe yazıları da müracaat ettiğimiz kaynaklardandır.

Rızaeddin b. Fahreddin'in hadisçiliği bağlamında temel kaynaklarımızdan biride Gakayla Kamaletdinova tarafından kaleme alınan "*Rızaeddin b. Fahreddin'in Hadisleri Tercüme Etme Prensipleri*" başlıklı Tatarca kitabı olmuştur. Prof. Dr. Bünyamin Erul'un "*Rızaeddin b. Fahreddin'in Hadisçiliği*" başlıklı makalesi de çalışmamızın kaynakları arasındadır. Makale Türkçe'de Rızaeddin b. Fahreddin'in hadisçiliğine değinen ilk çalışma olması açısından önem arz eder. Diğer taraftan tezimize konu olan şerhteki malzemeyi tasnif ve tahlil ederken, Saffet Sancaklı'nın "*Begavi ve Şerhü's-Sünne'deki Şerh Metodu*", Salih Karacabey'in "*Hattâbi'nin Hadis İlmindeki Yeri*" ve Zişan Türcan'ın "*Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü*" kitaplarından istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

RIZAEDDİN BİN FAHREDDİN'İN HAYATI

I. HAYATI

A. Ailesi ve Çocukluk Yılları

Tam adı Rızaeddin b. Fahreddin b. Seyfeddin b. Sübhankul b. Bikmuhammed b. Yoldaş b. İşkey b. Tümkey b. Yankildi b. Kaybula (Habibullah) b. Kormaştır olan Rızaeddin b. Fahreddin, 31 Aralık 1858¹ çarşamba günü sabah vakitlerinde, İdil-Ural Samara vilayetinde Bügülme ilçesinde, bugün Tataristan'a bağlı Kiçü suyu üzerindeki Kiçüçat köyünde, bir molla ailesinin beşinci çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Babası Fahreddin b. Seyfeddin (1819-1891), annesi Mevhube bt. Rimkul el-İştiraki b. Maksud el-Beytu'ânî el-Buguruslanî'dir (1821-1873).² Doğduğu zaman babası Fahreddin'in seferde olduğu, babasının seferden döndükten sonra yeni doğan oğluna kısa bir süre önce vefat eden Rızaeddin adındaki oğlunun adını verdiği belirtilir.³ Mingazeddin (1843-1931), Magsume (1845-1932) (yazar ve gazeteci Fetih Kerim'in annesi), Mevdüde (1851-1912), Kaşşefeddin (1853-1894), Ziyâeddin (1861-1907), Mahire (1878-1915), Salih (1885-1973) adlarında Rızaeddin b. Fahreddin'in dört erkek kardeşi ve üç kız kardeşi vardı. Son iki kardeşi üvey annesinden doğmuş kardeşleriydi.⁴

Rızaeddin okula başlamadan önce okumayı annesinden öğrenmiştir. Kendi hatıralarında annesini ona ilim yolunu gösteren ilk kişi olarak niteler.⁵ Annesi ona okuma öğretirken çok merhametli davranıyor, hiçbir zaman cezalandırma yoluna

¹ Rızaeddin b. Fahreddin kendi hatıratında 31 Aralık 1858'de doğduğunu belirtmektedir. Nüfus kaydı doğumundan beş gün sonra gerçekleştirildiğinden resmi doğum tarihi 4 Ocak 1859 (yeni hesaba göre 16 Ocak 1859) olarak kaydedilmiştir. Bkz. Raif Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biografiçeskiy Sbornik*, (Kazan: Ruhیات Neşriyat, 1999), s. 83. Rızaeddin b. Fahreddin'in doğumunu yeni hesaba göre 17 Ocak olarak kabul edenler de vardır ki bu yanlışlık, Rûmi tarihi Miladi'ye çevirirken, XIX. asırda 12 günün eklenmesi gerekirken, -XX. asırda olması gerektiği gibi -13 günün eklenmesinden kaynaklanmıştır. Bkz. Ömer Hakan Özalp, *Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001), s.22.

² Başka kaynaklara göre Rızaeddin b. Fahreddin'in annesinin adı Mahuba idi. Mevhube bt. Rimkul aynı Bugulma reyonunun Eski İştiryak köyün imamının kızıydı. 1 Ağustos 1871 tarihinde elli iki yaşında Kiçüçat köyünde vefat etmiş ve aynı köyde defnedilmiştir. Bkz. Mardanov, *a.g.e.*, s. 115.

³ Ailenin Rızaeddin b. Fahreddin'den önce 18 Haziran 1856'da Rızaeddin adlı bir çocuğu dünyaya gelmiş, ancak 7 Eylül 1857 yılında hastalıktan vefat etmiştir. Bkz. Mardanov, *a.g.e.*, s. 22.

⁴ Mardanov, *a.g.e.*, s. 113.

⁵ F. Baişev, *Obşestvenno-Politiçeskiye i Nrvastvenno Etiçeskiye Vzglyadı Rızı Fahreddinova*, (Ufa: Kitap Yayınları, 1996), s. 39.

gitmiyordu. Bu ilk okuma dersleri sırasında annesinden gördüğü merhametli davranışları ömrü boyunca unutmadı. Küçük yaştan itibaren okumaya ilgi duyduğu gibi, gelecek yıllarda yazacağı pedagoji kitaplarına annesinden gördüğü bu merhametli davranışlar vesile olmuştur.⁶

Rızaeddin b. Fahreddin araştırmaları sonucunda kendi nesebini 13. göbeğe kadar tespit etmiştir. Onun nesebi İdil-Ural boyunda yaşamış Bulgar Türklerine kadar ulaşır.⁷

1. İlk cediti Tansar
2. Karmış el-Bulgari b. Tansar
3. Behşende (Bak Şunda) b. Karmış
4. Kaybula (Habibullah) b. Behşende
5. Cankıldı b. Kaybullah
6. Tümkey (Tüy Muhammed) b. Cankıldı
7. İşkay (İş Muhammed) Tumkay
8. Yuldaş b. İşkay
9. Bik Muhammed b. Yuldaş
10. Subhankul b. Bik Muhammed
11. Seyfeddin b. Subhankul (1778-1861)
12. Fahreddin b. Seyfeddin (1819-1891)
13. Rızaeddin b. Fahreddin (1859-1936).

Rızaeddin b. Fahreddin'e göre onun cediti Yoldaş b. İşkey, İdil nehri boyundaki "Şurdan" adlı Müslüman bir köyde doğup büyümüştür. Kazan hanlığı 1552 yılında yıkıldıktan sonra, "Şurdan" halkı bu yerlerden çıkmak zorunda kalmıştır. Yoldaş kendi akrabaları ve köylüleriyle beraber eşyalarını atlara yükleyerek doğup büyüdüğü,

⁶ İsmail Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000), s. 24.

⁷ Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Naučno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 112.

atalarının kabirlerinin bulunduğu yerleri bırakıp gitmiştir. Yaz mevsiminde günlerce yol almışlar, nihayet iki nehrin birleştiği kara topraklı, otlakları verimli, ormanları bol yemişli bir bölgede yerleşip kendileri için bir köy kurmuşlardır. Bu köyü “Yoldaş” diye isimlendirdiklerine dair haberler vardır. Rızaeddin b. Fahreddin’in ataları bu köyde doğup yaşamışlar ve buraya defnedilmişlerdir.⁸

Rızaeddin çocukluğundan beri öğrenmeye karşı çok istekliydi. Annesine, babasına ve köyde rastladığı kişilere sürekli sorular soruyordu. Bir gün buğday işleyip un yapan bir grup insanla karşılaşmıştı. Buğdaydan ayrılan kabuklar, güneşin doğduğu tarafa uçup gidiyordu. Kendisinden on bir veya on iki yaş büyük olan ağabeyine bu kabukların nereye uçtuğunu sormuş, kardeşi de, “Mekerce’ye” diye cevap vermişti. Bu yanıt küçük Rızaeddin’in gönlüne yerleşmiş ve uzunca bir zaman buna inanmıştı. Yıllar sonra Mekerce’nin aslında bir alış-veriş yeri olduğunu, o kabukların Mekerce’ye uçmadığını öğrenecek ve bu inanıştan zorlukla vazgeçtiğini söyleyecekti.⁹ Ebeveynlerle ilgili yazdığı eserlerinde çocukların sorularına büyüklerin her zaman doğru, net ve ciddi cevap vermeleri gerektiğini vurgulamasının arkasında yatan nedenlerden biri de budur. Kendisi de çocukları, bir soru sorduğu zaman dikkatle dinler, onların anlayacağı şekilde ciddi cevaplar verirdi. Ona göre küçükken yanlış öğrenilen bir bilgi, bazen bütün bir ömür devam edebilirdi.¹⁰

B. Eğitimi, Hocaları ve Okuduğu Kitaplar

Rızaeddin b. Fahreddin’in okumayı kaç yaşında öğrendiği bilinmemekle birlikte 1865 yılı güzünden itibaren kardeşleriyle beraber kendi köyünden yirmi kilometre uzaklıkta olan Tüben Şelçeli köyüne gidip geldiği tahmin edilmektedir.¹¹

1867 yılı güzünde, eniştesi Gılman b. İbrahim el-Kerim refakati altında Çistay medresesine okumaya gönderildi. Birkaç ay eğitim gördükten kış mevsiminin son günlerinde eniştesiyle beraber eve döndü. Bir süre vakit geçtikten sonra karların eriyip suların akmaya başladığı 1868 Şubat’ının sonunda veya Mart’ın başında vaktiyle babasının hizmetinde bulunan Eyüp adındaki rehberiyle Çistay’a doğru yola çıktılar. Yolculuk esnasında Rızaeddin b. Fahreddin uzaklık hesabı yaparken “iki kere otuz kırk, iki kere kırk elli” gibi çocukça yanlışlıklar yapması üzerine Eyüp efendi bir

⁸ Mardanov, *a.g.e.* s. 111 (*Esmе ve Zeynep Hatıraları* içinde).

⁹ Mardanov, *a.g.e.*, s.12.

¹⁰ Türkoğlu, *a.g.e.*, ss. 24-25.

¹¹ Mardanov, *a.g.e.*, s.13.

tarafından bu hesaplara güler, diğer yandan küçük Rızaeddin'e hesabın nasıl doğru yapılacağını anlatmış. Ancak Rızaeddin, Eyüp Efendi'nin çok şakacı birisi olduğunu bildiği için onun bu düzeltmelerini yeterince önemsemezmiş. Yolculukları sona erip Gılman Efendi'nin yanına vardıklarında Eyüp Efendi durumu ona aktarmış, muhterem bir zat olan Gılman Efendi de bizzat kendisi ona, hesabın nasıl yapılacağını anlatmıştır. Bu, Rızaeddin'in ilk ve son hesap dersi olmuştur.¹²

Rızaeddin 1868'de Çistay'dan eve döndü. Gilman Efendi "Minabayev" köyüne imam olarak tayin edildiği için Rızaeddin b. Fahreddin'i okuluna götüremedi. Henüz küçük yaşta olan Rızaeddin'i anne-babası da okula göndermediler, Bu nedenle Rızaeddin, bahar ve kışı evde geçirmek zorunda kaldı.¹³

1869 yılı güz günlerinde, Rızaeddin b. Fahreddin'in okuması için, kendi köyünde yeterli seviyede medrese bulunmadığından, kardeşi Keşşefeddin'le birlikte, onun okumakta olduğu ve yirmi yılını geçireceği, eski usulde eğitim yapan ve o zamanlarda kendine göre bir nâmı olan Tüben Şelçeli ilçesindeki -bugün Leninoğors reyonuna bağlı- Tüben Çerişli medresesine gönderildi.¹⁴

Rızaeddin b. Fahreddin hocaları hakkında bilgi verirken ilk önce ebeveynlerini ve büyük kardeşlerini zikreder. Sonra Gılman b. İbrahim b. Kerim Efendi'yi, ardından Hasan b. Muhiddin el-Mektemevi Efendi'yi, sonra Muhammed Hanif b. Abdulkayyûm eş-Şelçelî'yi ve sonra Abdulfattah b. Abdulkayum eş-Şelçelî'yi söyler. Rızaeddin b. Fahreddin bu hocalar içerisinde en çok Abdulfattah b. Abdulkayum eş-Şelçelî'den, en az da Hasan b. Muhiddin el-Mektemevî'den yararlanmıştı. Bunun yanında Muhammed Kizlevî huzurunda bir miktar Kur'an Kerim yazmış ve Saitgali ez-Zahir'den peygamberlerin tarihini ve daha başka ilimleri okumuştur.¹⁵

Rızaeddin b. Fahreddin'in okuduğu kitapların ilki Kazan'da bastırılan "Fezâilu'ş-şuhûr" adlı kitaptır. O, bu kitabı hiçbir zaman unutmadığını ifade etmektedir. Sonraki zamanlarda "Elifba", "Heftiyek",¹⁶ "Bedevam", "Takıy Gecep" ve

¹² Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 88.

¹³ Mardanov, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁴ Özalp, *Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, s. 26.

¹⁵ Mardanov, *a.g.e.*, s. 17.

¹⁶ Bazı Kur'an ayetlerin ve sürelerin cüzleri.

“*Âhîr Zaman*” kitapları abıstay¹⁷ tarafından kendi evinde çocuklara ders olarak okutturulmuştur.¹⁸

Fezâilu’ş-şuhûr kitabından sonra “*Mühimmetü’l-müslimîn*”, “*Kırık Hadis*”, “*Şurutu’s-salavât*” kitaplarını okumuş ve Çistay şehrinde oturan hemşiresinin “*Yak Hikâye*”, “*Hamdi bi Had*”, “*Sıfatü’l-menkûlât*”, “*Emâli*” ve “*Ta’lîmü’l-mütaallim*” adlı kitapları okumuştur.¹⁹

Tüben Şelçeli medresesinde olduğu zaman “*Sevânih*”, “*Eyyühe’l-Veled*”, “*Bidâyetü’l-hidâye*”, “*Nisâbu’l-ahbâr*”, “*Şir’atu’l-İslâm*”, “*el-Fıkhu’l-Ekber*”, “*Helebi*” ve “*Kitâbu’l-erba’in*” kitaplarını okudu. Medrese’de okuduğu diğer kitaplar ise şunlardır: “*Bidan*”(?), “*Şerh-i Abdullah*”, “*Kavâid*”, “*Avâmil*”, “*Enmûzec*”, “*Aynü’l-İlim*”, “*Kâfiye*”, “*İsâguci*”, “*Şemsiye*”, “*Zübdetü’l-esrâr*”, “*Telhîsu’l-miftâh*”, “*Şerhu Akâidi’t-Taftazânî*”, “*Haşiyetü Hayâlî*”, “*Haşiyetü Siyelkûtî*”, “*Tavzîh ve Telvîh*”, “*Şerhu Akâidi’d-Devvânî*”. Rızaeddin b. Fahreddin bu kitaplardan “*Telvîh*”, “*Tavzîh*” ve “*Şemsiye*” dışındaki tüm kitapları başından sonuna kadar okuduğunu aktarır.²⁰

Bu kitaplardan farklı olarak kendi başına okuduğu eserler de vardır: “*Şerhu Hikmeti’l-‘ayn*”, “*Şerhu Mevâkif*”, “*Şerhu Beyzâvî*” ve “*Mirkâtu’l-Vusûl fî Mir’âtî’l-Usûl*” bunlardandır. Ona göre bu kitapların hiçbirisi ders kitabı işlevine sahip olmadığı gibi, “*Tefsiru Beydavî*” ve “*Tavzîh*”in dışındakiler talebelerin İslam’a muhabbetini artırıcı bir niteliğe de sahip değildir.²¹

Rızaeddin b. Fahreddin 1879 yılında Astrahan medreselerin eğitim sistemini daha yakından tanımak için büyük kardeşi Mingazeddin vasıtasıyla hocası Abdülfettah Efendi’den izin istemiş, ancak hocası onun oraya gidip geri dönmek istemeyeceğinden korkarak izin vermemiştir.²²

Rızaeddin b. Fahreddin, eğitim gördüğü medrese sisteminden pek memnun olmamıştır. Bu nedenle de kendisini her zaman ilmin pek çok alanında yetiştirmeye gayret etmiştir. Henüz daha Şelçeli medresesindeyken öğrencilerin ilim tahsilini daha

¹⁷ İmam efendinin hanımına söylenen bir isimdir.

¹⁸ Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 89.

¹⁹ Mardanov, *a.g.e.*, s. 90.

²⁰ Mardanov, *a.g.e.*, s. 90.

²¹ Mardanov, *a.g.e.*, s. 90.

²² Mardanov, *a.g.e.*, s. 115.

verimli ve daha sistematik hale getirmek için Kazan şehrinde neşredilen beş kitap telif etmişti. Bunlar: *Kitâbu'l-i'tibâr*, *Kitâbu't-tasrîf*, *Hedîyetu'l-lehân*, *et-Tahrîru'l-musaffa* ve *Terbiyeli bala* adlı eserleridir. Bunun dışında *Tanzimât* adlı kitabının sansür tarafından neşredilmesine izin verilmemiştir.²³

Onun hayali, meşhur medreselerde önemli müderrisler ile zengin kütüphanesi olan ortamlarda sistematik bir şekilde eğitim görmektir. Eline ulaşan ve kendisini ilgilendiren hemen her kitabı kullanmak üzere istinsah etmiştir.²⁴ Rızaeddin b. Fahreddin Arapçayı, Farsçayı ve Türkçeyi kendi çaba ve gayretiyle öğrenmiştir. Medresede tahsil gördüğü zaman Rusçayı öğrenmeyi de kendisine hedef seçmiş, ancak hocaları buna izin vermedikleri için sonraki süreçte gerçekleştirmek üzere bu düşüncesinden vazgeçmiştir.²⁵

Rızaeddin b. Fahreddin'in Buhara medreselerinde tahsil görme teşebbüsü de akim kalmıştır. Buhara'ya gitmek için babasından izin isteyen Rızaeddin, "Eğer gidersen yakın bir zamanda eve dönemezsin ve hiçbir zaman seni göremem" cevabı üzerine babasını üzmemek için Buhara'ya gitmekten vazgeçmiştir.²⁶

Onun hayat hikâyesinde 1885 yılının özel bir yeri vardır. Bu tarihte Menzile ilçesi Çubutlu köyünden ahund Abdünnâsır Tuhvatulin kızıyla evlenmiş, sevgi ve saygı içerisinde elli sene sürecek örnek bir evliliğe adımını atmıştır. Bu birliktelikten dört erkek ve iki kız dünyaya gelmiştir.²⁷

C. Şihâbüddin Mercânî (ö. 1818-1889) ve Cemâleddin Efgânî (1838-1897) ile Görüşmesi

Rızaeddin b. Fahreddin'in 1886 yılında Mercânî'yi görmek amacıyla Kazan şehrine seyahati, onun aynı zamanda ilk yolculuğu ve ilk gemiye binişini ifade eder. Kazan'a geldiği zaman namazı müteakiben mescidin avlusunda Mercânî'yle görüşmüştür. Mercânî ona kim olduğunu sorduğunda, "Köyden bir talebe!" cevabını veren Rızaeddin b. Fahreddin'in Mercânî'yle bu görüşmesi onun ilk ve son

²³ Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 117

²⁴ Bkz. Mardanov, *a.g.e.*, s. 17. (Rızaeddin b. Fahreddin'in kendi yazdığı biyografisinden).

²⁵ Mardanov, *a.g.e.*, s. 114.

²⁶ Mardanov, *a.g.e.*, s. 115.

²⁷ Birinci oğlu Abdurahmân Çubutlu köyünde 5 Mart (1887 -1937), Abdulahad İlbyakov köyünde 17 Eylül (1889-1938), Abduraşid Çubutlu köyünde 22 Ocak (1892 -1953), Sagid Ufa'da 13 Şubat (1990-1944), Zeynep Ufa da 27 Aralık (1893-1985), Asma 22 Temmuz (1906-1990). Bkz. Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 285.

görüşmesi olmuştur. Zira Mercânî bu görüşmeden sonra Bua şehrine gitmiş ve böylece Rızaeddin b. Fahreddin'in onun derslerine katılması mümkün olmamıştır.²⁸ Bununla birlikte Rızaeddin b. Fahreddin'i en çok etkileyen insanlardan birisi Şihâbüddin Mercânî olmuştur. O Mercânî hakkında şu sözleri söyler:

“Mercânî, kendi eserleriyle, halk arasında bozukluğa neden olan kelâmî münakaşaların yollarını kapatmış ve insanların çok ihtiyaç duyduğu tarihi eserleri ve çalışmaları ortaya koymuştur.”²⁹

Rızaeddin b. Fahreddin'in ilmî kişiliğine ve aklî yetkinliğine asıl katkıda bulunan Mercânî'nin eserleri ve özgün fikirleri olmuştur. Mercânî, gelecekte Rızaeddin b. Fahreddin'de oluşacak özgür cedidçi fikirlerin uyanmasına vesile olmuş ve bu hususta katkı sağlamıştır. Diğer yandan Mercânî, Rızaeddin b. Fahreddin'in “*Kitâbu'l-i'tibâr*” adlı eseriyle karşılaştığı zaman onun hakkında şu sözleri söylemiştir: “Bu genç umut vaat ediyor. Eğer mesleğinde devam ederse iyi hizmet eder.”³⁰

1888 yılında, Rızaeddin b. Fahreddin Şelçeli medresesindeki öğrencisi Zeynu'l-‘âbidîn el-Halidî'nin babası olan Petersburg askeri ahundu Hamdullah b. Abdulhamid el-Halidî'nin daveti üzerine Petersburg'a gitmiştir.³¹ Önce at ile Kıçuçat köyünden Çıstay şehrine, oradan vapurla Rıbinsk şehrine, oradan da trenle Petersburg'a kadar ulaşmış ve orada iki ay misafir olarak kalmıştır.³²

Rızaeddin b. Fahreddin Petersburg da misafir olduğu zaman Efgânî de aynı şehirdeydi. Ancak kendinde cesaret bulamadığından onun yanına gidememişti. Gitse de kabul edilip edilmeyeceğini bilmiyordu. Çünkü duyduğuna göre Efgânî yüksek kademelerdeki devlet adamlarıyla sık sık görüşüyordu. Rızaeddin'in Petersburg'dan ayrılacağı zaman yaklaşıyordu ve muhakkak onu görmek istiyordu. Sonunda Molla Hamidullah'tan müsaade alarak oğlu Zeynu'l-‘âbidîn ile beraber Efgânî'nin ziyaretine gittiler. Efgânî onları güler yüzle karşıladı. Az bir vakit görüşebilme ümidiyle gelen Rızaeddin b. Fahreddin, Efgânî'yle bütün gün doyasıya sohbet etti ve sorularına

²⁸ Özalp, *Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, s. 28.

²⁹ Baişev, *Obşestvenno-Politiçeskiye i Nrvastvenno Etiçeskiye Vzglyadı Rızı Fahreddinova*, s. 43.

³⁰ Baişev, *a.g.e.*, s. 45.

³¹ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 57.

³² Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biograficeskiy Sbornik*, s. 116.

cevaplar aradı.³³ Rızaeddin b. Fahreddin'in Efgânî'ye sorduğu soruların ve aldığı cevapların yazılı olduğu notlar, 11 Şubat 1911 tarihinde Orenburg'daki evine polis tarafında yapılan baskın sırasında alındı ve bir daha geri verilmedi.³⁴ Bu konuda Rızaeddin b. Fahreddin'in hatırında kalanlar soru ve cevaplardan bazıları şöyledir:

- Rızaeddin b. Fahreddin: Kur'an ve Tefsir ile ilgili ne dersiniz?

- Efgânî: Kur'an'daki itikat ve dini ameller hakkında bir şey söylenemez [bunların anlamı açıktır], ancak bunların dışındakiler, özellikle de ilmi ve fenni meselelere ilişkin ayetler için hiç şüphesiz tefsirlere ihtiyaç vardır en büyük tefsir kitabı da zamandır. Şimdiye kadar olan tefsir kitapları Kur'an Kerim ile mütenasip değildir. Ancak bu sözleri tefsircileri küçük görme olarak değil, bilakis onları mazur görme ve himaye etme şeklinde anlamak lazımdır. Çünkü eski müfessirler kendi iktidarları kadarıyla içtihat sarf ettiler ve kendi vazifelerini yerine getirdiler. Lakin ilim ve fen ayetlerini kendi asırlarında olan ilim ve fenlere bina edip tefsir ettiler.³⁵

- Rızaeddin b. Fahreddin: İslam fihhına yönelik ne dersiniz?

- Efgânî: İslam fihhının çok az bölümü Şâri' tarafından beyan edilir, kalan kısımlar müçtehitler ve mukallitler tarafından istihraç edilen şeylerdir. Bu nedenle ikinci kısma giren hükümlerin çoğu ile bu zamanda hüküm vermek mümkün değildir. Bu nedenle her asrın fihhının, o asırdaki müçtehitler tarafından hazırlanması ve amele koyulması gerekmektedir. Ayrıca Şâri' tarafından açıkça beyan edilen kaideler ve hükümlerin istisna edilmesi lazımdır.³⁶

- Rızaeddin b. Fahreddin: Talim ve terbiye meselesi hakkında fikriniz nedir?

- Efgânî: Talim ve terbiye'nin tabîi kaidelere muvâfık olması gerekmektedir. Aksi takdirde insanların ruhları sönüp nefsleri galip gelir. İslam memleketlerinde dersler kaidesiz (sistemsiz) ve esassızdır. Bu da öğrencilerin istidatlarını ve kabiliyetlerini zayıflatır. Ders kitapları gerçekte ders kitaplar derecesinde olmayıp belki boşa zaman geçirilmesine neden olan eserlerdir. İslam dünyasının geri kalma sebebi de pek çok dersin tertipsiz olduğundan kaynaklanmaktadır. Eski dönemdeki

³³ Özalp, *Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, s. 30; Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 57.

³⁴ Türkoğlu, *a.g.e.*, s. 59. (Bkz. 95. Dipnot)

³⁵ Türkoğlu, *a.g.e.*, s. 62.

³⁶ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 62.

talim ve terbiye usulü bugünkünden daha iyi olmuştur. Çünkü eski talim ve terbiye usulü, İslam dünyasına Farabî, İbn Sina, Fahreddin Razî ve İbn Teymiye gibi âlimler yetiştirmiştir.³⁷

Rızaeddin b. Fahreddin'in Efgânî'ye sorduğu sorular aslında tüm İslam dünyasına ait meseleleri kapsamaktaydı. Rusya medreselerinde okutulan programlar ve bu medreselerde oluşturulmuş sistem sadece kitap haşiyeleri okutmaktan ibaretti. Ayrıca İslam âleminde âlimler ceditçiliğe karşıydılar ve içtihadın kapılarının kapalı olduğuna inanmaktaydılar. Ceditçiliğe karşı olan âlimler, bu fikri savunan Kursavî (ö. 1812) ve Mercâni'yi zındıklıkla, dehrîlikle ve dini bozmakla itham ediyorlardı. Rızaeddin b. Fahreddin, Mercâni ve Efgânî'yle görüştüktan sonra onlardan çok etkilendi. İslam dinine ilişkin eski fikirlerini değiştirdi ve ömrü boyunca onların izinde yürümeye çalıştı. Kendisinden öncekiler gibi Rızaeddin b. Fahreddin de bu fikirlerinden dolayı yaşadığı toplum tarafından eleştirildi ve misyonerlere satılmakla suçlandı.³⁸

D. İmamlıktan Kadılığa Tayin

Rızaeddin b. Fahreddin 21 Mayıs 1889'da yirmi senedir tahsil gördüğü medresesinden ve hocalarından ayrılır. İmtihani başarıyla geçtikten sonra Bugulma reyonu İlbyakova köyüne imam olarak görevlendirilir. İmamlık vazifesine başlar başlamaz orada bir medrese kurmaya karar verir ve çok kısa zamanda erkek çocuklar için kendi evi yanında bir medrese inşa ettirir. Bunu yanında kız çocuklarına da bir medrese açmak niyetiyle gayret gösterir.³⁹

1890 yılının güzünde Diniye Nezâretin'den Kâdı Halil imzasıyla bir mektup alır. Mektupta Rızaeddin b. Fahreddin'in ivedilikle Müftülüğe gelmesi istenmekte ancak çağrılma nedeni belirtilmemektedir. Rızaeddin, babası Fahreddin'le istişare ederek beraber Ufa şehrine doğru yola koyulurlar. Ufa'ya geldikleri zaman Rızaeddin b. Fahreddin'in kâdı olarak tayin edileceğine dair bir bilgi ulaşır. Gerçekten de Müftü Sultanov'la görüştikleri zaman müftü Rızaeddin'e kadılık teklif eder; ancak babası Fahreddin, müftüye oğlunun henüz genç olduğunu hatırlatır. Müftü Sultanov'un Fahreddin'e cevabı şöyledir: “Senin oğlun genç olmasına rağmen yüksek bir ilme

³⁷ Türkoğlu, *a.g.e.*, s. 62.

³⁸ Türkoğlu, *a.g.e.*, s. 63.

³⁹ Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 117.

sahiptir ve bu yüzden bu makama layıktır. Bu görevi kabul etmesini istirham ediyorum.” Müftü Sultanov Fahreddin’in endişeli ve mütereddit halini görünce şunları da ilave eder: “Eğer oğlun bu görevi kabul etmezse çok büyük bir hata yapmış olur, çünkü onun bu ilimle böyle bir yerde çalışması gerekir.” Bundan son Rızaeddin b. Fahreddin ilimle uğraşabileceği düşüncesiyle ailesiyle 17 Şubat 1891 yılında 627 gün kaldığı İlbyak’tan ayrılır ve Ufa’ya taşınır.⁴⁰

Rızaeddin b. Fahreddin Ufa’ya taşındığı zaman ilk önce Celaledin b. Tecceddin el-Maksûdî evinde kalır. Maddi zorluklar nedeniyle 13 Mart ayında Voskresenskaya adlı sokakta oturan Kozlavski’nin evine taşınır. 2 Kasım 1892 yılında Frolskiy sokağında oturan İvanovoy’un evinde oturmaya başlar. 4 Ağustos 1894 yılında Frolskiy Caddesi ve Kinskiy Caddesi köşesindeki Nikitin’in evine taşınır. 10 Şubat 1895 yılında cami karşısındaki yetimler ve yaşlılar için vakfedilen eve taşınır. 25 Şubat 1896 yılında Voskresenskiy caddesinde bulunan Vedenevo’nun evinde oturur. 1 Nisan 1897 yılında Telegrafnaya caddesinde bulunan Bereckovskiyy evine taşınır.⁴¹

Rızaeddin b. Fahreddin Diniye Nezâreti’nin arşivi için kısa bir zaman içerisinde ayrı bir yer inşa ettirir ve dokümanları burada muhafaza eder. Bunun yanında kendisine ait bir kütüphane oluşturmaya da başlar. Bu konuda şöyle der: “Başkaları mal toplarken ben kitap topladım”. Rızaeddin b. Fahreddin’in ömrü boyunca topladığı kitaplar içerisinde büyük Arap, Fars ve Türk âlimlerin ve felsefecilerinin kitapları ve çalışmaları vardır. Bu kitaplar her zaman onun yanında olmuştur.⁴²

Diniye Nezâreti’nin tüzüğüne göre kadı’nın her üç senede bir yeniden tayin edilmesi gerektiğinden Rızaeddin b. Fahreddin 1891 yılında itibaren 1909 yılına kadar her üç senede bir kadılığa tayin edilmiştir. Bu süre içerisinde Rızaeddin b. Fahreddin daima tarih üzerinde bir çalışma yapmanın hayalini kurmuştur.⁴³

E. Şura’nın Baş Muharriri Olması

1906 yılında Rameev kardeşler Orenburg şehrinde “Vakit” gazetesini neşretmeye başlarlar. Bu çerçevede kadı Rızaeddin b. Fahreddin’e beraber çalışma teklifinde bulunurlar. Rızaeddin b. Fahreddin böyle bir ilmi çalışmada bulunmak için

⁴⁰ Mardanov, *a.g.e.*, s. 118.

⁴¹ Mardanov, *a.g.e.*, s. 103.

⁴² Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biograficeskiy Sbornik*, s. 119.

⁴³ Mardanov, *a.g.e.*, s. 120.

Rameev kardeşlerle istişare eder ve kadılığı bırakmayı düşünür. Diniye Nezâret'i ise ondan kadılık görevini bırakmamasını ister, üstelik kısa bir süre sonra müftü olarak seçileceğini söyler. Buna rağmen Rızaeddin b. Fahreddin 1909 yılına kadar uzatılmış kadılık görevinden istifa etmeye karar verir.⁴⁴

1906 yılının Mayıs ayında 47 yaşında olan Rızaeddin b. Fahreddin ailesiyle beraber Orenburg'a doğru yola koyulur. Ailesiyle beraber Orenburg'a gelip yerleştikten sonra, son oğlu Abdurrahman ile beraber "Vakit" gazetesinde çalışmaya başlar.⁴⁵

1907 yılında Rızaeddin b. Fahreddin işinden fırsat buldukça Huseyenie medresesinde ders vermeye başlar. 1908 yılın başında Rameev kardeşler 'Şura' adlı yeni bir dergi çıkarmak için harekete geçerler ve Rızaeddin b. Fahreddin'e derginin başmuharriri olarak görev teklif ederler. Şura'nın on senelik yayın hayatı içerisinde Rızaeddin b. Fahreddin sadece başyazılar değil belki yüzden fazla ilmî, tarihî, dinî, ahlakî, edebî, iktisadî, coğrafî, biyografik, pedagojik ve dilbilimsel makale yayımlar. O ayrıca çok tartışılan konular etrafındaki münakaşalarını, hatta kendisine yönelmiş eleştirileri de yayımlamaktan kaçınmaz.⁴⁶

F. Ufa'ya Dönüşü ve Müftülüğü

1916 yılında, Diniye Nezareti'nde müftülük makamında olan birkaç kişi Rızaeddin b. Fahreddin'e kadılık teklifini kabul etmesi için Orenburg'a gelirler. Ancak Rızaeddin bu teklife olumsuz yanıt verir: "Teşekkür ederim, ancak kadılık görevini kabul edemem."⁴⁷

1917 yılında Moskova'daki Müslüman kongresinde Rızaeddin b. Fahreddin, kadılık görevini kabul etmemesine rağmen Diniye Nezareti kadısı olarak seçilir.⁴⁸

1917 yılının Ekim ayında Petrograd şehrinde Ekim ihtilali yapılır. Bolşevikler hedeflerine ulaşır. Bunun üzerine eski hükümeti destekleyenler ile (aklar) yeni hükümeti destekleyenler (kızıklar) arasında iç savaş başlar.⁴⁹

⁴⁴ Özalp, *Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, s. 55.

⁴⁵ Mardanov, *a.g.e.*, s. 120.

⁴⁶ Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Naučno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 121.

⁴⁷ Mardanov, *a.g.e.*, s. 124.

⁴⁸ Mardanov, *a.g.e.*, s. 124.

1918 yılının Ocak başında Akları destekleyen Orenburg şehri, Kızıllar tarafından istila edilir. Şehir yavaş yavaş sakinleşmeye başlarsa da, Bolşevikler şehirde olan tüm özel fabrikaları, şirketleri, matbaaları ele geçirmeyi başarırlar. Aynı şekilde Şura dergisi'ni de ele geçirirler. Sonuç olarak Rızaeddin b. Fahreddin işsiz kalır; son ayın maaşını bile alamaz. Büyük sıkıntıya düşen Rızaeddin b. Fahreddin, hiç istemese de, Diniye Nezareti'nin teklifini kabul etmek zorunda kalır.⁵⁰

1918 yılının Mart ayında Rızaeddin b. Fahreddin Ufa'ya geldiğinde ilk kadılık görevi yaptığı dönemden arkadaşı Gumar Teregulov'un evine misafir olur. Diniye Nezareti tarafından davet edilmesine rağmen kendisine sadece tek odalı bir yer bulunur ve Rızaeddin b. Fahreddin oraya taşınır. İkinci gün Diniye Nezaretine geldiğinde nasıl bir iş yapacağı belli olmadığı gibi, kendisi için ne bir çalışma odası ne de bir çalışma masası vardır. Rızaeddin b. Fahreddin, ailesinden ve işinden ayrıldığı için üzgündür ve bu yeni işe gönlü yatmaz. Bu arada savaş olduğu için Orenburg ve Ufa arasındaki iletişim çok kötü bir durumdadır ve ailesine mektup dahi yazamaz. Nihayet 1918 yılının Mayıs başında eşi, oğlu Abdurrahman ve onun kız kardeşi Esmatrenle Ufa'ya gelirler. Ailesinin gelmesi Rızaeddin b. Fahreddin'i çok sevindirir.⁵¹

1922 yılında savaş bitmek üzereyken İdil-Ural bölgesinde açlık başlar. Öyle ki açlıktan ölen insanları defnetmek için yetişemezler. Rızaeddin b. Fahreddin'in ailesi de aynı sıkıntıyla karşılaşır; açlıktan ölmezler ancak açlığın sıkıntısını çekerler.⁵²

1921 Kasım başında müftü Galimcan Barudî açlara yardım işine katılmak ve başka bazı meseleleri çözüme kavuşturmak amacıyla Moskova'ya doğru yola koyulur. Müftü Moskova'ya gelir gelmez hastalığından dolayı vefat eder. Onun yerine geçici olarak Rızaeddin b. Fahreddin tayin edilir.⁵³

1923 yılının yaz mevsiminde yeni hükümetin izniyle Ufa'da Müslümanların dini kongresi yapılır. Bu toplantıda Rızaeddin b. Fahreddin'in müftü olarak seçilmesi

⁴⁹ Mardanov, *a.g.e.*, s. 124.

⁵⁰ Mardanov, *a.g.e.*, s. 124.

⁵¹ Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Naučno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 122.

⁵² Mardanov, *a.g.e.*, s. 131.

⁵³ Özalp, *Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, s. 76.

görüŖülür. Rızaeddin b. Fahreddin Diniye Nezareti'nde alıŖmak istemediğini belirtirse de kongrede olanların ekseriyetinin oyuyla müftü olarak seçilir.⁵⁴

1926 yılında Diniye Nezareti'ne Mekke kongresi için Hicaz'dan davet mektubu gelir. Bunun üzerine müftü Rızaeddin b. Fahreddin Rusya hükümetine bu kongreye katılmak istediğini belirtmek ve izin almak amacıyla mektup gönderir. Mektuba olumlu yanıt verilince son Mekke kongresine katılacak yedi kiŖiden⁵⁵ bir grup oluşturulur ve nihayet Hicaz'a doğru harekete geçilir. 6 Mayıs'ta yola çıkarak tren üzerinden Odessa'ya oradan direk Hicaz'a kadar vapur olmadığından İstanbul ve Port Said üzerinden gitmeye karar verilir. Heyet nihayet Hicaz'a vardığında İbn Suud memurları tarafından büyük merasimle karŖılır. 7 Haziran sabah saat 8'de kongre resmen açılır ve toplam 18 gün devam eder. Rızaeddin b. Fahreddin yine uzun bir yolculuğun ardından Eylül ayında Ufa'ya döner.⁵⁶

1932 yılında Rızaeddin b. Fahreddin, Fenler Akademisine tarih uzmanı olarak mektup yazar. Mektubunda çok eski el yazmalarının ve kitapların köylerde, medreselerde veya mescitlerde sıradan bir kâğıt olarak kar ve yağmur altında faydasız bir Ŗekilde kaldığını belirtir. Tatar-BaŖkurt halklarının tarihine hizmette büyük fayda verecek eserlerin muhafaza edilmesi konusunda ricada bulunur.⁵⁷

1935 yılında Rızaeddin b. Fahreddin, akademi üyesi Samoyloviç'in ricasıyla Leningrad Fenler Akademisi'ne pek çok el yazması, ilmi eser, gerekli bilgi, mektup ve Ŗecereleri posta yoluyla yollar.⁵⁸

II. VEFATI

1936 yılının Ŗubat ayında, Rızaeddin b. Fahreddin'in vücudunda bir halsizlik gözlenir. Yatağa düŖmese de yeniden eski sağlığına kavuŖmasından ve alıŖabileceđinden ümidini keser. Doktorların kontrolü altında olmasına rağmen iyileŖemez. Sadece eŖiyle kaldığından ev iŖlerinde kendilerine yardımcı olacak bir

⁵⁴ Mardanov, *a.g.e.*, s. 132.

⁵⁵ Hicaz kongresine katılanlar: 1. Rızaeddin b. Fahreddin, 2. KeŖŖaf Tercümânî (Diniye Nezaretin kadısı), 3. Astrahan Müslümanları tarafından Abdurrahman Umerî, 4.Kazan müslümanları adına Tahir İlyas, 5. Türkistan Müslümanları adına TaŖkent Diniye Nezareti'nden Abdülvahid Kâri Abdurauf Kârioğlu, 6. Kırım İdare-i Ruhaniyesi'nden Hacı Muslihiddin Halilî, 7. Akmolla vilayeti Kazakları ve Kızılcar Müslümanları tarafından Mehdi Ma'kuli. Bkz. Özalp, *Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, s. 94.

⁵⁶ Özalp, *a.g.e.*, s. 100.

⁵⁷ Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 72.

⁵⁸ Mardanov, *a.g.e.*, s. 73.

hizmetçi almak zorunda kalır. Ancak buna paraları yetmez ve bu nedenle hayatı boyunca topladığı kitaplardan oluşan kütüphanesini Diniye Nezareti'ne satmak zorunda kalır. Kütüphanesinin ayrı bir yerde muhafaza edilmesini ve imkân oldukça neşredilmesini vasiyet eder.⁵⁹

Rızaeddin b. Fahreddin, 1936 yılının 12 Nisan'ında 77 yaşında hayata gözlerini yumar. 15 Nisan'da hayattayken kendisinin belirlediği mezarlığa defnedilir. Vasiyeti şöyledir: “Beni mescidin yanındaki müftülerin yanına defnetmeyin.”⁶⁰

Diniye Nezareti'ne yönelik olan son vasiyetini Rızaeddin b. Fahreddin şöyle ifade eder: “Benim kitaplarıma veya el yazmalarına ailemden birisi bakmak isterse ona engel olmayın”. En son vasiyeti de, “Eşim kızlarıyla beraber otursun.” şeklindedir. Vefatından sonra eşi, kızı Zeynep'le Kazan şehrine taşınır ve vefat edene kadar 1946 yıl burada oturur.⁶¹

Rızaeddin b. Fahreddin'in oğlu Abdurrahman, ailesiyle beraber Ufa şehrine yerleşir ve bir gazetede çalışır. Bir kaç kitap yazdığı bilinmektedir. Devlet tarafından yapılan baskılar sebebiyle hapishaneye atılır ve 1937 yılında orada vefat eder.⁶²

Oğlu Abdulahad uzun yıllar bir bankada ekonomist olarak çalışır. 1929 yılında Moskova'ya taşınır ve 1938 yılında devlet baskısıyla hapishaneye atılır. 1938 yılının güzünde vefat eder.⁶³

Oğlu Abdurraşid uzun süre Ufa Üniversitesi'nde matematik öğretmeni olarak çalışır. 1953 yılında kalp krizinden vefat eder.⁶⁴

Oğlu Said Ufa'da başmühendis olarak orman işletmelerinde çalışır. 1944'te hastalanıp Ufa'da vefat eder.⁶⁵

Kızı Zeynep Kazan Üniversitesi Tıp Fakültesini tamamlar ve çeşitli hastanelerde çalışır. 1985 yılında Kazan'da vefat eder.⁶⁶

⁵⁹ Mardanov, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁰ Mardanov, *a.g.e.*, s. 144.

⁶¹ Mardanov, *a.g.e.*, s. 144.

⁶² Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 143.

⁶³ Mardanov, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁴ Mardanov, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁵ Mardanov, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁶ Türkoğlu, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, s. 285

Kızı Esmâ 1990'de Kazan'da vefat eder.⁶⁷

III. ESERLERİ

A. Rızaeddin b. Fahreddin'in Mirası

Rızaeddin b. Fahreddin vefat ettikten sonra onun yerine müftü olarak Abdurahman Rasulev tayin edilir. Ancak Rızaeddin b. Fahreddin'in çalışma odasında kalan el yazma çalışmaları ve kitapları buradan bir daha çıkmaz.⁶⁸

İkinci Dünya savaşı (1941-1945) bittikten sonra, hayatta kalan çocukları Diniye Nezareti'ne babaları Rızaeddin b. Fahreddin'den kalan kütüphane ve el yazma eserleri hakkında bilgi almak amacıyla mektup gönderirler; ancak mektupları cevapsız kalır.⁶⁹

1963-1966 yılların arasında Başkurdistan İlimler Akademisi Tarih ve Edebiyat Enstitüsü, Diniye Nezareti'nden Rızaeddin b. Fahreddin'in bırakmış olduğu eserlerin bazılarını 24 cilt halinde Enstitü namına alırlar.⁷⁰

1969 yılında Rızaeddin b. Fahreddin'in kızı Esmâ babasından kalan eserlerin durumun öğrenmek amacıyla Diniye Nezaretine gelir. Diniye Nezaretinde kendisine sadece babasının kütüphanesi gösterilir.⁷¹ Esmâ, 1980 yıllarında babasının el yazma eserlerini bulur ve onları Enstitüye teslim etme amacıyla Ufa'ya gelir. Bu arada, aynı zamanda Kazan İlimler Akademisi'nin elmanı olan Anvar Hayrullin Ufa'da bulunmaktadır. Anvar Hayrullin o zamanlar müftü olan İsayev ile Esmâ hanımı tanıştır ve Esmâ'nın niyetini müftüye aktarır. Müftü İsayev Diniye Nezareti'nde hiçbir el yazma eseri bulunmadığını söyler. Durumdan memnun olmayan Esmâ, Başkurdistan'ın dinî işleriyle ilgilenen devlet adamıyla görüşür ve babasından kalan el yazma eserler hakkında ona bilgi verir. Ertesi gün müftü İsayev, Esmâ hanıma babasının 15 cilt halindeki el yazma eserlerini gösterir. Bunun üzerine Esmâ Diniye Nezareti'nde saklanmış Rızaeddin b. Fahreddin'in el yazma eserlerinin Enstitüye verilmesiyle ilgili bir mektup yazar. Ve nihayet Diniye Nezareti kendisinde saklı

⁶⁷ Türkoğlu, *a.g.e.*, s. 285

⁶⁸ Mardanov, *a.g.e.*, s. 143.

⁶⁹ Mardanov, *a.g.e.*, s. 144.

⁷⁰ Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Naučno Biografiçeskiy Sbornik*, s.144

⁷¹ Mardanov, *a.g.e.*, s. 144.

bulunan 16 cilt halindeki Rızaeddin b. Fahreddin'in el yazma eserlerini Enstitüye teslim eder.⁷²

Günümüzde Başkurdistan Ufa İlimler Akademisi'nin arşivinde Rızaeddin b. Fahreddin fondünde ona ait 41 ciltten oluşan el yazma eser bulunmaktadır. Petersburg Tarih Enstitüsü'nün arşivinde de onun bazı eserleri bulunmaktadır. Ancak Rızaeddin b. Fahreddin'in arşive verilmeyen bazı çalışmaları kaybolmuştur. Bunlar, “*Semarkand Mushaf'ı ve Onun Sebebinden Seyahat*”, “*Yürgen Cirlerim Kurgen İllerim*”, “*Yuldaş*”, “*Keramet ve İstimdat*”, “*Uyanıç*”, “*Bulgar Tarihi*”⁷³, “*el-Belâğu'l-Mubîn ve Şerhi*” üç cilt olup birinci cildi Ufa İlimler Akademisinin arşivinde muhafaza edilmektedir.⁷⁴

B. El Yazma ve Matbu Eserleri

Seçkin bir tarihçi, yazar, gazeteci ve âlim olan Rızaeddin b. Fahreddin çok zengin, paha biçilmez tarihi, dini, bibliyografik ve bilimsel eserler bırakmıştır. Onun bilhassa bibliyografik hizmetleri sayesinde İdil-Ural ve Doğu bölgesinde yaşayan ve bu zamana kadar hiç bilinmeyen din adamları, gezginler, tüccarlar, politikacılar, yazarlar ve tarihçiler hakkında bilgiler öğrenmekteyiz. Türkî halkların edebiyatına sunduğu katkı hesaba gelmez.⁷⁵ Onun İslam kültürüne katkıda bulunduğu tarihi, bibliyografik, felsefi, edebi, ahlaki ve pedagojik eserleri şunlardır:

1. “*Kitâbu't-tasrîf*”. 73 sayfa. 19 Mart 1987, Kazan.
2. “*Kitâbu'l-i'tibâr*”. 93 sayfa. 19 Şubat 1988, Kazan.
3. “*Hedîyyetu'l-lehfân*”. 16 sayfa. 1888, Kazan.
4. “*et-Tahrîru'l-Musaffa*”. 1888, Kazan.
5. “*Terbiyeli Bala*”. 16 sayfa. 1. baskı: 14 Mart 1889. 2. baskı: 18 Eylül 1898, 3. baskı: 24 Haziran 1899, 4. baskı: 5 Ağustos 1902, Kazan.
6. “*Saîd*”. 32 sayfa. 30 Haziran, 1897, Kazan.

⁷² Mardanov, a.g.e., s. 144.

⁷³ Mardanov, a.g.e., s. 145.

⁷⁴ Eserin birinci cildi Ufa İlimler Akademisi'nin arşivinde tarafımızdan görülmüştür.

⁷⁵ Husainov S.M. *Problemi Başkirkoy, Tatarskoy Kulturi i Naslediye Rızı Fahretdinova*, (Ufa: Print Yayınları, 2006), s.48.

7. “*Mutâla’â*”. 1.baskı: 72 sayfa, 30 Eylül, 1897, Kazan. 2.baskı: 92 sayfa, 29 Aralık, 1903, Orenburg.
8. “*Terbiyeli Ana*”. 16 sayfa, 29 Aralık, 1897, Kazan.
9. “*Tanzimât*”. 80 sayfa, 26 Mart, 1897, Kazan.
10. “*Terbiyeli Hatun*”. 1.baskı: 29 sayfa, 18 Haziran, 1899, Kazan. 2.baskı: 14 Aralık, 1901, 28 sayfa, Orenburg, 3.baskı: 11Ekim 1904, 24 sayfa, Kazan.
- 11.”*Şâkîrtlik Âdâbı*”. 1.baskı: 47 sayfa, 21 Haziran 1899, 2.baskı: 48 sayfalık, 12 Temmuz 1900, Kazan.
12. “*Selima*”. 80 sayfa, 25 Ocak 1899, Kazan.
13. “*Kur’an ve Tabaat*”. 43 sayfa, 3 Temmuz 1900, Kazan.
14. “*Gâile*”. 1. baskı: 85 sayfa, 14 Aralık 1901, Orenburg. 2. baskı: 60 sayfa, 30 Eylül 1903 yıl, Kazan.
15. “*Nasîhat, Birinci*”. 1.baskı: 42 sayfa, 30 Aralık 1902, Orenburg. 2.baskı. 19 Ağustos 1904, Kazan.
16. “*Nasîhat, İkinci*”. 32 sayfa, 30 Aralık 1902, Orenburg.
17. “*Nasîhat, Üçüncü*”. 46 sayfa, 30 Aralık 1902, Orenburg.
18. “*Esmâ*”. 130 sayfa, 5 Ağustos 1902, Orenburg.
19. “*Meşhur Hatunnar*”. 130 sayfa, 5 Ağustos 1902, Orenburg.
20. “*Edebi Talim*”. 95 sayfa, 19 Ağustos 1902, Orenburg.
21. “*Âsâr*”. Cilt 1. 32 sayfa, 20 Eylül 1900, Kazan.
Cilt 2. (33-87) sayfa, 20 Eylül 1901, Orenbug.
Cilt 3. 72 sayfa, 23 Ekim 1903, Orenburg.
Cilt 4. 43 sayfa, 13 Haziran 1903, Orenburg.
Cilt 5. (206-262) sayfa, 29 Aralık 1903, Orenburg.

- Cilt 6. (263-338) sayfa, 5 Temmuz 1904, Orenburg.
- Cilt 7. (339-410) sayfa, 19 Ağustos 1904, Orenburg.
- Cilt 8. (411-483) sayfa, 11 Ekim 1904, Orenburg.
- Cilt 9. 93 sayfa, 27 Ekim 1904, Orenburg.
- Cilt 10. (94-182) sayfa, 29 Aralık 1904. Orenburg.⁷⁶
- Cilt 11. (183-262) sayfa, 1905, Orenburg.
- Cilt 12. (263-342) sayfa, 1907, Orenburg.
- Cilt 13. (343-422) sayfa, 1907, Orenburg.
- Cilt 14. 79 sayfa, 1908, Orenburg.
- Cilt 15. 60 sayfa, 1908, Orenburg.⁷⁷
22. “*İbn Ruşd*”. 51 sayfa, 1905, Kazan.
23. “*Akîde*”. 1908, Orenburg.
24. “*İbâdet-i Nisvân*”. 1. kitap, 16 sayfa, tarihsiz, Orenburg.
25. “*et-Tuhfetu ’l-Enîsiye*”. 1887, Kazan.
26. “*Rihlatu ’l-Mercânî*”. 1.baskı: 30 sayfa, 1897, Kazan. 2.baskı: 1898, Kazan.
27. “*Terbiyeli Ata*”. 16 sayfa, 1898, Kazan.
28. “*Aile*”. 1.baskı: 68 sayfa, 1909, Kazan. 3.baskı: 69 sayfa, 1912, Orenburg.
29. “*İsmail Seyahat*”. 32 sayfa, 1903, Kazan.
30. “*Rusya Müslümanlarının İhtiyaçları ve Onlar Hakkında İntikad*”. 44 sayfa, 1906, Orenburg.
31. “*İslamlar Hakkında Hükümet Tedbirleri*”. 34 sayfa, 1907, Orenburg.

⁷⁶ Buraya kadar verilen eserler Mardanov, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biografiçeskiy Sbornik*, s. 144. eserinden alınmıştır.

⁷⁷ Son beş cilt Ömer Hakan Özalp “*Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*” adlı eserinden alınmıştır s.152.

32. “İslamlar Hakkında Hükümet Tedbirleri 2”. 2.baskı: 55 sayfa, 1908a, Orenburg.
33. “Ebu'l-Alâ el-Maarri”. 72 sayfa, 1908, Orenburg.
34. “Ehl-i İyâl”. 1.baskı: 28 sayfa, 1908, Orenburg. 2.baskı: 28 sayfa, 1910, Orenburg.
35. “Menâsıb-ı Dîniye”. 67 sayfa, 19081, Orenburg.
36. “Mekteb ve Zekat, Hazine ve Zemstvo Yardımı”. 64 sayfa, 1908. sayfa, Orenburg.
37. “Muhammed Aleyhisselam”. 3.baskı: 64 sayfa, 1912, Orenburg.
38. “Amerika Fikirleri”. 1909, Orenburg.
39. “İbn Arabşah”. 1909, basım yeri yok.
40. “İmam Gazâlî”. 96 sayfa, 1909, Orenburg.
41. “Ahmed Bay'ın Tercüme-i Hali”. 54 sayfa, 1910, Orenburg.
42. “Kütüb-i Sitte ve Müellifleri”. 135 sayfa, 1910, Orenburg.
43. “Rahmet-i İlâhiye Meselesi”. 16 sayfa, 1910, Orenburg.
44. “Şurâ'nın Til(Dil) Yarışı”. 195 sayfa, 1910, Orenburg.
45. “İbn Teymiye”. 148 sayfa, 1911, Orenburg.
46. “İbn Arabî”. 16 sayfa, tarihsiz, Orenburg.
47. “Ahmed Midhat Efendi” 142 sayfa, 1913, Orenburg.
48. “Dinî ve İctimaî Meseleler”. 208 sayfa, 1914, Orenburg.
49. “İbn Batuta'nın Deşt-i Kıpçak'ta Seyahati”. 48 sayfa, 1917, Orenburg.
50. “Şeyh Zeynullah Hazreti'in Tercüme-i Hali”. 106 sayfa, 1917, Orenburg.
- 51.”İbn Fazla 'ın Bulgar'a Kilüvi”. 1915, Orenburg.
52. “Bulgar ve Kazan Türkleri”. 305 sayfa, 1997, Kazan.

53. “*Altın Orda Hanları*”. 128 sayfa, 1995, Kazan.
54. “*Aklı Evvel*”. 20 sayfa, 1994, Taşkent.
55. “*İslam Dini Nindi Din*”, Miras, no.1. 1991, s.60-66.
56. “*Mercânî Mecmuası*”. 1915, s. 382-416, Kazan.
57. “*Tercümei Halim*”. 224 sayfa, 1999 yıl, Kazan.⁷⁸
58. “*Til(Dil) Yarışı*”. 1910, Orenburg⁷⁹.
59. “*Mescitler*”. 1899, el yazma.
60. “*Yoldaş*”. El yazma eser Ufa İlimler Akademisi İlmi Arşivi’nde korunmaktadır.
61. “*İntizâr*”. 152 sayfa, el yazma.
62. “*Kurultay*”. 1889, 152 sayfa, el yazma.
63. “*Kurultay*”. 1905, el yazma.
64. “*İslam Fikhi*”. Kaybolunmuş el yazma eser.
65. “*İslam Şeriatında Suret Meselesi*”. Kaybolunmuş el yazma eser.
66. “*Keramet ve İstimdat*”. Kaybolunmuş el yazma eser.
67. “*el-Belâğu’l-Mubîn ve Şerhi*”. El yazma eser Ufa İlimler Akademisi İlmi Arşivi’nde korunmaktadır.
68. “*Semarkand Mushaf’ı ve Onun Sebebinden Seyahat*”. El yazma.
69. “*Şeyh Cemâluddin*”. 130 sayfa, el yazma eser Ufa İlimler Akademisi İlmi Arşivi’nde korunmaktadır.
70. “*Yürgen Cirlerim Kürgen İllerim*”. Kaybolunmuş el yazma eser.

⁷⁸ 22. Numara altında olan eserden itibaren buraya kadar verilen eserler Özalp, *Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında Bir Âlim*, ss. 135-210, eserinden alınmıştır.

⁷⁹ Abdurafikov G.H. *Materialı k Bibliografii Rızı Fahretdinova* (Ufa: Delovaya Dinastiya Yayınları, 2009) s. 42.

71. “*Hasan Akçurin*”. El yazma eser Ufa İlimler Akademisi İlmî Arşivi’nde korunmaktadır.

72. “*Mahkeme-i Şe’iyemiz, Müftülerimiz ve Kadılar Hakkında*”. El yazma.⁸⁰

C. Rusya’da Hadis ile Alakalı Yazılmış Bazı Eserler

Rusya Müslümanları arasında, Kur’an’ın ve Hadis kitaplarının XIX. asrın ortasından XX asrın başına kadar tercümeleri hiç görülmemiştir. Bu coğrafyada Kur’an ve hadislerin sadece Arapça nüshaları yaygınlık kazanmıştır. Arap dilini anlamayanlar ise din bilginlerinin sözlü tercümeleri vasıtasıyla hadisleri anlamaya çalışmışlardır. İslam’ın mesajı sadece Arap dilinde anlatılmış, başka dillere tercüme edilen İslamî kaynaklar kabul görmemiştir. XIX asrın sonuna kadar Tatarlarda Kur’an’ın ve hadislerin tefsir ve şerh edilmesi yasaklanmış, bu nedenle ana dile tercüme edilmiş hadis şerhlerine rastlanmamıştır. Genelde halk arasındaki hadislerin tercümeleri kişisel notlar halinde kalmıştır.⁸¹

XIX asır İdil-Ural bölgesinde, Kur’an ve Hadisler Tatar diline tercüme edilmeye başlanmıştır. Âlimlerin hadisler hakkındaki geniş felsefi içerikli tercüme hizmetleri XIX asrın ortasıyla XX asrın başında ortaya çıkmaya başlar. Tatar diline tercüme edilen hadis eserleri arasında Şakircan el-Hamîdî⁸², el-Kebir⁸³, Abduraşid İbrahimov⁸⁴, M. Kadir⁸⁵ (medreselerde “*ulûmu’l-hadîs*” derslerinde okutulmuştur), Rızaeddin b. Fahreddin’in⁸⁶ hadis eserleri sayılır. Bunun dışında “*Kırk Hadis*”, “*Yüz bir Hadis*”, “*Hak Hadisler*” , “*Peygamberimizin Hadisleri*” gibi Tatar dilindeki küçük hadis kitapları da İdil-Ural bölgesinde yaygın olarak kullanılmıştır.⁸⁷Rızaeddin b.

⁸⁰ 59. Numara altında olan eserden itibaren buraya kadar verilen eserler Özalp, *a.g.e.*, ss. 121-135, eserinden alınmıştır.

⁸¹ Gakilya Kamaletdinova, *Hadislerni Tercema İtu Prinsipleri hem Alarga Komentariylar*, (Kazan: 2000), s. 34.

⁸² Şakircan el-Hamidi, *Bin bir Hadis*, (Kazan: 1906). Bkz. Gakilya Kamaletdinova, *Hadislerni Tercema İtu Prinsipleri hem Alarga Komentariylar*, ss.19-32.

⁸³ el- Kebir, *Bin bir hadis Şerif Tercümesi*, (Kazan: 1907). Bkz. Gakilya Kamaletdinova, *Hadislerni Tercema İtu Prinsipleri hem Alarga Komentariylar*, ss.19-32.

⁸⁴ Abduraşid İbrahimov, *Bin Bir Hadis Şerif Şerhi*, (Kazan: 1907).Bkz. Gakilya Kamaletdinova, *Hadislerni Tercema İtu Prinsipleri hem Alarga Komentariylar*, ss.19-32.

⁸⁵ M. Kadir, *el-Ahâdisu’ş-Şerife el-Muntehebe mine’l-Kutubi’l-mu’tabâr*, (Kazan: Kazan Üniversitesinin Kütüphanesinde bulunmaktadır, 1880). Bkz. Kamaletdinova, *Hadislerni Tercema İtu Prinsipleri hem Alarga Komentariylar*, ss.19-32.

⁸⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi’u’l-Kelim Şerhi*, (Kazan: 1916). Bkz. Gakilya Kamaletdinova, *a.g.e.*, ss.19-32.

⁸⁷ Rızaeddin b. Fahreddin (ö.1936), *Cevâmi’u’l-Kelim Şerhi*, (Kazan: Tataristan Kitap Yayınları, 1989), s. 5.

Fahredden'in *Cevâmi 'u'l-Kelim Şerhi* adlı kitabı yüksek bir öneme sahip olmuştur. Bu eser, hadislerin Arapça'dan Tatar diline tercüme edilmesi ve zengin manalar ihtiva etmesiyle temayüz etmiştir.⁸⁸

⁸⁸ Rızaeddin b. Fahreddin s. *Cevâmi 'u'l-Kelim Şerhi*, s. 5.

İKİNCİ BÖLÜM

RIZAEDDİN B. FAHREDDİN'İN *CEVÂMÎ'U'L-KELİM ŞERHİ* ADLI ESERİNDE HADİS ŞERHÇİLİĞİ

I- *CEVÂMÎ'U'L-KELİM ŞERHİ*'NİN TANITIMI VE TE'LİF SEBEBİ

Rızaeddin b. Fahreddin ilk olarak Arapça okumaya yeni başlayan öğrencilere yönelik bir ders kitabı olarak *Cevâmi' u'l-Kelim* adlı bir hadis derlemesi/seçkisi yapmıştır. Eserinde ahlak ve terbiye açısından öğrencilerin gelişimine uygun olabilecek hadisleri seçmeye dikkat etmiştir. O, topladığı hadisleri daha sonra arkadaşlarının ısrarı üzerine Tatarca'ya tercüme etmiş, ayrıca güvenilir âlimler tarafından yazılmış eserlerden istifade ederek söz konusu hadisleri şerh etmiştir. *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi* adı taşıyan bu çalışmada bulunan hadislerin çoğu ahlâki, toplumsal ve sosyal meseleler hakkındaki hadislerdir. Rızaeddin b. Fahreddin, hadisleri tercüme etmekle yetinmemiş, bilakis zengin içerikli, yorumlayıcı ve açıklayıcı bir tarzda çevirmiş ve açıklamıştır.⁸⁹ Dinin, dünyevi saadete ulaşmada bir engel değil bilakis yardımcı olduğunu belirten Rızaeddin b. Fahreddin'in bu eserindeki amacı, ahlâklarını ıslah etme noktasında halka yardımcı olmak, sosyal hastalıklara çare bulmak, öğrencilere, gelecekteki nesillere, ilim ve edep yolundaki arkadaşlarına faydalı olmaktır. Nitekim *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi*'ne bakıldığında, kitaptaki hadislerin seçiminin tesadüfî olmadığı, dönemin Rusya Müslümanlarının temel ihtiyaçlarının ve problemlerinin gözetildiği açıkça görülecektir.⁹⁰

Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi, çeşitli meselelere ve konulara dair 345 hadisten oluşmaktadır.⁹¹ Hadisler alfabetik olarak tertip edilmiştir. Müellif, hadislerin Arapça metinlerini verdikten sonra Tatarca açıklamalarını yapmakta ve bu açıklamalar sırasında oldukça akılcı yorumlamalarda bulunmaktadır. Rızaeddin'in bu kitabı hazırlamaktaki temel amacı, İslam'ın taassuba düşmeden en iyi şekilde anlaşılması ve yaşanmasıdır. Onun aşağıda şu sözleri oldukça manidardır:

⁸⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi*, s. 5.

⁹⁰ Mesela bkz. Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, ss. 544-545.

⁹¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi*'nde 322 numaralı hadisten sonraki hadise sehven yine 322 numarası verildiğinden bir hadis eksik sayılmıştır. Dolayısıyla eserin son hadisi 344 sayısını taşımasına rağmen, eserde toplam 345 hadis bulunmaktadır.

“Rasulullah Hazretleri tüm ehl-i İslam arasına ilmin yayılmasını arzu ederdi ve her mükellefin, dininin gereklerini kendisinin öğrenmesinin gerektiğini söylerdi. Bu nedenle “Umumi eğitim İslam dininde birinci kuraldır” diye iddia etmek mümkündür. Ancak maalesef bu ‘birinci kural’ bu güne kadar Müslümanlar arasında her hangi bir asırda ve herhangi bir memlekette icra edilmedi ve uygulamaya koyulmadı. Bunun günahı dinde değil belki ümmetin kendisindedir.”⁹²

XIX asrın sonu ve XX asrın başında erkek ve kız okullarının programlarında hadis kitabı olarak, sadece hadislerin Arapça metinlerinden oluşan *Cevâmi‘u’l-Kelim* adlı hadis seçkisi okutuluyordu. Bu kitap pek çok defa yayımlanmış ve her yerde kabul görmüştür. Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi‘u’l-Kelim*’i erken dönem muteber hadis imamlarının kitaplarından derlemiştir. Ancak bazı hadisleri *et-Terğîb ve’t-Terhib*, *Mesâbihu’s-Sünne* ve *el-Câmi‘u’s-Sagîr* gibi derleme eserlerden seçmiştir. Müellif her hadis için bir, iki veya üç kaynak vermiştir. Eserdeki bazı hadislerin hadis imamları tarafından *mevzu* olarak değerlendirilmesine rağmen müellif tarafından seçilmiş olması dikkat çekicidir. Yazar bu konuda şöyle der:

“Seçilmiş hadislerden bazıları hakkında hadis imamlarının mevzu dediklerini bilsek de, bu tür hadislerin mevzu olarak değerlendirilmesi râvi cihetinden olduğu için bunları seçmekten çekinmedik; zaten eserde bunların sayısı dördü veya beşi geçmez.”⁹³

Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi’nde hadislerin tercüme ve şerhi İmamı Şafî (ö. 204/819), Gazzalî (ö. 505/1111), İbnu’l-Arabî (ö. 638/1240), İbnu’l-Verdî (ö. 749/1349), İbn Hacer (ö. 852/1449) ve daha pek çok âlimin eserlerinden yararlanarak hazırlanmıştır.

II-CEVÂMÎ‘U’L-KELİM ŞERHİ’NİN KAYNAKLARI

A. Kitabına Aldığı Hadislerin Kaynakları

Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*’ndeki hadisler için bir, iki veya üç kaynak göstermiştir. Bazı hadislerin kaynaklarını ise hiç zikretmemiştir. Bunun

⁹² Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 4.

⁹³ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 544.

başlıca sebebi yazarın kütüphanesinin bazı temel hadis kaynaklarından mahrum olmasıdır. Müellifin kendisi bu konuda şöyle söylemektedir:

“Hasan Efendi Akçurin kütüphanesinde Ebu Dâvut et-Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'ini gördüm. Bu güne kadar bu eserin neşredilmiş olduğundan haberim yoktu. Bazı hadislerin asıl kaynaklarını bu eserden buldumsa da ben Orenburg'a geldiğimde mezkûr hadisler artık neşredilmişti. Eğer bu *Müsned*'i önceden görmüş olsaydım *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*'nin 164. hadisinin şerhinde Hz. Ayşe'nin sözünün kaynağını yazardım.”⁹⁴

Rızaeddin b. Fahreddin “*Mutâlağa*” adlı eserinde “*Cevâmi'u'l-Kelim*” eserinde bulunan hadisleri Suyutî'nin (ö. 911/1505) *el-Câmi'u's-sağîr fî hadîsi'l-beşîri'n-nezîr* kitabından seçtiğini belirtmektedir. Müellif sonunda mevzuat kitaplarında ve *el-Câmi'u's-sağîr* şerhlerinde mevzu olduklarına işaret edilmiş hadisleri düşüre düşüre yarısından az kaldığını ve kalan hadislerin çoğunu *Kutub-i Sitte*'den bulduğunu söyler. Sonradan bazı şüpheli hadisler kalmış olmasıyla beraber 1905'te Kazan şehrinde neşredilip, sansür tarafından bazı hadislerin bozulduğu nedeniyle 3-4 defa düzeltilip yeniden bastırıldığını söylemektedir.⁹⁵ Sayımlarımıza göre *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*'nde aşağıdaki kaynaklardan yararlanılmıştır.

1. Müsned-i Ahmed b. Hanbel: 92 hadis.
2. Sahîh-i Buhârî: 70 hadis
3. Sahîh-i Müslim: 61 hadis
4. Sünen-i Tirmizî: 56 hadis
5. Sünen-i Ebi Dâvud: 37 hadis
6. Sünen-i İbn Mâce: 37 hadis
7. el-Muvatta'-i Mâlik: 10 hadis
8. Sünen-i Nesâî: 7 hadis
9. et-Terğîb ve't-Terhîb: 1 hadis

⁹⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 544

⁹⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Kutub-i Sitte Müellifleri*, (Orenburg: Vakit Yayınları, 1910), s. 113.

10.Kaynakçası hiç verilmemiş: 79 hadis⁹⁶

B. Hadisleri Şerhinde Kullanılan Kaynaklar

Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi'nde çeşitli alanlardan olmak üzere yetmişten fazla kaynaktan yararlanmıştıdır. Bu kaynakları ilgili oldukları konu ve alan itibariyle şöyle tasnif edebiliriz:

1. Temel Hadis Kitapları ve Şerhleri

İbn Hacer (ö.852/1449), *Fethu'l-Bâri*

Şevkânî (ö. 671/1273), *Fethu'l-Kadîr*

Aynî (ö. 855/1452), *Umdetu'l-Kârî*

Şevkânî, *Neylu'l-evtâr*

Nevevî (ö.676/1277), *Müslim Şerhi*

Münzirî (ö. 656/1258) *et-Terğîb ve't-terhîb*

Tebrîzî (ö.741/1340), *Mişkâtu'l-mesâbih*

Sıddık Hasan Han (ö. 1307/1890), *Fethu'l-allâm şerhu bulûği'l-merâm*

2. Tefsir Kitapları

Taberî (ö.360/970), *Câmiu'l-beyân*

Zamahşeri (ö.538/1143), *el-Keşâf*

İbnu'l-Arabî (ö.543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*

Beydavi (ö.685/1286), *Envâru't-Tenzîl*

3. Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Kitapları

İmam Mâlik (ö.179/795), *el-Mudûna*

İbn Hümâm (ö.861/1457), *Fethu'l-kadîr*

Ebü Yûsuf (ö.182/798), *Kitâbu'l-Harâc*

Şâfî (ö.204/819), *el-Umm*

⁹⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi*, Hadis №: 23, 39, 40, 46, 47, 52, 57, 60, 70, 82, 84, 87, 90, 98, 105, 108, 109, 111, 118, 119, 121, 125, 127, 134, 140, 143, 145, 151, 152, 154, 159, 160, 161, 165, 166, 168,172, 173, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 184, 186, 193, 206, 211, 216, 226, 230, 236, 238, 239, 241, 243, 249, 250, 253, 254, 256, 268, 272, 279, 282, 284, 286, 295, 304, 307, 309, 315, 318, 319, 323, 332, 338, 340.

Serahsî (ö.483/1090), *el-Mebsût*

Musa Cârullah (ö.1370/1949), *Kavâ'id-i Fıkhiyye*

Fetâvâ İbn Teymiyye

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), *I'lâmu'l-Muvakkîîn*

4. Ricâl Kitapları

Mercani (ö.1239/1824), *Mustefâdu'l-ahbâr fî ahvâli Kazan ve Bulgar.*

İbnu'l-Esîr (ö.630/1233), *Usdu'l-ğâbe*

Zehebî (ö.748/1347), *Tezkiratu'l-huffâz*

Sem'ânî (ö. 562/1166), *el-Ensâb,*

İbn Hacer, *İsâbe*

İbn el-Hâc el-Abderî (ö. 737/1336), *el-Medhal*

5. Dil, Kültür, Tarih, Ahlak ve Edebiyat ile İlgili Eserler, Makaleler ve Risaleler

el-Mes'ûdi (ö.346/957), *Murûcu'z-zehebâ*

Hasan el-Cebrâtî (ö.1237/1822), *Acâibu'l-Âsâr fî't-terâcîmi ve'l-ahbâr*

Gazzâlî (ö.505/1111), *Kitâbu'l-Erbâîn*

İbn'l-Esîr (ö.606/1210), *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-hâdis*

İbn Kayum el-Cevziye, *Zâdu'l-maâd*

İbn Kayum el-Cevziye, *İğâsetu'l-lehevân*

İbn Teymiye (ö.728/1328), *Minhâcu's-sunne*

Gazzâlî, *İhyâ-u Ulûmi'd-dîn*

İbn Kuteybe (ö.276/889), *Uyûnu'l-ahbâr*

Ebu'l-Ferec el-İsbahânî (ö.356), *Mulhiku'l-Eğânî*

İbn Arabî (ö.638/1240), *el-Futûhâtu'l-Mekkiye*

el-Müberred (ö.286/899), *el-Kâmil*

Câhız (ö.255/869), *el-Hâsîdu ve'l-Mahsûdu*

Câhız, *el-Bayân ve't-tebyîn*

Mahmesani, *Muhtasarü Câmi 'i Beyâni 'l-İlim*
Muhammed Cürcâni (ö.471/1078), *Delâilu 'l-İ'câz*
Suhreverdi (ö.632/1234), *Avârifu 'l-Ma'ârif*
Ebu'l-'Alâ el-Ma'arrî (ö.449/1057), *Risaletu 'l-l-Ğufrân*
Fîruzâbâdî (ö.817), *Sifru 's-saâde*
Meydânî (ö.518/1124), *Mecmau 'l-emsâl*
İbn Cubeyr (ö.614/1217), *Rihla*
Se'âlabî, *Kinâyât*
Cemâlu'd-Dîn el-Efğânî (ö.1318/1897), *Reddu 'd-dahriîn*
Seyit Murtaza(ö.1205), *Emâli*

Müellif, bu eserlerin dışında ayrıca İstanbul Mektupları, hâkim ve tıp doktorların risalelerini, bazı müsteşriklerin makalelerini, Muhammed Abduh'un (ö.1323/1905) iki makalesi ve bir soruya cevabını, Vakıf Gazetesinden alıntıları, Avrupa padişahların hatıralarını ve bir dervişin uzunca söylemiş sözlerini kaynak olarak kullanmıştır. Rızaeddin b. Fahreddin bunun yanında kendisinin oluşturduğu ve hazırladığı şu eserlerden de istifade etmiştir: *Âsâr*, *Meşhur Erler*, *Meşhur Hatunlar*, *Nasihât*, *Şûra Dergisi*.

III- CEVÂMÎ'U'L-KELİM ŞERH'İNDE ŞERH METODU

Rızaeddin b. Fahreddin'in, eserinde daha çok ahlâki, toplumsal ve sosyal meseleler ile ilgili hadislerin şerhine ağırlık verdiği görülmektedir. Müellif bu konuda eserinin mukaddimesinde de bilgi vermektedir.

Rızaeddin b. Fahreddin hadisleri genelde bir veya iki sayfa halinde şerh etmiştir. Buna istisna teşkil eden bazı hadisler de vardır. Mesela 166 numara altında olan “*Âlimler Allah Teâlâ'nın halk arasında olan eminleridir*”⁹⁷ hadisin şerhi 13 sayfadır. Müellif bazı hadislerin şerhlerini ise birkaç satırla yapmıştır. Bunu, daha önce geçen ve benzer anlama gelen başka bir hadisi şerh ettiği için yaptığını belirtmiştir.⁹⁸

⁹⁷ Kudâ'i, *Musnedu 'ş-şihâb el-Kudâ'i*, c. I. 100, no: 115. Suyûtî, *el-Câmiğu's-sağîr*, no: 8320. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

⁹⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi 'u'l-Kelim Şerhi*, s. 260.

Müellif bazen hadislerin tümünü değil de, bir kısmını şerh etmekle yetinmektedir. Aynı manada veya benzer manada gelen hadisler olduğu gibi, farklı manalara gelen hadisler de bulunmaktadır. İşte Rızaeddin b. Fahreddin bu şekilde aynı manada olan hadisleri verdikten sonra, bu hadisleri topluca, ihtiyaç duyduğu miktarda şerh etmektedir. Bununla beraber pek çok hadisin manası açık ve anlaşılır olduğundan bu tür hadisleri uzunca şerh etmeye ihtiyaç duymamıştır.

Eserde hemen her hadisin ayrı bir metotla şerh edilmiş olması dikkat çekicidir. Hadisler alfabetik olarak sıralandığı için peş peşe gelen iki hadis arasında doğrudan bir mana ve konu yakınlığı bulunmasa bile, müellif çeşitli yollarla hadisler arasında irtibat kurmaya çalışır.⁹⁹

Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi edebî bir eser olmaktan çok, dini ve felsefi içerikli bir çalışmadır. Eserde abartılı bir edebî dil ve retorik yerine sade ve anlaşılır bir üslup görülür. Hadislerin şerhlerinde müellif zaman zaman karşılaştırma usulünü kullanır. Tekrarlardan kaçınmak için eş anlamlı ve zıt anlamlı kelimeleri kullanır. Eser genel olarak sözcük dağarcığı açısından zengindir. Sözcük dağarcığı ağırlıklı olarak Türkçe Tatarca kelimelerden oluşur. İstanbul Türkçeyi andıran veya ona benzeyen bir dili vardır. Eski Türk-Tatar kelimelerinin yanı sıra Tatar diline girmiş Arapça ve Farsça sözcükler de kullanılmıştır. Ayrıca Rus ve Avrupa dillerinden Tatarca’ya geçmiş kelimeler de hadislerin şerhlerinde kendilerine yer bulmuştur.¹⁰⁰

Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi dil dağarcığı açısından şu bölümlere ayrılmaktadır:¹⁰¹

I. Etimoloji açısından:

1. Genel Türkçe/Tatarca ve eski ifadeler
2. Arapça ve Farsça alıntılar.
3. Rus alıntılar.

II. Kelimelerin semantik açısından oluşturanlar:

1. Karşılaştırmalar, deyimler ve atasözleri.

⁹⁹ Kamaletdinova, *Hadislerni Tercema İtu Prinsipleri hem Alarga Komentariylar*, s. 34.

¹⁰⁰ Kamaletdinova, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁰¹ Kamaletdinova, *a.g.e.*, s. 104.

2. Eş anlamlı, zıt anlamlı ve eşsesli sözler.

A. Cevâmiu'l-Kelim Şerhi'nde Ele Alınan Konular

Cevâmiu'l-Kelim Şerhi'ndeki hadisler, eserin arkasında yer alan genel konulu fihriste göre, 117 mesele ile ilişkilidir. Eserde ağırlıklı olarak şu konulardaki hadisler şerh edilmiştir:

1) Kötüler ve iyiler, hidayet hakkında – 35 hadis;

2) Kadınların okuma ve yazma, giyecek, selam vermek, sefere çıkmak, savaşa katılmak hususları hakkında – 30 hadis;

3) Baba, anne, çocuklar, aileler – 24 hadis;

4) Amel ve ibadet, bid'at ve abideler – 23 hadis;

5) Dilin iyilikleri ve kötülükleri; sükûnet, susmak ve sözler – 23 hadis;

6) Din, dinde aşırılık. Dindarlık ve dinsizlik – 21 hadis;

7) Ahret, kıyamet, cennet ve cehennem – 21 hadis;

8) Müslümanlar hakkında – 20 hadis;

9) Günahlar hakkında – 20 hadis;

10) Sadaka, üşür ve zekât – 20 hadis;

11) Zenginlik hakkında – 20 hadis;

12) İlim ve âlimler – 19 hadis;

13) İnsanları sinirlendirmek – 14 hadis;

14) Yalan hakkında – 14 hadis;

15) Sabır, kızmak acele etmek – 14 hadis;

16) Huy ve ahlak – 14 hadis;

17) Yardım, infak ve hediye – 13 hadis;

18) Emanet, hıyanet ve hile – 13 hadis;

19) Okumak – okutmak, öğretmenler – 13 hadis;

20) Dua ve nezir – 13 hadis;

Bunun dışında Sünnet ve Kur'an, hadis ve tefsirler, insanlar arasında olan münasebetleri bozmak ve düzeltmek, yemek ve içmek, köyler, ateşi söndürmek, su baskısını durdurmak, ayak üzerinde küçük abdest yapmak, iki yüzlük, çalışmak, istihare, isti'âse, istimdat, kabirler, tövbe, istiğfar, israf, cömertlik, itaat, yardım, infak, hediye, iftira, rüşvet, emanet, hıyanet, milletler, vasiyet, cenaze, oyunlar, şarkılar, erkek ve kadın, kumar, afyon, fitne ve meşakkat, riba, ruhbanlık, velilik ve müritlik, dilencilik, Türkler ve Türkistan, Buhara, cinayet, dünya ve dünya işleri, dostluk ve düşmanlık, Rusya Müslümanları, şirk ve tevhit, şeytanlar ve İblis, sahabeler, gaybi haberler, akrabalar ve onlarla alakada olmak, imamlar ve ahunlar ve yetimler ve daha buna benzer meseleler *Cevâmi' u'l-kelim Şerhi* 'nde yer almaktadır.

Rızaeddin b. Fahreddin'in şerhte aldığı muhtelif konular arasında şunlar dikkat çekmektedir: Modern ilimler (s. 104), edebiyatın önemi (s. 109), Frenk ve Rusların bazı güzel adetleri (s. 97), Hızır ve İlyas'ın hayatları (s. 132), vakıf müessesesi (s. 146 vd.) şiir (s. 138-144), dinde aşırılık (s.160 vd), *şedd-i rihâl* hadisinin ihtilaflarla şerhi (s. 329-332), hanımların mescitlerden men edilmesi (s. 334), sarhoş edici içeceklerin haram oluşu (s.94-4), istihare namazı (s.131), hanımların hukuku, ailedeki önemi (s. 214-6), "millet" kavramı ve anlamı (s. 220-1).¹⁰²

Müellif şerhte doktorların sözlerine (s.92-3, 209) Grek filozoflarına, Aristo'ya (s.176-7, s. 184-6), Muhammet Abduh'dan uzunca bir alıntıya (s. 218-220), müsteşriklerin görüşlerine (s. 284) yer verdiği gibi, Musa Carullah'a (ö. 1949) da atıfta bulunmaktadır (s. 334-346/3). Yer yer ilginç anekdotlar zikretmektedir (s. 177-8). Güzel ahlaki umdeler hakkında uzunca yaptığı şerhini ailesine hediye etmektedir (s.123-9). Bu şerhlerin dikkat çekici başka yönleri de zaman zaman çeşitli kesimlere yönelttiği eleştirilerdir. Bazı şerhleri tenkidi (s.64/1), sahtekâr hoca ve şeyhleri tenkidi (s. 90, s. 131-132, s. 163-166, s. 204-8) Buhara ulemasının tenkidi (s. 87-90), geleneğin tenkidi (s. 184-186), kabir-türbe ziyareti ve kabirlere tevessül meselesi (s. 224-8, 348-9), içtihat ve telif meselesi (s. 162) gibi. Her ne kadar ağır eleştiriler

¹⁰² Bünyamin Erul, "Tatar Âlimlerden Rızaeddin b. Fahreddin (1859-1936) Hadisçiliği" *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2005, sayı II, ss. 96-97.

yönelitse de, “Bazıları kendilerine ‘dinsiz!’ deseler de, biz onlara “dinli” deriz” (s. 192-3) diyerek kendisi bu hususta insafî elden bırakmaz.¹⁰³

Görüldüğü gibi *Cevâmi ‘u’l-Kelim Şerhi*’nde hayatın çeşitli yönlerine dair pek çok meseleyi bulabilmek mümkündür.

IV- MUHTEVA AÇISINDAN HADİSLERİN ŞERH METODU

Bu kısımda hadislerde geçen bazı kelimelerin tahlilleri ve lügat manaları ile hadislerin muhtevalarının nasıl şerh edildiği üzerinde durulacaktır. Çünkü bir hadis sahip olduğu lafız ve muhtevasıyla bir arada değerlendirilirse bir mana ifade etmektedir. Bu konularda Rızaeddin b. Fahreddin’in uyguladığı ve takip ettiği usul ve metotları tespit etmeye çalışacağız. Öncelikle hadislerin nasıl tercüme edildiği konusuyla başlamak istiyoruz.

A. Hadislerin Tercüme Prensipleri

Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi ‘u’l-Kelim Şerhi*’nin hadislerini tercüme ederken mümkün olduğu kadar Arapçadan Tatarça’ya birebir; bazılarını ise okuyucu açısından daha iyi anlaşılabilir diye geniş bir manayla tercüme etmiştir.

Birebir tercüme verilen hadislerden örnek için 11. hadise göz atalım:

احب الاعمال الى الله ادومها وان قل¹⁰⁴

Tercüme: *Amellerin Allah Teâlâ’ya sevimlisi az olsa da devamlı olanıdır.*

Bir başka örnek için daha 79. hadise bakalım:

ان الله تعالى لا ينظر الى صوركم و اموالكم ولكن ينظر الى قلوبكم و اعمالكم¹⁰⁵

Tercümesi: *Allah Teâlâ sizlerin suretlerinize ve mallarınıza değil bilakis gönüllerinize ve amellerinize bakar.*

Müellif, bazı hadislerin tercümelerinin ise birebir değil de belki manayı ve içeriği esas alan daha geniş bir çeviri yöntemi takip etmiştir.

¹⁰³ Erul, *a.g.m.*, ss. 96-97.

¹⁰⁴ Buhârî, Rikâk 18, s. 1314, no: 6464.

¹⁰⁵ Muslim, Birr 10, s. 994, no: 2564. Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi ‘u’l-Kelim Şerhi*’nde nakil ettiği bu hadiste "تعالى" kelimesi bulunmaktadır ancak asıl nüshalarda bu kelime yoktur.

Örneğin 103. hadisi şöyle çevirir:

اياكم والظن فان الظن اكذب الحديث و لا تجسسوا و لا تحسسوا و لا تنافسوا و لا تحاسدوا و لا تباغضوا و لا تدابروا وكونوا عباد الله اخوانا¹⁰⁶

Tercümesi: *Bir delil olmadığı müddetçe insanlara kötü zan kılmaktan sakınınız. Çünkü kötü zan, sözlerin en yalanıdır. İnsanların ayıplarını kontrol etmeyiniz ve kendinizin (göz, kulak) ve bununla beraber insanların hatalarını aramayınız, işlerde münferit (başkalardan üstün) olmayı arzu etmeyiniz, haset etmeyiniz, acıtma sebeplerini büyütmeyiniz, birinize biriniz arka vermeyiniz (birinizden biriniz hicret etmeyiniz, öfkelenip yürümeyiniz), birbirinize kardeş ve hepinizde Allah Teâlâ'nın kulları olunuz (kulluk kılınız).*

Eğer bu hadis birebir tercüme edilirse şu şekilde olur:

“Zandan sakının! Zira zan, sözün en yalanıdır. Birbirinize kulak misafiri olmaya çalışmayın, birbirinizin özel hâllerini araştırmayın, birbirinizle üstünlük yarışı içine girmeyin, birbirinize haset etmeyin, birbirinize kin beslemeyin, birbirinize sırt çevirmeyin. Ey Allah'ın kulları! Kardeş olun!”

Görüldüğü gibi müellif bu tür hadislerin tercümelerinde, okuyucu daha iyi anlasın diye hadisi daha geniş tercüme etmiştir.

B. Kelime Tahlilleri ve Lügat Manalarının Açıklanması

1. Kelimelerin Ayetlerle İzahı

Rızaeddin b. Fahreddin, bazı hadislerdeki kelimelerin daha iyi anlaşılması için, ayetlere müracaat etmekte ve onlarla istiḥatta bulunmaktadır. Bu tür açıklamalarda yerine göre bir veya birden fazla ayet verilmektedir. Örneğin, Hz. Peygamber, *“Kabul edileceğine gerçekten inanarak Allah'a dua edin. Bilin ki Allah, ciddiyetten uzak ve umursamaz bir kalp ile yapılan duaları kabul etmez.”*¹⁰⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, hadiste geçen “دعا” kelimesinin manasının, “عبادت” kelimesinin manasıyla, Allah Teâlâ'dan bir şey isteme manaları arasında olan bir müşterek kelime olduğunu açıklamaktadır.¹⁰⁸ Ayrıca “دعا” kelimesinin manasına açıklık getirmek için şu ayeti

¹⁰⁶ Mâlik b. Enes, *Muvatta'*, tah. Mustafa b. el-'Adevî (Mansura: Dâru İbn Receb, 2003), s. 598, no: 15.

¹⁰⁷ Tirmizi, *Daavât* 65, s. 958, no: 3479.

¹⁰⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, ss. 30-31.

kerimeyi zikreder: "ادعوني استجب لكم"¹⁰⁹. Ona göre bu ayetteki "دعا" kelimesi bu iki manayla tefsir olunabilir.

Müellif, Hz. Peygamber'in: "Allah'ım! Ben iki zayıfın; yetimin ve kadının hakkına el uzatılmasını yasaklıyorum"¹¹⁰ hadisinin daha iyi anlaşılması için, "يَتِيم" kelimesinden hareketle, yetim malını haksız yere zayi etmeyi yeren şu ayeti zikrederek istiḥatta bulunur¹¹¹: "Yetimlerin mallarını haksız yere yiyenler, ancak ve ancak karınlarını dolduraya ateş yemiş olurlar ve zaten onlar çılgın bir ateşe (cehenneme) gireceklerdir."¹¹²

Böylece müellif hadisteki kelimelerin manalarını açıklarken, kelimenin kullanıldığı manayı göstermek için ayetlerden şahit getirmektedir.

2. Kelimelerin Hadislerle İzahı

Rızaeddin b. Fahreddin kelimeleri ayetlerle izah ettiği gibi hadislerle de açıklamaktadır. Örneğin, "Önce deveni bağla sonra Allah Teâlâ'ya tevekkül et"¹¹³ hadisinde geçen "توكل" kelimesinin daha iyi anlaşılması için şu hadisi nakleder: "Eğer siz gereği gibi Allah'a tevekkül etmiş olsaydınız, tıpkı sabahleyin kursakları boş olarak çıkıp (akşam) doymuş bir şekilde dönen kuşların rızıklandırıldığı gibi sizler de rızıklandırılırdınız." Burada müellif okuyucuya "tevekkül" in daha iyi anlaşılması için, içinde tevekkül geçen başka bir hadisi naklederek ilk hadisin anlaşılmasını sağlamaktadır.

Rızaeddin b. Fahreddin, Hz. Peygamber'in, "Vakarlı ve tedbirli olmak Allah Teâlâ'dan, (dünya işlerinde) acele etmek ise şeytandandır"¹¹⁴ hadisinde geçen "الانابة" kelimesine tedbir ve vakar manada vermiş ve böylece insanların her zaman dünya işlerinde acele etmeden kendi aralarında fikir alışverişi yapmaları gerektiğini ifade eder. Akabinde aynı kelimenin aynı manada kullanıldığını göstermek için destekleyici mahiyette şu hadiseyi nakleder: Abdu'l-Kays kabilesinden elçiler Medine'ye geldikleri zaman develerinden iner inmez Hz. Peygamber'in yanına seğirttikleri halde aralarında

¹⁰⁹ 40/Mu'min: 60

¹¹⁰ İbn Mâce, Edeb 6, s. 592, no: 3678.

¹¹¹ Rızaeddin b. Fahreddin, a.g.e., s. 85.

¹¹² 4/Nisa: 10

¹¹³ Tirmizi, Kıyâme 60, s. 708, no: 2517. Bu hadisi Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*'nde bu hadisin kaynağını vermemiştir.

¹¹⁴ Tirmizi, Birr 66, s. 577, no: 2012.

olan Eşecc (el-Münzir) devesinden inip eşyalarını indirir, bir kenarda terli kıyafetlerini çıkarır ve mescide gelip iki rekât namaz kılıp Rasulullah'la öyle görüşür. Rasulullah, onun bu acele etmeden, teenni ile yürümesini takdir eder ve “Ey Eşecc! Sende Allah Teâlâ'nın sevdiği iki haslet var: Yumuşak huylu olmak ve tedbirli olmak”¹¹⁵ der. Böylece Rızaeddin b. Fahreddin "الاناة" kelimesini ikinci hadiste de aynı manada olduğu beyan ederek birinci hadisini daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.¹¹⁶

3. Lügat Manalarını Açıklanması

Rızaeddin b. Fahreddin bazı kelimelerin lügat manaları üzerinde durmakta ve kısa, özet bilgiler vermektedir. Örneğin Hz. Peygamber'in, “Allah Teâlâ Hazretleri ümmetimi dalalet üzerine toplamaz. Allah Teâlâ'nın eli (yed) cemaat üzerindedir. Cemaatten ayrılan kişi, cehenneme gitmek için ayrılır”¹¹⁷ hadisinde geçen "يد" kelimesinin, ilk olarak insanlara ait bir organ şeklindeki lügat manasını verir ve ardından bu kelimenin hadiste, “Allah Teâlâ'ya ait olan bir sıfat” olarak kullanıldığını belirtir.¹¹⁸

Şârih, “Vicdanını rahatsız eden şeyi bırak”¹¹⁹ hadisinde geçen "حاك" kelimesinin lügat manasının, insanın gönlüne sıkıntı vermek olduğunu kaydeder ve sonra hadiste geçen kelimenin anlamını açıklar.¹²⁰

Yine “En faziletli kazanç, kişinin samimiyetle ve hilesizce kendi eliyle kazandığıdır”¹²¹ hadisinde geçen "الرجل" kelimesinin lügat manasını ‘erkek’ olarak verdikten sonra hadisten doğru anlaşılmasını sağlamak için bu kelimeyi ‘tüm insanlar’ olarak izah eder.¹²²

Rızaeddin b. Fahreddin, Hz. Peygamber'in, “Bir yerde veba hastalığının olduğunu duyarsanız oraya girmeyiniz ve gitmeyiniz. Eğer bulunduğunuz yerde veba hastalığı ortaya çıkarsa o yerden çıkmayınız”¹²³ hadisinde geçen "طاعون" kelimesinin lügat manasını şu şekilde vermiştir: “Veba, belli mikroplar vasıtasıyla yayılan malum

¹¹⁵ Muslim, İmân 6, s. 32, no: 18.

¹¹⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi*, s. 87.

¹¹⁷ Tirmizi, Fiten 7, s. 620, no: 2166.

¹¹⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 171.

¹¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2001), c. 29 s. 528, no: 18001.

¹²⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 52.

¹²¹ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 25, s. 157, no. 15836.

¹²² Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, ss. 72-74.

¹²³ Buhârî, Tıp 30, s. 1200, no: 5730. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 36, s. 130, no: 21798.

bir hastalıktır”. O ayrıca şunu ekler: “Veba, mikroplar vasıtasıyla âdemoğlunu helak eden her bir hastalığı içine alan bir hastalıktır.”¹²⁴

Şârih, Hz. Peygamber’in, “*İnsanları mallarınızla hoşnut edemezsiniz ancak güler yüzünüz ve güzel huyunuzla onları hoşnut edebilirsiniz*”¹²⁵ hadisinde geçen "خلق" kelimesini şöyle izah etmektedir: "خلق" (huy/ahlak), âdemoğlunun yaratılışından gelen ve doğuştan getirilen bir şeydir. Buna “tabii huy” denilir. Bu ve benzeri huylar âdemoğlunun kendisinin çalışmasıyla çok az değişebilir. Öte yandan bir de “kesbi huy” vardır. Âdemoğlu dış dünyadan aldığı terbiye ile bu huyunu şekillendirir. Örneğin şarap içer, kumar oynar veya ibadet eder vs. Huyun ilk mertebesi “tabii”, diğeri “kesbi”dir.¹²⁶

4. Kavramların Açıklanması

Rızaeddin b. Fahreddin hadislerde geçen bazı kelimelerin lügat manalarını açıklarken, bazı kavramları da açıklama ihtiyacı duymaktadır. Örneğin, zan hakkında hadis getirdikten sonra şöyle açıklar. “İnsanın gönlüne düşen zan, hata ve sevap olma ihtimali olan ve hakkında delil olmayan şeylerden ibarettir. Zan kendi mertebesinde olup zahire çıkmasa (söylenmese veya başka bir sebeple açığa çıkmasa) zararı olmaz; belki güzel bir işlerden sanılır. Ancak zan açığa çıksa elbette günaha ve zarara yol açar.”¹²⁷

5. Kelimelerin Değişik Okunuşları

Rızaeddin b. Fahreddin, kelime açıklamalarında, bazı kelimelerin değişik okunuşlarına dikkat çekmekte ve değişik okunuşlarda kelimeye yüklenecek mana üzerinde de ayrıca durmaktadır. Örneğin “*Beş şey gelmeden önce beş şeyin değerini bil. Ölümden önce hayatı, hastalanmadan önce sıhhati, meşgul olmadan önce boş vakti, yaşlıktan önce gençliği, fakirlik gelmeden zenginliği.*”¹²⁸ Bu hadiste müellif geçen "شُغْل" ve "شُغْل" kelimelerin okunuş şekillerini şu şekilde vermektedir: شُغْل, شُغْل

¹²⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, ss. 40-42.

¹²⁵ Suyûfî, *el-Câmi ‘u’s-Sagîr*, no: 4853.

¹²⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi ‘u’l-Kelim Şerhi*, ss. 152-153.

¹²⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, ss. 157-160.

¹²⁸ Munziri, *et-Terğîb ve’t-terhîb*, (Beirut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiye, 2005), s.782, no: 5143. Rızaeddin b. Fahreddin aslında bu hadisin kaynakçasını *Cevâmi ‘u’l-Kelim Şerhi*’nde vermemiştir ancak bu hadisle ilgili şöyle bir açıklamalar vermiştir: “Bu hadis Tirmizi’nin “*el-Cami ‘u-sahîh*”inde Nesâî’nin “*el-Mucteba*”sında yok, bu nedenle “*Mişkât*” sahibinin Tirmizi’ye ve bazı müelliflerin Nesâî’ye isnat kılmaları yanlıştır”.

شغل, شغل (ش nin ötresi غ nin sükûnu ve ötresi ile, ش nin fethası غ nin ötresi ile veya fethasıyla) okumak caizdir. هـ kelimesinde هـ ile ر nin her ikisinde fetha veya kesre yahut هـ nin fetha ve ر nin kesre ile okunma şekilleri vardır.¹²⁹

Rızaeddin b. Fahreddin kelimelerin okunuş şekillerini verdiği gibi aynı zamanda hadislerde geçen kelimelerin değişik manalarını da vermektedir. Mesela “*Âlim veya öğrenci veya onları dinleyici veyahut ilmi sevenlerden ol, beşincisi (ilmi düşman gören) olmaktan korun, helak olursun!*”¹³⁰ hadisinde geçen "اغد" kelimesin, sabah namazdan itibaren güneşin çıktığı vakte kadar zamanın ismi olan "غدو" ve "غادات" kelimelerinden emir sığıması olup, "اغد" (sabah namazından güneş çıktığı vakte kadar) “ol” demek manasına geldiğini ancak burada böyle mana vermenin doğru olmadığı için “ol” diye tercüme eder. Şârihlerin de, "اذهب و توجه حال كونك عالماً" diye açıkladıklarını nakil eder.¹³¹

Rızaeddin b. Fahreddin kelimelerle ilgili kendi görüşlerini verdiği gibi âlimler arasındaki görüşler içinden tercihte bulunmakta ve onları da yansıtmaktadır.

6. Sarf ve Nahiv Açısından Kelime Tahlilleri

Hadislerin şerhinde sarf ve nahiv bilgisinin önemi büyüktür. Ancak Rızaeddin b. Fahreddin, bazı hadisleri sarf ve nahiv açısından değerlendirir ve kelimelerin iştikakı, mazi, muzari, müfret ve cemileri, gramer tahlilleri ve buna benzer konularda bilgi verir.

a. Kelime İştikakları

Rızaeddin b. Fahreddin, bazı kelimelerin iştikaklarını tahlil etmekte ve müştak kelimenin manası üzerinde durarak okuyucuyu bilgilendirmektedir. Mesela, Hz. Peygamber’in, “*Dikkat edin! Size namaz kılma, oruç tutma ve sadaka vermenin derecelerinden sevabı daha yüksek olan şeyi haber vereyim mi? İnsanlar arasını ıslah*

¹²⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 67.

¹³⁰ Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynakçasını *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*’nde vermemiştir ancak onun bu hadisi zikrettiği gibi aynı şekilde Suyûtî “*el-Câmi‘u’s-sağîr*” inde, Ebu’l-Kâsım et-Taberânî “*Mu‘camu’l-Evsat*”ında, Ebu Bekir el-Beyhaki “*Şu‘abu’l-İmân*”ında aynı şekilde bu hadisi rivayet etmişlerdir "اغد عالماً أو مُتَعَلِّماً أو مُسْتَمِعاً أو مُجِباً وَلَا تُكُنْ الْخَامِسَةَ فَتَهْلِكَ". el-Kurtubi, *Câmi‘u bayâni‘l-ilm*, (byy: Dâru İbnu’l-Cevzi, 1994) I, 141, aynı hadisi "اغد" emir sığıması yerine "كن" emir sığıması ile nakil etmiştir. Dârimî, *Suneni’nde* şu şekilde rivayet eder "اغد عالماً أو مُتَعَلِّماً أو مُسْتَمِعاً، وَلَا تُكُنْ الرَّابِعَ فَتَهْلِكَ". Dârimî, *Sunen*, (Karaçi: Kadimi Kütüphane, 1986), I, 91, no: 248. Elbani bu hadise “*mevzu*” hükmü vermiştir.

¹³¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 68.

etmek. *İnsanlar arasını bozmak ise halkları helak eder*”¹³² hadisinde geçen "حالق" ve "حالقَة" kelimelerini şöyle açıklar: “Bu kelimelerin manası saç kesici bıçağın ismidir. Bu nedenle bıçak nasıl saçın tümünü keserse, insanların arasını bozmak da halkları helak eder.”¹³³

Şârihe göre, “*Sadakanın hayırlısı malın fazlasından verilendir. Veren el alan elden üstündür. Vermeye, geçimini sağlamakla yükümlü olduğun kimselerden başla*”¹³⁴ hadisinde geçen "غنى" kelimesi zenginlik manasındadır, dördüncü bapın mastardır. Bu hadiste geçen "ظهر" kelimesini şârihler sadece güzellik ve zaid kelime olarak beyan etmişler ancak bazı şârihler bu kelimeyi zait değil belki “geriye bırakılan zenginlik” diye mana vermişlerdir. Rızaeddin b. Fahreddin bu görüşler içerisinde ikinci görüşe göre hadisin manasını vermiştir.¹³⁵

Rızaeddin b. Fahreddin başka bir hadiste “*İnsanları rezalet ve denaete düşüren “hırs”tan Allah Teâlâ’ya sığınırım! Yeri olmayan hırsa düşüren “hırs”tan Allah Teâlâ’ya sığınınız!, Hırsın olmayan yer de “hırs” kılmaktan Allah Teâlâ’ya sığınmaktır.*”¹³⁶ Asım Efendi hadiste geçen "طبع" kelimesinin "نبع" vezninde ve "نبع" kelimesinin "طبع" vezninde okunduğunu aktarmaktadır. Ona göre "طبع" kelimesi ب harfinin sükûnuyla olursa “mühür” vurmak manasına, fethasıyla olsa “denaet” manasına gelir.¹³⁷

Başka bir hadiste “*İslam din’in yola koyulmuş alametler kabilinden alametleri belirlicidir.*”¹³⁸ Rızaeddin b. Fahreddin’in kaydettiğine göre bu hadiste geçen "صوى" sözcüğü صوة kelimesinin çoğuludur. Bunlar "قوى" ile "قوة" kelime vezneleri kabilindedir. صوة kelimesi aslında صوة vezninde olup "و" harfi ikinci "و" harfine koyulduktan sonra "صوة" şeklini almıştır. Hadiste geçen "صوى" ve "منار" kelimelerin ikisi de “alamet” manasına gelmektedir.¹³⁹

¹³² Ebû Dâvûd, Edeb 58, s. 1117, no: 4919. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 45, s. 500, no: 27508.

¹³³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 80.

¹³⁴ Nesâî, Sadaka 62, (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, 2001), III, 55, no: 2335.

¹³⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 71.

¹³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 36, s. 351, no: 2021.

¹³⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 49 olan dipnota Bkz.

¹³⁸ Suyûtî, *el-Câmi‘u’s-Sagîr*, no: 3925.

¹³⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 122.

b. Kelimelerin Değişik Sığalarına İşaret Edilmesi

Rızaeddin b. Fahreddin bazı hadislerdeki kelimelerin değişik sığalarını da vermektedir. Örneğin, “*Gaybın anahtarları beştir...*”¹⁴⁰ hadisinde geçen "مفاتيح" kelimesi "مصاييح" vezninde olup anahtar manasındaki "مفتاح" veya "مفتح" (her ikisi de mim'in kesresiyle) kelimelerinin çoğuludur. Ancak "مساجد" vezninde olan "مفتاح" خزان (hazine) manasında olan "مفتح" (mim'in fethasıyla "مسكن" vezninde) çoğulu olduğunu belirtmektedir.¹⁴¹

Şârih, bazı alimlerin “*Allah Teâlâ'nın kadın kullarını Allah'ın mescitlerinden men etmeyin*”¹⁴² hadisinde geçen "مساجد" kelimesinden murat Kâbe'dir. Ta'zim için çoğul sığası olan "مساجد" kelimesi getirilmiştir. Bu nedenle kadınların hacca gitmelerine engel olmak doğru değildir, denilen söze, müellif itimat etmeye doğru olan esasi söz değil belki manasız “rey”dir diye açıklar.¹⁴³

c. Gramer Tahlilleri

Rızaeddin b. Fahreddin bazı hadislerde geçen kelimelerin gramer açısından tahlillerini yapmaktadır. Örneğin, “*Kişinin mâlâyaniyi bırakması, onun Müslümanlığının güzelliğindedir*”¹⁴⁴ hadisinde geçen "عنى" "يعنى" kelimeleri kast manasında olup "لا يقصد لا يعنيه" manasındadır. Hedefi olmayan söz manasındadır. Müellif bu kelimeyi de “faydasız” diye tercüme etmiştir. "يعنيه" kelimesinde olan zamir, zamir-i mustatirdir, "المرء" kelimesine olan zamir zamir-i barizdir. Zamir de mevsul olana döner.¹⁴⁵

Bir başka örnek olarak, şerhte, “*Lezzetleri kesen şeyi (ölümü) çok hatırlayınız*”¹⁴⁶ hadisinde geçen "هاذم" kelimesinin fail vezninde olup kesici ve bitirici manaya geldiği nakledilir.¹⁴⁷

¹⁴⁰ Buhârî, Tevhîd 4, s. 1468, no: 7379.

¹⁴¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 429.

¹⁴² Buhârî, Cum'a 13, s. 189, no: 900. Muslim, Salât 30, s. 171, no: 135. Ebû Dâvud, Sunen, Salât 53, s. 139, no: 565.

¹⁴³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 335.

¹⁴⁴ Tirmizî, Zühd 11, s. 660, no: 2320. İbn Mâca, Fiten 12, s. 641, no: 3976. *Muvatta'*, s. 595 no: 1. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 3, s. 259, no: 1737.

¹⁴⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 472.

¹⁴⁶ Nesâî, Cenâiz 3, s. 379, no: 193. Tirmizî, *Zuhd*, s. 658, no: 2307.

¹⁴⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 77.

Müellif, Hz. Peygamber'in, "*Büyük günahların en büyükleri, Allah Teâlâ'ya ortak koşmak, anne ve babaya saygısızlık etmek ve yalan yere yemin etmektir*"¹⁴⁸ hadisinde geçen "غموس" kelimesini şöyle açıklamaktadır: "غموس" kelimesi geçmiş zamanda olan veya olmayan bir iş hakkında bilerek yalan yemin etmektir. Bu hadis-i şerifte zikredilene göre böyle bir yemin büyük günahlar cümlesine girmektedir. غموس, غموس sözünden sıfat olup yalan yemin anlamında bir sözdür.¹⁴⁹

C. Muhtevanın İzahı

Her ne kadar hadisleri anlamak öncelikle onun kelimelerini bilmeyi gerektiriyorsa da, hadislerin sadece kelimelerini, lügat manalarını ve lafızlarını bilmek yeterli değildir. Aynı zamanda hadislerin muhtevalarındaki var olan manaları da doğru bir şekilde anlamak ve bilmek gerekir. Hadisin bütün olarak anlaşılması noktasında önemli bir konudur. Hadis muhtevaları ne kadar anlaşılır ve anlatılırsa, hadislerle olan dini hükümler de o derece iyi anlaşılır demektir. Bu nedenle hadislerin muhtevalarının açıklanması önemlidir.

Genel olarak şerhlerde hadis muhtevasının açıklanması ayet, hadis, sahabe, tabiin ve diğer âlimlerin görüşleri, şarih'in kendi görüşleri, şiir, zahiri ve değişmeceli izahlar, tarihi bilgiler gibi açıklamalar gerçekleşmektedir. Şimdi bunları maddeler halinde bir bir ele alarak Rızaeddin b. Fahreddin'in muhteva açısından hadisleri şerh etmede takip ettiği metodu tahlil etmeye çalışacağız.

1. Ayetle İzah

Daha önce gördüğümüz gibi Rızaeddin b. Fahreddin kelimelerin açıklamasında ayet-i kerimelere yer verdiği gibi, hadis muhtevasının açıklanmasında da ayetlere yer vermektedir. Şimdi müellifin hadisleri ayetlerle şerh etmesine ilişkin bazı örnekler verelim.

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber'in, : "*Kazancın en iyisi hıyanetsiz olan ticaret ve kişinin kendi gücüyle elde ettiği maldır*"¹⁵⁰ hadisini naklettikten sonra bu manayı teyit edici ve açıklayıcı mahiyette Kur'an-ı Kerim'den şu ayeti getirir: "*Cuma*

¹⁴⁸ Tirmizi, Eefsîru'l-Kur'an 4, s. 834, no: 3019. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 25 s. 436, no: 16043.

¹⁴⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 133.

¹⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 25, s. 157, no: 15836.

namazını kıldıktan sonra yeryüzüne dağılın ve Allah'ın lütfünden nasibinizi arayın.”¹⁵¹ Ardından da dünyanın en lezzetli ekmeğinin, insanın kendi mesleğiyle ve el gücüyle kazancı olduğunu açıklar ve hadisin şerhinin daha iyi anlaşılmasını sağlar.¹⁵²

“İyilik güzel huylu olmaktır, günah ise kalbi rahatsızlanmasına (vicdanı gazaplanmasına) ve insafli insanlara bildirme arz edilen şeyindir.”¹⁵³ Rızaeddin b. Fahreddin insanların dünyada olan güzel ahlakları sebebiyle ileri gittiklerini ve ahlaksızlık yüzünden aşağıya düştüklerini açıklar ve Kur'an-ı Kerim'den bu hadisin manasını teyit edici şu ayeti getirir: “Biz bir ülkeyi yok etmek istediğimiz zaman(yani kendilerinin rezaletleri felaket durumuna getirse) şumarık varlıklarına emrederiz(itaate ve iyiliğe davet etmeye emrederiz). Böylece, o ülke helake hak kazanmış olur, Biz de onu yerle bir ederiz.”¹⁵⁴ Müellif, mezkûr ayeti hadisin istişhadi olarak getirdikten sonra ahlakı düzeltmek için “fazilet” ile “rezalet”i ayırmak gerektiğini ve bu nedenle ilk önce âdemoğullarına ahlak ilmini öğrenmesi gerektiğini söyler ve bu manayı teyit ve destekleyici ikinci ayeti getirerek mezkûr hadisin manasının anlaşılmasını sağlar.¹⁵⁵ “Onlara Allah zulüm kılmadı ancak onlar kendilerine zulüm kıldılar.”¹⁵⁶

Şârih, rızık talep etme hususunda haramlığı bilinmeyen veyahut zan ile olsa da zan edilmeyen şeyleri helale girdiğini söylemekte ve Hz. Peygamber'in “Her Müslüman için helal rızık talep etmek vaciptir”¹⁵⁷ hadisini nakletmekle beraber¹⁵⁸ helal rızık talep etmenin sadece kesp etmekle olduğunu ve bunu da peygamberlerin sünneti olduğunu açıklar ve Kur'an-ı Kerim'den bu hadisin manasını açıklayıcı teyit

¹⁵¹ 62/Cuma:10

¹⁵² Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 72-74.

¹⁵³ Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sagîr*, no: 6075. Rızaeddin b. Fahreddin eserinde bu hadisin kaynağını vermemiştir, büyük ihtimalle bu hadisi müellif Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-Sagîr* eserinden almıştır, çünkü hadisin nakil edilişi aynı şekilde . Örneğin Taberânî'nin, *el-Mu'cemu's-sa'ûr*, (Beyrut: Mektebetu'l-İslâmiya, tsz) I, 94, no: 126, eserinde bu hadis şu şekilde nakil edilmektedir: *بَرِيءٌ مِنَ الشُّحِّ مَنْ أَدَّى زَكَاةَ وَمَنْ أَدَّى الزَّكَاةَ وَقَرَى الضَّيْفَ وَأَعْطَى فِي النَّائِبَةِ*

¹⁵⁴ 17/İsra:16

¹⁵⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 171.

¹⁵⁶ 44/Yunus:214

¹⁵⁷ Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynakçasını eserinde vermemiştir. Büyük ihtimalle bu hadisi Suyûtî'nin *el-Câmi'u's-Sagîr*, no: 8061, eserinden nakil etmektedir. Aynı şekilde Taberânî, *el-Mu'cemu'l-ıvsat*, (Kahire: Dâru'l-Harameyin, tsz) VIII, 272, no: 8610, bu hadisi Enes b. Mâlikten nakil etmektedir.

¹⁵⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 249.

edici şu ayeti delil getirir: “*Doğrusu Biz sizi yeryüzünde yerleştirdik, orada size geçimlikler verdik; ne kadar da az şükrediyorsunuz.*”¹⁵⁹

Rızaeddin b. Fahreddin, hadislerde geçen manaları pekiştirmek ve teyit etmek için ayetleri bir nevi delil olarak, açıklayıcı mahiyette kullanmaktadır. Hadisteki mana ile ayetteki mananın aynı olduğunu, dolayısıyla hadisin manası da bu şekilde anlaşılmalı demektedir. Müellif şeriatla yalan söyleme konu ve hususunda Hz Peygamberin “*Yalancı, bu kişi değildir: yalan ile adamlar arasını ıslah kılır, ıslah hakkında hayırlı söz sever ve hayırlı söz yetiştirir*”¹⁶⁰ hadisine dayalı yalan söylemenin haram olduğunu söylese de ancak insanların aralarını ıslah kılmak için yalan söylemenin İslam şeriatında doğru olduğunu açıklar ve bu ayetle bu hadisin manasını destekleyici ve teyit edici olarak getirir ve hadisin manasının daha iyi anlaşılmasını sağlar.¹⁶¹ “*Senin Rabbin, halkları iyi ve ıslahatçı iken, o memleketleri haksız yere helak edecek değildir.*”¹⁶²

2. Hadisle İzah

Hadislerin muhtevalarının açıklamasında en çok kullanılan yine hadisler olmuştur. Hadislerin kapalı ve anlaşılmayan yönlerini şerh etmek, hadisi daha geniş bir perspektifte anlamak ve değerlendirmek için, başka kanallarla gelen hadislerle yer vermek, hadislerin muhtevalarını doğru anlama açısından önemlidir. Hadis müellifinin, ortaya koyduğu bir konuda diğer hadis muhtevalarından da haberdar olması ve benzer manadaki hadisler arasındaki var olan benzerlikleri ve farklılıkları bilmesi gerekir. Buradan hareketle Rızaeddin b. Fahreddin de, diğer şarihler gibi, hadisleri değişik açılardan şerh ederken çok miktarda hadis kullanmıştır.

Şârih, niyetin önemli olduğunu açıklayıcı şu hadisi getirmektedir: “*Ameller ancak niyetlere göredir. Herkesin niyet ettiği ne ise, eline geçecek olan şey ancak odur. Artık her kim nail olacağı bir dünyâ (malı) veya nikâh edeceği bir kadından dolayı hicret etmiş ise, onun hicreti (Allah'ın ve Rasûlü'nün rızasına değil), hicret*

¹⁵⁹ 7/A'râf:10

¹⁶⁰ Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sagîr*, no: 10202. Elbânî (ö.1420/1999) bu hadise mevzu hükmü vermiştir. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

¹⁶¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 379.

¹⁶² 11/Hûd:117

etmiş olduğu şeyedir...”¹⁶³ Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin muhtevasını destekleyici, teyit edici şu hadisleri de sırayla vermektedir: “*Mekke'nin fethedilmesinin akabinde Mekke de İslam ülkesi haline geldikten sonra oradan başka yerlere hicret etmek yoktur. Fakat yeryüzününün her tarafını İslamlaştırmak için cihâd ve bu niyet üzere bulunmak vardır. Cihâd için sefere çağrıldığınızda hemen seferber olun.*”¹⁶⁴ “*Arkamızda Medine'de bir takım erler cemâati vardır ki, biz bir dağ yolunda, dere içinde her yürüyüşümüzde, muhakkak o Medine'dekiler de yürüyüş de bizimle beraberdirler. Onları burada bulunmaktan özür men' etti.*”¹⁶⁵ “*Müslüman'ın niyeti amelinden daha hayırlıdır.*”¹⁶⁶ Rızaeddin b. Fahreddin verdiği hadislerde niyete göre bir amel için pek çok sevap ve pek çok günah ve bir Müslüman'ın niyeti bozuk olsa ameli de bozuk, niyeti güzel olsa amelide doğru ve muteberli olacağını açıklar ve bir hadisin manasını birkaç hadisi delil getirerek daha iyi anlaşılmasını sağlar.¹⁶⁷

Hz. Peygamberin, “*Üç kimsenin duasının kabul edilmesinde şüphe yoktur: zulüm ve haksızlık yapılan kimse, yolcu kimse, anne ve, babanın çocuklarına duası*”¹⁶⁸ hadisinin şerhinde müellif mazlumun ve zalimin kim olduğunu bilmeden yahut zan üzerine edilen bedduanın yanlış olduğunu söyler¹⁶⁹ ve Ebu Davut rivayetiyle bu manayı teyit edici ve destekleyici şu hadisi nakleder:

“*Kul bir şeye lanet ettiği zaman o lanet semaya yükselir. Fakat (lanet çok korkunç bir hadise olduğundan) gök kapıları (korkularından onu kabul etmek istemezler de) hemen onun önünde kapanırlar. Sonra yere iner; (fakat) onun önünde yer kapıları da kapanır. Sonra (gidecek bir yer bulamadığından) sağa-sola meyletmeye başlar. (Sağa ya da sola gitmek için de) bir izin bulamayınca (gerçekten*

¹⁶³ Buhârî, Bed'ul-vahy 1, s. 9, no: 1. Muslim, İmâra 45, s. 760, no: 1907. Rızaeddin b. Fahreddin bazı hadislerin birkaç kaynaklarını verdikten sonra onun asıl nerden aldığını da belirtmektedir. Mesele bu hadisle ilgili Buhârî ve Muslim'e atıfta bulunduktan sonra “ bu hadis Muslim'in lafızları” diye geçmektedir.

¹⁶⁴ Buhârî, Menâkıb 45, s. 812, no: 3899. Muslim, İmâra 20, s. 747, no: 1864. Tirmizi, Sîr 33, s. 482, no: 1590.

¹⁶⁵ Buhârî, Cihâd 35, s. 598, no: 2839.

¹⁶⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, tah. Hamdi Abdu'l-Mecid es-Selefi, (Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, tsz) VI, 185. Asbahani, *Hilyatu'l-evliya'*, (Beyrut: Dâru'l-kutubu'l-ilmiye, 1988) III, 255. Suyûfî, *el-Câmi'u's-Sagîr*, no: 12744. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisi Sahîh Buhârî'ye isnat kılrsa da bu hadis Sahîhi Buhârî de yoktur belki ona yazılmış şerhlerde bulunmaktadır mesela: İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifa, 1958) I, 11. Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'ihyâi't-türâsi'l-'arabi, tsz.) I, 35.

¹⁶⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 7.

¹⁶⁸ Tirmizi, Birr 7, s. 555, no: 1905. Ebû Dâvud, Vitir 365, s. 358, no: 1536. İbn Maca, Dua' 11, s. 620, no: 3862. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 14, s. 243, no: 8581.

¹⁶⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 195.

lanet edilmeye lâyık) ise lanet edilen kimseye döner. (Lâyık) değilse lanet edene döner.”¹⁷⁰ Şârih, böylece birinci hadisin manasını, başka hadisi getirerek daha net bir şekilde anlaşılmasını sağlamaktadır.

Müellif, “*İnsanların en kötülere, kötü âlimlerdir*”¹⁷¹ hadisinin şerhinde kötü olan âlimleri on üç kısma ayırmakla birlikte imam Buhârî tarafından rivayet edilen şu hadisi nakil etmektedir: “*Allah, ilmi kullarından çekip çıkarmak (yânî silmek) suretiyle değil, âlimleri kabz etmek suretiyle alacaktır. Nihayet hiç bir âlim kalmayınca, halk bir takım câhil kimseleri kendilerine başkanlar edinirler. Bunlara bir takım suâller sorulur, onlar da ilimleri olmadığı hâlde fetva verirler de hem kendileri dalâlete düşerler, hem halkı dalâlete düşürürler.*”¹⁷²

Rızaeddin b. Fahreddin borçlu olduğu halde ölen bir kişi hakkında Hz. Peygamber’in “*Borçlu olup vefat eden kişi, kabir içinde bağlanıp durur, bu durumdan onu borcun ödenmesi azat eder*”¹⁷³ hadisini nakleder. Akabinde de müellif. borcu ölmeden önce ödenmesini ve bu konunun çok ehemmiyet taşıdığını göstermek ve okuyucuya daha iyi anlatmak için Ebu Davud rivayetiyle şu hadisi zikreder: “*Allah katında, nehyettiği büyük günahlardan sonraki en büyük günah; kişinin ödeyecek mal bırakmadan, borçlu olduğu halde Allah'ın karşısına çıkmasıdır.*”¹⁷⁴

3. Sahabe, Tabiîn ve Diğer Âlimlerin Görüşleriyle İzah

Rızaeddin b. Fahreddin’in, ayet ve hadislerden sonra hadisleri şerh ettiği başka bir metodu da, hadisin konusuyla, muhtevasıyla ilgili olarak sahabe, tabiîn ve diğer bazı âlimlerin görüşlerine yer vermesidir. Bu da şerhin daha bir güzellik ve zenginlik kazanmasını, konuların daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır. Şerhte sahabe, tabiîn ve diğer âlimlerin görüşlerine, kavillerine müracaat edilmemiş olsaydı bazı hadislerin tam olarak anlaşılmasında gibi bir eksiklik söz konusu olabilirdi.

¹⁷⁰ Ebu Dâvud, Edebiyat 53, s. 1114, no: 4905.

¹⁷¹ Bezzâr, *Musnedu'l-Bezzâr*, tah. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynu'l-Lâh, (Medîne-i Munevvere: Mektebetu'l-'Ulum ve Hukum, 2009) VII, 93, no: 2649. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir büyük ihtimalle Suyûtî'dan nakil etmektedir. Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sagîr*, no: 7124.

¹⁷² Buhârî, İlim 35, s. 37, no: 100. Muslim, İlim 5, s. 1031, no: 2673. Tirmizi, İlim 5, s. 743, no: 2652.

¹⁷³ Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sagîr*, no: 7900. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

¹⁷⁴ Ebû Dâvud, Buyû' 9, s. 780, no: 3342. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 32, s. 246, no: 19495. Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sagîr*, no. 3316.

Örneğin, şârih Hz. Peygamber'in "Bir kimse sağına soluna bakıp bir kimseye bir söz söylerse o söz bir emanettir, sırdır ifşa edilmemelidir"¹⁷⁵ hadisinin şerhinde bu mezkûr hadisin manasını istişhadı olarak Hz. Ali'nin (r.a) sözünü nakleder ve okuyucunun onu daha iyi anlamasını sağlar: "Sır senin esirin, eğer onu söylersen kendin ona esir olursun."¹⁷⁶

Başka bir örnek ise, şârih Hz. Peygamber'in "Bir ihtiyaç olmadan eşinden izin almadan evden çıkıp yürüyen kadın, evine geri dönüp gelene kadar veya eşi razı olmayana kadar Allah Teâlâ'nın hiddetinde olur"¹⁷⁷ hadisini getirerek fikhî yaklaşımlarında muteber âlimlerin görüşleriyle açıklamalarda bulunmaktadır. Örneğin; 1) Kocasından ve mahreminden başka, bir kadının farz olan hacca gitmesini âlimlerin çoğu doğru görmedikleri halde bazı âlimler (imam Mâlik ile imam Şafîî) yol emin olduğu ve güvenilir kadınlarla birlikte hacca gidildiği sürece bu durumu uygun görmüşlerdir. 2) Erkek veya mahrem olmadığına "hac"dan başka bir yere yolculuk yapmayı âlimlerin cumhuru doğru bulmadıkları halde İbn Hazm doğru görmüştür. İbn Hazm mezhebine göre kadın genç olsun, yaşlı olsun yanında güvenilir kadın olsa da olmasa da bir kadının sefere çıkması doğrudur. Rızaeddin b. Fahreddin bu zamanlarda Müslümanlar için İbn Hazm'ın sözüne katılma mecburiyeti olduğunu ifade eder ve bu açıklamalarından dolayı hadisin daha iyi anlaşılmasını sağlar.¹⁷⁸

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber'in "Amelleri takatleriniz yetiği kadar yapınız. Siz kendi amellerinizi kesmeden, durdurmadan hayırlı ceza ve sevap vermekten Allah Teâlâ'da durmaz"¹⁷⁹ hadisinin şerhinde Muhammed Abduh'a mürşit arama hususu hakkında soru ve buna cevabını nakletmektedir ve hadisin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır: "Bu takdirde bir mürşit olana teslim olman lazım. Ben sana mürşit bulma yolunu gösteririm: Kendi bildiğin kadar amellerini ihlâs ile yapmaya çalış, kalbine bir türlü şüphe düşmüşse hiç geciktirme, kendinden fazla bilenlere sor! Kul hakkına girmek, insanları kızdırmak, yalan söylemek ve hıyanet

¹⁷⁵ Tayâlisî, *Müsnedi Ebi Dâvud et-Tayâlisî*, tah. Muhammed b. Muhsin et-Türki, (Mısır: Dâru Hicr, 1999) III, 318, no: 1870, Ebû Davud aynı hadisi " بالحديث " kelimesini " بالحديث " şeklinde rivayet etmektedir. Ebu Davud, Edeb 37, s. 1107, no: 4868. Tirmizi, Birr 39, s. 567, no: 1959.

¹⁷⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 35.

¹⁷⁷ Suyûtî, *el-Câmi'u's-Sagîr*, no: 5030. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir. Albânî bu hadise mevzu hüküm vermiştir.

¹⁷⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 167.

¹⁷⁹ Buhârî, Savm 52, s. 405, no: 1969. Ahmet b. Hanbel, *Musned*, c. 43, s. 223, no: 26123. Muslim bu hadisi şu şekilde rivayet etmektedir " خُذُوا مِنَ الْعَمَلِ مَا تُطِيبُونَ، فَإِنَّهُ لَا يُسَاءُ إِلَّا بِمَا تَسَاءَمُونَ ". Muslim, Salâtu'l-misâfiri 31, s. 284, no: 785.

etmek haramdır. Oruç, namaz ve zekâtın farz olduğunu, sadaka ve emanet, hayır işlere ve fakirlere yardım kılmanın lazım olduğunu biliyorsun, bu lazım olan işlere ihlâsla gönülden devam et. İhlâslı olursa az olan amelde bereketli olur. İhlâs sebebinden Allah Teâlâ rızalığı bulunur, cihâd edenleri Allah Teâlâ hak yola göndermeyi vaad etmiştir. Rasulullah Hazretleri “*Bildikleriyle amel edenlere Allah Teâlâ bilmediklerini de bildirir*” demiştir. Bu işler için mürşit olmanın gereği yok. Gerçek mürşitler çok az olduklarından onları bulmak çok zordur. Eğer yine de mürşit bulmak istiyorsan din ile ticaret yapmayan bir kişi ara! Seni mürit ve kendine mürşit bulup sadaka almak için sana el uzatanı kendine mürşit olarak alma! Öyle bir el mürşidin eli değil belki dinini dükkân edenin elidir.”¹⁸⁰

Rızaeddin b. Fahreddin İslam dünyasında niçin şimdi İbnü'l-Esir, İbn Rüşd, Gazzâlî, Fârâbî, İbn Sina ve Taberî gibi âlimler zahir olmuyor demekle Hz. Peygamber'in “*Bildiklerinizi başkalarına öğretiniz, kolaylığı tercih ediniz, zorlaştırmayınız, sevindiriniz, öğrencileri ve başkalarını nefret ettirmeyiniz, birinizin kırgınlığı geldiğinde sükût etsin*”¹⁸¹ hadisinin şerhinde Cemâluddîn el-Efgânî'nin bu soruya verdiği cevabını nakletmektedir: “Önceki zamanlarda İslam dünyasında terbiye ve talim usulü güzeldi, son zamanlarda bozuldu, bu günkü usul önceki zamanlarda kullanılmış olsaydı İbn Rüşdler de ortaya çıkmazdı. Terbiye ve talim usulü düzelse Taberî ve İbnü'l-Esir'ler bundan sonra ortaya çıkar.” Müellif, bu soruya cevabı Cemâluddîn el-Efgânî'nin kendisinden duyduğunu söyler ve bununla hadisin manasını daha iyi anlaşılmasını sağlar.¹⁸²

Rızaeddin b. Fahreddin “kabir ehillerine ibadet kılmaya vesile olmaması hasebiyle İslam şeriati kabirler huzurunda namaz kılmayı yasaklamıştır” diyerek Hz. Peygamberin “*Peygamberlerin kabirlerini mescit olarak alan kavme Allah Teâlâ lanet etsin*” hadisini nakil etmektedir ve İbn Teymiye'nin bununla ilgili sözlerini hadisin

¹⁸⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 208.

¹⁸¹ Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin: عَلَّمُوا وَيَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا وَيَسِّرُوا وَلَا تُنْفَرُوا وَإِذَا غَضِبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَسْكُتْ kaynağını eserinde Ahmed b. Hanbele, Buhârî ve Muslime isnad ettikten sonra ‘lafızları Ahmed’in’ diye geçmektedir ancak Ahmed b. Hanbelin musnedinde de bu hadis şu şekilde nakil edilmektedir: عَلَّمُوا وَيَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا، وَلَا تُنْفَرُوا، وَإِذَا غَضِبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَسْكُتْ. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını Buhârî ve Muslime isnat kılsa da bu hadis onların eserlerinde sadece şu şekilde rivayetleri vardır: يَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا، وَيَسِّرُوا وَلَا تُنْفَرُوا. Buhârî, İlim 12, s. 30, no: 69. Ancak Buhârî tarafından *Edebu'l-Mufrad* adlı eserinde bu hadis şu şekilde rivayet edilmektedir: عَلَّمُوا وَيَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا، وَإِذَا غَضِبَ أَحَدُكُمْ فَلْيَسْكُتْ. Buhârî, *Sahîhu Edebi'l-mufrad*, (byy: Dâru'sadîki, 1997) s. 109. Muslim de: يَسِّرُوا وَلَا تُنْفَرُوا، وَيَسِّرُوا وَلَا تُعَسِّرُوا. Muslim, Cihâd 3, s. 689, no: 1732. Ancak Suyûtî'nin *el-Câmiğu's-sağîr* eserinde bu hadis aynı müellif eserinde nakil ettiği şekilde nakil etmektedir. Suyûtî, *el-Câmiğu's-sağîr*, no: 7474.

¹⁸² Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, ss. 273-278.

şerhinde aktarmaktadır: “Sahabe ve tabiîn tarafından hiçbir peygamber ve hiçbir salih kabrine veya namaz kılan veya oturan yerlere mescit yapmak, işaret koymak, mezar yapmak rivayet edilmiş değildir. Bunlardan başka sahabiler bir zaruret olmadığında, sadece peygamberler eseri olduğu cihetinden hiçbir yere namaz kılmak için gitmemişlerdir, eğer peygamber eserleri olan yerde namaz kılmışlarsa bu işler peygamberlerin eserleri var olduğundan değil belki namaz vakti girdiğinden olmuştur. Hacet sormak, dua kılmak kastıyla veya onların kabirlerinde kılınmış namazların sevapları başka bir yerde kılınmış namazların sevaplarından daha fazla diye peygamberlerin ve salihlerin kabirlerine gitmek ehli İslam imamlarının ittifakları boyunca dalalettir.”¹⁸³

4. Kendi Görüşleriyle İzah

Rızaeddin b. Fahreddin eserinde, hadislerin açıklamasında hadis, ayet, sahabe ve diğer âlimlerin görüşleriyle açıklama yaptığı gibi kendi görüşleriyle de hadislere şerh vermektedir. Hadisleri şerh ederken kendine mahsus farklı yaklaşımları olmuş ve hadislerin anlaşılması için gerekli çabayı göstermiştir.

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Amellerin Allah Teâlâ’ya en sevimsisi az olsa da devamlı olanıdır*”¹⁸⁴ hadisinin şerhinde kendi görüş izahıyla şöyle açıklamalarda bulunmaktadır: “Az, ancak devamlı olan güzel amel, devamsız olan güzel amelden daha iyidir. Çünkü yapılmaya başlamış bir işte devamsızlık göstermek, o işte muhabbetin kâmil olmadığına ve tembelliğin var olduğuna bir alamettir. Bu işler elbette güzel değildir. Allah Teâlâ’ya amellerin sevimli olmaz için onların riyadan korunması şarttır. İhlâs olmayan ilmin devamlısında da devamsızında da hikmet olmaz. “Devam”dan murat hiç kesmeden bir ameli devamlı kılıp yürümek değil çünkü bu iş âdemoğluna mümkün değildir. Belki “adet” kılmak anlamında olan sözdür.”¹⁸⁵

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Eğer komşular senin hakkında “iyi” deseler sen iyi bir kişisin eğer komşular senin hakkında “kötü” deseler sen kötü bir kişisin*”¹⁸⁶ hadisini şöyle izah eder: “İnsan kendi hakkında yanılabilir, kendi

¹⁸³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 368.

¹⁸⁴ Buhârî, Rikâk 18, s. 1314, no: 6465. Muslim, Salât 30, s. 283, no: 218. Ahmet b. Hanbel, *Musned*, c. 43, s. 63, no: 26343.

¹⁸⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁸⁶ İbn Mâca, Zuhd 25, s. 685, no: 4222. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 6, s. 357, no: 3808. Suyûtî, *el-Câmiğu’s-sağîr*, no: 612.

ayıplarından cahil olabilir. Bu nedenle kendi halini öğrenmek isteyenlerini doğru yolu, diğer insanların sözlerini iştirmektedir. Eğer insanlar iyilikle şahadet ederlerse sevinmek ve bu dereceyi kaybetmemek lazımdır. Eğer insanlar senin hakkında kötülükle şahadet ederlerse kendi halini ıslah etmeye çalışmalısın. Her bir kişinin halini kendisinin komşusu ve birlikte muamelede olan insanlar kadar daha iyi bilen olamaz. Bu hususta komşuların sözleri itibara alınır. Bir insan kendi halini öğrenmek isterse komşuların sözlerine itibar etsin. Ancak şahadet eden komşuların iyi ve vicdanlı olmaları şarttır. İtibarsız ve vicdansız insanların şahadetlerinden pek hikmet olmaz: Öyle olsa da komşularla iyi muamelede bulunmak, komşuluk hakkını zayi etmemek gerekir. Çünkü komşuluk her Müslüman kişi üzerinde olan bir hakktır.”¹⁸⁷

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Tedbirli olmak maişetin yarısıdır, insanların dostluklarına hâsıl olmak aklın yarısıdır, meşakkat yaşlılığın yarısıdır, ev cemaatin azlığı zenginliğin yarısıdır*”¹⁸⁸ hadisinin şerhinde “tedbirli olmak” denildiği zaman şunu kasteder ve şöyle bir açıklamada bulunur: “İnsanlar kendilerinde olan “akıl”dan meşru ve makul şekilde faydalanmayı bilmelidirler. Kendilerinde olan “akıl”dan faydalanmayı bilen insanlara “tedbirli” ve fayda görmeyenlere de “tedbirsiz” denilir”. Müellif hadiste asıl söylenen “tedbir” sözünü açıkladıktan sonra hadiste geçen aileye yönelik olan tedbir hakkında da izah yapar: “Aile hakkında tedbirden maksat, çocukları maddi ve manevi şekilde terbiye kılmak, onların ihtiyaçlarını ve gelecekleri hakkında heyecanlanmak ve faydalı çareler izlemektir. Çocukların geleceği, baht ve saadetleri bu tedbire bina edildiğinden çok ehemmiyetlidir. Evlenmeyen kişilerin bazıları bu tedbire güçleri yetmedikten korkup evlenmedikleri malumdur. Öyle olsa da bazı kişiler “tedbir” hakkında büyük düşüncesizlikler yaparlar, çocuklarının hallerini ve geleceklerini hiç düşünmezler her şeyi Allah’a hamledip kendileri rahat otururlar ve bunun hakkında pek çok misaller, şiirler hatta ayet ve hadisler okuyup buna istişhat ederler. Onların bu işleri hakikatte ailesi ve çocukları için çok zararlıdır. Ailelerin fakir olduğu gizli olmadığı gibi bahtsızlıkta gizli değildir. Pek çok fakir aileler olup ancak kendileri rahatlıkta gün geçireler, çocuklarına halleri kadar terbiye verirler. Bahtsızlık, aile ve çocuklar hakkında tedbirsizlikten dolayı olur. Çocukları çok büyük bir derecede kontrol etmek ve kısmak tedbirsizliktir.

¹⁸⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 30.

¹⁸⁸ Kudâ’î, *Musnedu’s-Şihâb el-Kudâ’î*, tah. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefi, (Beyrut: Muessesetu’r-Risâle, (no. 1986) I, 54, no: 32. Suyûtî, *el-Câmiğu’s-sağîr*, no: 6255),. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisnin kaynakçasını eserinde vermemiştir.

Bu hal bizim İslam ailelerinde pek çok görülür. Bunlar, kötü sözler duyup, bozulurlar diye çocuklarını sadece kısma yoluyla terbiye ederler, hatta faydalı roman ve hikâye kitapları okumaya ve kendi evlerinde kardeşler arasında oynamaya ve müzik dinlemeye izin vermezler. Ancak kısmanın bu derecesi zararlıdır. Sonuçta böyle terbiye gören çocuklar fırsat gelmesiyle zinciri kopmuş köpek gibi ne yaptığını bilmeden ahlaksız olup giderler. Bizde molla çocuklarının herkesten daha bozuk ve ahlâksız olmalarının bilhassa din işlerinde itibarsız olmalarının birinci sebebi bu sınırsız kısmaktan kaynaklanır. Çocukları tamamen nezaretsiz koyuvermek doğru olmaz, tamamen dizginleyip kontrol altında tutmak da doğru bir iş değildir. Belki orta bir yolu tercih etmek gerekmektedir. İşte “Tedbirlik” budur.”¹⁸⁹

5. Zahirî ve Mecazî Manalara Temas Edilerek Hadisleri İzahı

Bir sözün doğrudan, zahirine bakarak anlaşılması yanında, bazı sözlerle dolaylı yoldan, zahiri mananın dışında anlaşılmaktadır. Kur’an’da olduğu gibi, hadislerde de zahirî ve mecazî manalar söz konusudur. Eğer mecazî olarak anlaşılması gereken bir hadis, zahiri olarak anlaşılmalı ve şerh edilmiş yahut tam tersi olarak zahirî anlaşılabilen bir hadiste mecazî manalar çıkarılmaya çalışılıyorsa, bu durum, insanı hadislerin yanlış anlaşılmasına götürür. Bu açıdan hadis muhtevasının doğru anlaşılmasında hadisin zahiri ve mecazi yönünün bilinmesi önemlidir.¹⁹⁰

Rızaeddin b. Fahreddin hadislerde zuhur eden kinaye manalarına işaret etmektedir ve onlardan anlaşılması gereken mecazi manaları üzerinde durmaktadır. Örneğin müellif, Hz Peygamber’in “*Mübalâğa ile övenlerin yüzlerine toprak atınız*”¹⁹¹ hadisinde Mikdâd b. el-Esvedin kendisini övenlerin yüzlerine yerden toprak alıp atılması manasını anladığını nakleder. Ancak kendisi bu hadisten “*dilleri kesmek ve ağızları kapatmaktan kinayedir*” diye mecazi mana anlaşılması lazım olduğunu açıklar. Buna delil olarak da şarih şu akli ve nakli delilleri getirir: “Övmek” kelimesi “pek çok övücü” olarak mana verilse de asıl anlaşılması gereken mana (şiir, düzyazı olsun) asılsız ve anlamsız şeyleri tertip edenlerdir. Aksi takdirde mübalâğa ve yalan şeylerden kaçınıp, doğru sıfatlarla övmek ve buna razı olmak, yasak olan şeylerden

¹⁸⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi* s. 182.

¹⁹⁰ Saffet Sancaklı, *Begavi ve Şerhüs-Sünne’deki Şerh Metodu*, s. 182.

¹⁹¹ Ahmed b. Hanbel, *Musned* c. 39, s. 246, no. 23823. Tirmizi, *Zuhd* 55, s. 677, no: 2393. İbn Mâca, *Edeb* 35, s. 601, no: 3742. Muslim bu hadisi إِذَا رَأَيْتُمُ الْمَدَّاحِينَ، فَاحْتُوا فِي وُجُوهِهِمُ الشَّرَابَ şu şekilde rivayet etmektedir. Muslim, *Zuhd* 14, s. 1145, no: 3002.

olmadığı gibi bu hadis-i şerife de aykırı değildir. Çünkü Hz. Abbas, Hz. Hasan ve bunlardan başka sahabîler Hz. Rasulullah'ı överek şiirler söylemişlerdir. Rasulullah da hiç birinin yüzüne toprak atmamıştır.”¹⁹²

Başka bir hadiste “*Ortaklardan biri, arkadaşına hıyanet etmediği müddetçe ben iki ortağın üçüncüsüyüm. Ama birisi diğerine hıyanet edince aralarından çekilirim.*”¹⁹³ Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisi şöyle izah etmektedir: “Hadis-i şerif, şirketle bir iş yapmaya çağırarak için söylenilmiştir ve ümmetin geleceğinin de bu türlü kazançlarda olduğunu bildirmektir. Şirketin en azı iki kişi arasında olduğundan hadis-i şerifte iki kişi arasında olan şirket beyan edilmiştir. Yoksa asıl maksat mutlak “şirkettir”. Şârih, hadis-i şerifte denilen “*Ben iki şerikin üçüncüsüyüm*” hem “*Ben onların aralarından çekilirim*” demekten muradı “Allah Teâlâ'nın ticaret ve kazançtan bereket verme” manasında olduğunu açıklar, aksi takdirde Allah Teâlâ'nın üçüncü olması ve oradan ayrılması anlaşılmaz. Şirket sahipleri kendilerinden birine ya da birden şirketin dışında olanlara hıyanet etmedikleri müddetçe Allah Teâlâ'nın himayesinde olacakları hakkında hadiste işaret edilen mecazi manaları açıklamakla okuyucuya hadisin doğru ve daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.”¹⁹⁴

Müellif, “*İnsanlar ancak yüz deve gibidirler; içlerinde hemen hemen kâmil sıfatlı, kullanışlı bir tane iyi binek devesi bulamazsın*”¹⁹⁵ hadisinin şerhinde Hz. Peygamber tarafından insanları develere benzetmesini ve bununla mecazi manaya işaret etmesini şöyle izah etmiştir: “Bir insanın yüz baş devesi olup da bazıları aksak, bazıları eğik ve bunun gibi illetleri sebebiyle bineklik bir deve bulamaması kabilinden insanlar çok olsalar da işe yararlık kadar birini de bulamazsın demektir. İnsanların her birinde bir veya daha fazla sebep olduğundan, inanarak onlarla bir iş yapmak mümkün değildir.” Müellif hadiste işaret edilen mecazi manayı izah ettikten sonra okuyucu açısından daha iyi bir şekilde anlaşılmasını sağlamak için şöyle bir misal daha getirmektedir ve şerhini tamamlamaktadır: “Halk dolu olan bir pazarda, mum yakıp yürüyen bir kişiye: “Gündüzleri mum yakıp ne gibi bir şeyler bulmaya çalışıyorsun?” diye insanlar sormuş idi. O kişi: “Adam arıyorum adam!..” diye cevap verdi. İkinci bir

¹⁹² Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u'l-Kelim Şerhi* s. 26.

¹⁹³ Derâkutnî, *Süneni ed-Derâkutnî*, (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2004) III, 442, no: 2933. Ebu Dâvud, *Buyû‘* 26, s. 788, no: 3383. Suyûtî, *el-Câmiğü's-sağîr*, no: 3671.

¹⁹⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 112.

¹⁹⁵ Buhârî, *Rikâk* 35, s. 1319, no: 6498. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 10, s. 224, no: 6030. Tabrânî, *el-Mu‘camu'l-avsat*, III, 320, no: 4319.

zaman şehir ortasındaki meydanda: “Ey Ademiler!..” diye bağırıp ve “ne gibi bir şey söyler” diye insanlar yanına toplanmaya başlar. Pek çok halk toplandıktan sonra: “Ben adamları çağırıyordum sizleri değil” diye yerinden kalkıp başka bir tarafa çekip gitmiştir. Adam bulmak tabii ki meşakkatli bir iştir.”¹⁹⁶

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Sadaka hiç bir malı eksiltmez. Af sebebiyle Allah bir kulun ancak şerefini artırır. Ve bir kimse Allah için tevazu gösterirse Allah onu ancak yükseltir*”¹⁹⁷ hadisinden zahiri manayı anlamamak gerektiğini söyler. Ve bu hadisin manasının doğru anlaşılması için şu açıklamalarda bulunur: 1) Verilmiş sadaka zahirde az olsa da elde kalmış olan malı bereketli kılmış olur ve bu nedenle hiç eksilmeyen bir şekilde görünür. 2) Kalan mal bela ve afetlerden korunmuş olur. 3) Allah Teâlâ tarafından sevap verilmiş sebepli sadaka, boşa gitmiş olmaz belki çok faydalı bir şey satın alınmış gibi olur.¹⁹⁸

6. Darb-ı Mesellerle Hadislerin İzahı

Darb-ı Mesel: Meydana gelen bir durumu, misal getirerek ve temsil yoluyla anlatmak için kullanılan kalıplaşmış sözlerdir. Daha önce yaşamış olan insanlardan nakledilen meseleler, daha sonraki nesiller için darb-ı mesel haline dönüşür ve benzer olaylarda bu darb-ı mesellere kullanılır.¹⁹⁹

Rızaeddin b. Fahreddin, bazı hadislerin darb-ı mesel ihtiva ettiğine işaret etmekle beraber, kendisi de, zaman zaman bazı hadislerin daha iyi anlaşılması için darb-ı meselleri kullanmaktadır. Örneğin, Hz. Peygamberin “*Ahmak kişiyle münasebet kurma, münasebetin varsa onu kes!*”²⁰⁰ Rızaeddin b. Fahreddin çok tecrübeler sonucunda söylenmiş şu darb-ı meseli hadisin daha iyi anlaşılması için getirmiştir: “*Ahmak arkadaşına göre akıllı düşman daha hayırlıdır.*” Bunun yanında Hz. Ömer’in (r.a.) sözünün de bu konuya münasip olarak görüp bunu da hadisin manasını teyit edici

¹⁹⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 155.

¹⁹⁷ Muslim, *Birr* 19, s. 1002, no: 2588. *Muvattâ*, s. 659, no: 12. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 14, s. 552, no: 9008.

¹⁹⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 407.

¹⁹⁹ Saffet Sancaklı, *Begavi ve Şerhüs-Sünne’deki Şerh Metodu*, (Malatya: Doktora Tezi, 2001), s. 187.

²⁰⁰ Beyhakî, *Şu‘bu’l-İmân*, tah. Muhtar Ahmed Nedvî, (Bambey: Mektebetu’r-raşt, 2003), XII, 59, no: 9022. Suyûtî, *el-Câmiğü’s-sağîr*, no: 2814. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

bir misal olarak almıştır: “*Ahmak ile münasebet kılmaktan kendini koru, ahmak kişi fayda kılmak kastıyla zarar verebilir.*”²⁰¹

Ademoğlunun dünya işlerinde kendisinden üstün olanlara değil belki aşağısında olanlara bakma hususunda müellif şu hadisi nakleder: “*Biriniz mal ve hilkatte kendinden üstün olana baktığı vakit, bir de kendinin üstün olduğu daha aşağıda olana baksın!. Bu işleriniz Allah Teâlâ'nın verdiği nimetlerin bitmemesine sebep olacaktır.*”²⁰² Bu hadisin şerhinde müellif, insanlar dünya işlerinde kendisinden üstün olanlara bakmayı adet etmiş olsalar, kendilerini üzerler ve bahtsız bir insan olduklarını sanmakla beraber ümitsizleşip o insanlara karşı öfkelenmeye başlar ve düşmanlık duyacaklarını açıklar. Ancak kendisinden aşağıdaki olanlara bakacak olurlarsa bahtlılardan ve Allah Teâlâ'nın nimetlerine kavuştuğu kişilerden olduklarını anlarlar ve elden geldiği kadar şükür etmeye çalışırlar. Ancak uhrevi işlerde şârih amel ve ibadetlerde kendilerinden aşağıda olanlara bakmak değil belki kendilerinden üstünde olanlara bakmak ve onlardan örnek almak gerektiğini söyler. Müellif bu açıklamalarından sonra hadisin manasını teyit ve destek edici “darb-ı mesel” getirmektedir; hadisin ve şerhin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır: “*Yukarıya bakıp fikir et, aşağıya bakıp şükür et.*”²⁰³

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber'in “*Çoğu sarhoş yapan şeyin azından da men ederim*”²⁰⁴ hadisinin manasının ve şerhinin şu darb-ı mesel ile daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır: “*Şeytan kendisi giremediği yerlere, önce sarhoşluk yapan şeyleri gönderir ardından kendisi oraya girer.*”²⁰⁵

Rızaeddin b. Fahreddin çocuklara terbiye verme hususunda Hz. Peygamber'in “*İnsandan hiç bir şey isteme, hatta at üzerinden kamçın yere düşse başka bir kişiden onu isteme, kendin inip al*”²⁰⁶ hadisini örnek olarak vermektedir ve şerhinde bununla ilgili şöyle yorum ve açıklamalarda bulunmaktadır: Rasulullah Hazretlerinin “Düşen kamçıyı başkasından alıp vermesini de isteme” şeklindeki sözü çocuk terbiyesine tatbik kılmak, çocukluk zamanlarından başlayıp onları buna alıştırmak lazımdır. Onlar

²⁰¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 54.

²⁰² Muslim, *Zuhd*, s. 1134, no: 2963. Tirmizi, *Kıyâme* 57, s. 706, no: 2513. İbn Mâca, *Zuhd* 11, s. 674, no: 4142.

²⁰³ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 91.

²⁰⁴ Nesâî, *Eşriba*, VIII, 301, no: 5608. Dârimî, *Sunen*, II, 155, no: 2099.

²⁰⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 92.

²⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 35, s. 401, no: 21508. Suyûtî, *el-Câmiğu's-sağır*, no: 13263.

kendi yerlerini ve işlerini kendileri düzenlesinler, temizlesinler ve kendileri hazırlasınlar, bu işleri hizmetçilerden bekleyip durmasınlar. Başka işlerde de bu şekilde davransınlar. Anne ve baba mallarını kendi malı diye düşünmesinler ve miras mallarına da inanıp durmasınlar. Her bir çocuk geleceği günü için kendisine inanıp ve kendisi bir şeyler bulup ona hazırlanması lazımdır.” Müellif bu açıklamalarını yaptıktan sonra bu hadisin manası daha iyi anlaşılсын diye şöyle bir darb-ı mesel getirmektedir: “*Kendi elinden gelen şeylerde, başkalardan yardım isteme.*”²⁰⁷

7. Diğer Milletlerin Güzel Adetleriyle Hadislerin İzahı

Rızaeddin b. Fahreddin hadislerin izahında kullandığı metotlardan biri de diğer milletlerin güzel adetlerini açıklamasıdır. Örneğin, Hz. Peygamber’in “*Hayırlı amellere delalet eden, o ameli yapan gibidir. Allah Teâlâ, sorunu olan kişilere (söz veya birer amel ile) yardım edenleri sever.*”²⁰⁸ Müellif bu hadisin şerhinde Rusların ve Fransızların güzel adetlerini Müslümanlara örnek olarak getirmektedir: Franklar ve Ruslarda pek güzel adetler var: İktidarı ve imkânları olan kişiler, bakıcısı olmayan yaşlılara, velileri olmayan çocuklara ve acizlere hem hastalara ve genelde felakete uğrayan insanlara, sorunlarını ve hastalıklarını paylaşmak amacıyla terbiye haneler, hastalara mahsus yurtlar, mektepler tahsis etmektedirler. O insanların terbiyelerine yeterlik mallar vakıf etmekle birlikte öğrenciler için burslar da ayırmaktadırlar. Böyle hayır işleri kendilerinin sağlık ve sıhhat vakitlerinde yapmasalar da dünya işlerinde boşandıktan sonra ve ahret seferine hazırlandıktan son olsa da vasiyet edip gitmektedirler. Ama bizde iktidar iyelerinin çoğunun vasiyetleri Kur’an hatmi etmek, nafile Hacı kıldırmak, kabir sadakası vermek gibi şeylerden ibarettir ve böyle hayır işlerinin yapılması hatıralarına gelmez.”²⁰⁹ Müellif böyle örnekler vererek okuyucunun hadisten daha geniş bir mana anlamasını amaçlamaktadır.

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamberin “*Sizin hayırlınız kendi ehline hayırlı olandır. Ben de ehlime hayır edenlerdenim*”²¹⁰ hadisinin şerhinde bir yazarın İslam

²⁰⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 326.

²⁰⁸ Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisi "ان الدَّالُّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهِ وَاللَّهُ يُجِبُ إِعَاثَةَ الْهَفَانِ" Ahmed b. Hanbel’in Musnedine c. 38 s. 132, no: 23027, ve Tirmizi’nin *Sunen*’ine isnat etmektedir. Tirmizi, İlim 13, s. 747, no: 2670. Ancak Tirmizi ve Ahmed b. Hanbel bu hadisi şu şekilde rivayet edilmektedir: *إِنَّ الدَّالَّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهِ*. Müellif nakil ettiği gibi Bezzâr, *Musnedu’l-Bezzâr*, XIV, 65, no: 7521, ve Suyûtî, *el-Câmiğu’s-sağîr*, no: 6742, eserlerinde rivayet etmektedirler.

²⁰⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 97.

²¹⁰ İbn Mâca, *Nikâh* 50, s. 316, no: 1977. Tirmizi, *Menâkib* 63, s. 1053, no: 3895. Suyûtî, *el-Câmiğu’s-sağîr*, no: 5625.

aile yapısı ve Frank aileleri arasında mevcut olan farklılıkları zikretmekte ve hadisin manasının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır: ”Frankların sadece yukarı sınıflarına bakınız, hakiki ailenin nasıl yaşadıklarını görüp hayran kalırsınız. Frank aile fertleri arasında muhabbet, birbiri için can vermeye hazır olmak, normal işlerdendir. Yemek yedikleri vakitte evlerine girseniz masa başında baba, onun yanında anne oturur, kalan aile üyeleri etraflarını çevirip oturduklarını görürsünüz. Birisi konuşur başkaları dinler, büyükleri ifade küçükleri istifade eder. Baba hem meclisi hem konuşmaları idare eder, eksik yerleri tamamlar, anlaşılmayan yerlerde izah eder.”²¹¹

8. Şiirle İstişhad

Şerhlerde kullanılan bir malzeme de konularla ilgili olan şiirlerdir. Şiirler, şerhlerin edebi ve sanat yönünü zenginleştiren unsurlardır. Dolayısıyla şarihler şerhlerinde şiiri kullanmaktan müstağni kalamamışlardır. Rızaeddin b. Fahreddin sadece İslam âleminde tanınmış şahısların değil belki bütün dünya âleminde meşhur olan Platon, Locke, Rousseau, Sokrates, Spenser ve daha başka zatların hikmetli sözlerinden ve nükteli fikirlerinden faydalanmıştır. Aynı şekilde Arap ve Türk şairlerinden Ziya Paşadan, Tatar şairlerinden Muhamedyarovun’un şiirlerinden de faydalanmıştır. Ama arap şairlerin şiirlerinin tercümesini genelde vermemiştir. Çünkü bu eser müellifin belirttiği gibi, aslında Tatar halkının okumayı bilen tabakasına yönelmişti.²¹² Hadislerin şerhlerine göz atıldığında birçoğunda ya bir şairin şiiri, ya da tanınmış zatın fikri ve sözü olduğuna rastlayabiliriz. Mesela İbnü’l-Verdi, Ebu’l-Feth el-Bustî, İmam Gazzâlî, İmam eş-Şâfiî, İbn Arabî ve daha başka zatların şiirleri kendine bir yer bulmuştur. Genelde eserde ele alınan şiirlerin şairlerini müellif belirlememiştir ancak büyük ihtimalle yazarın kendi şiirleri de bu eseri içerir.²¹³

Rızaeddin b. Fahreddin güzel amelleri itibarsız bırakmamak hakkında Hz. Peygamber’in “*Allah Teâlâ Hazretlerinden kork! En küçük bir güzel ameli de hakir görme ve itibarsız bırakma. Kibirli olmaktan kendini koru. Allah Teâlâ kibri sevmez. Eğer bir insan sende olan bir ayıbı bildiği halde onunla sana sövse alay etse sen onda olan ayıpla ona sövme ve alay etme, sana sevap ona günah yazılır. Hiç kimseye sövenlerden olma*”²¹⁴ hadisini getirmektedir ve hadisin manasını şöyle izah

²¹¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 214.

²¹² Kamaletdinova, *Hadislerni Tercema İtu Prinsipleri hem Alarga Komentariylar*, s. 34.

²¹³ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 18.

²¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 34, s. 234, no: 20632.

etmektedir: Bir insan sizde olan ve hatta olmayan bir hatayla sizi ayıplayıp yürüse, yüzünüze karşı söylese, siz onda olan hatayla ona söylemeyin mukabele kılmayın “ameline göre cezası!” diye intikam almayınız, kendinizi bununla pisletmeyiniz!. Bunun için size sevap ona günah olur. Rızaeddin b. Fahreddin bu açıklamaları yaptıktan sonra hadisin manasını şu şiirle istihsad etmektedir:

“Sefih konuştuğu zaman sözünü kesme. Ona karşı olan cevabın en hayırlısı susmaktır”

Şiirin sonunda müellif, insanlara sövmek ve halk ile tartışmak ahlaksızlık ve ihmalcı insanların işi olduğunu söyler ve böyle işlerle meşgul olmayı, boşa vakit kaybetme ve kendi kıymetini düşürmek olarak açıklar ve hadisin manasının daha iyi anlaşılması için Arap şairin şiirinden örnek getirir.²¹⁵

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “ *İtibarlı olunuz! Namaz kılmak, oruç tutmak ve sadaka vermekten daha sevap olan amel hakkında size haber verim mi? O şey insanlar arasını ıslah etmektir. Ara bozuk halinde olmak, insanları helak edici bir şeydir*”²¹⁶ hadisin şerhin sonunda hadisin manasını destekleyici Mahmut Sadık’ın şiirini dile getirmektedir:

*”Satıldı pek ucuza bu millet mahrum ağyara. Ayrılmakla düşürdük kendimizi ne kadar kıymetten. Sözün tekzip eder maruf ile emirlerin fiili.”*²¹⁷

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Allah Teâlâ’nın yardımı meşakkate göre, sabır nimeti de felakete göre gelir*”²¹⁸ hadisinin şerhinde müellif sabra delalet olarak Arap şairin şiirini vermektedir:

*“Ne zaman kader sana şakayla bir gün getirirse. Ona gönlünü aç ve olduğu kadar sabır et. Çünkü kaderin döneklikleri acayıptır. Bir gön onu görürsen kolay bir gün görürsen ağır.”*²¹⁹

²¹⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 19.

²¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 45, s. 500, no: 27508. Ebû Dâvud, *Edeb* 58, s. 1117, no: 4919.

²¹⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 80.

²¹⁸ Kudâ’î, *Musnedu’s-Şihâb el-Kudâ’î*, II, 111, no: 992. Bezzâr, *Musnedu’l-Bezzâr*, XV, 327, no: 8878. Suyûtî, *el-Câmiğu’s-sağîr*, no: 3715. Rızaeddin b. Fahreddin eserinde bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

²¹⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi’u’l-Kelim Şerhi*, s. 129.

Şârih, Hz Peygamber'in "Kadın dört hasiyet için nikâhlanır: Malı, nesebi, güzeliği ve dini. Sen din için nikâh kıl yoksa doğru olmayan bir iş yapmış olursun"²²⁰ hadisinin manasından nikâh vaktinde mala, güzelliğe ve nesebe itibar etmemek manasına geldiğini değil belki dinde itibarlı olan kadını bulmak manasına geldiğini izah etmektedir ve bu şiirle hadisin manasını istişhat etmektedir:

"Suyun bozulmasının sebebi balçığın bozuk olmasıdır, Erkeğin bozulmasının sebebi de nikâh bozulmasıdır (yani iyi olmayan kadınla evlenmek)."²²¹

Müellif, Hz Peygamber'in "Her güzel iş sadakadır, kardeşine güler yüzle tebessüm etmen de sadakadır, su almaya gelen kardeşine su alıp vermen de sadakadır"²²² hadisinde insanların dilleri ses ve harf ile söylese de, yüzleri ve gözleri sessiz söyler ve bir Arap şairin şiirini bu hadisin manasını daha iyi anlaşılmasını sağlamak için istişhat olarak getirir:

"Bir insanın gönlünde düşmanlık veya dostluk olduğunu göz söyleyip ele verir, azalar sakın durduğu zaman gözler söyler, bu nedenle göz ile söyleyenlerin gönlünde olan şeyi öğrenebilirsin."²²³

Rızaeddin b. Fahreddin, Hz. Peygamber'in "Nefsim yedinde olan Allah'a yemîn ederim ki, sizden birinizin ipini alıp da sırtına odun toplaması, bir kimseye gidip de ondan sadaka istemesinden elbette daha hayırlıdır. O isteyeceği kimse kendisine ya verir yâhud da vermez (her iki hâlde de alçaklık vardır)"²²⁴ hadisinin şerhinde kendi milletinin şairlerinin şiirini getirmektedir:

"Okuyup (İnsanlara Kur'an ve dualar okumak) mallar toplayan takvadan, iş görüp bulmuş ahlaksızlar daha iyidir, boşa ağza giren helvadan, yer taramakla bulunmuş ekmek daha tatlıdır."²²⁵

²²⁰ Buhârî, Nikâh 16, s. 1084, no: 5090. Muslim, Ridâ' 15, s. 553, no: 1466.

²²¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 122.

²²² Tirmizi, Birr 45, s. 569, no: 1970. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 23, s. 57, no: 14709. Buhârî, *Edebu'l-mufred*, s. 158, no: 304. Tabarânî, *Mu'camu'l-Evsat*, IX, 31, no: 9044. Suyûtî, *el-Câmiğu's-sağîr*, no: 8686.

²²³ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 307.

²²⁴ Buhârî, Zekât 53, s. 308, no: 1480.

²²⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 364.

9. Sebeb-i Vürud ile Hadislerin Açıklanması

Esbâbu Vurûdi'l-Hadis: Hz. Peygamber'in, bir hadis söylenmesine, bir iş yapmasına veya taktir etmesine yol açan sebepler demektir. Hadis ilimleri arasında yer alan ve hadislerin doğru anlaşılması için bilinmesi gerekli bir ilim dalıdır.

Rızaeddin b. Fahreddin bazı hadislerin, niçin söylendiğini veya hangi olay üzerine varid olduklarına temas etmekte ve tespitler yapmaktadır.

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber'in "*Ameller ancak niyetlere göredir. Herkesin niyet ettiği ne ise, eline geçecek olan şey ancak odur. Artık her kim nail olacağı bir dünyâ (malı) veya nikâh edeceği bir kadından dolayı hicret etmiş ise, onun hicreti (Allah'ın ve Rasûlü'nün rızasına değil), hicret etmiş olduğu şeydir*"²²⁶ hadisini getirerek sebeb-i vürudunu şu şekilde açıklamıştır: "Medine'ye bir kadınla evlenmek için Müslüman olup Rasulullah'la hicret eden kişinin hicretten asıl gayesi Rasulullah'ın yanında olmak değil, belki kadınla evlenmektir. Rasulullah, o adamın niyetini öğrendikten sonra bu mezkûr hadisini söylemiştir."²²⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, böylece hadisin söylenmesine sebep olan olayı anlatmak suretiyle hadisin okuyucuya teyit edici mahiyette daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

Ebu Berze isimli sahabe, Rasulullah Hazretlerinin yanına gelip "*Ya Rasulullah bana faydalanabileceğim bir amel öğret!*" diye istirham etmesi üzere Hz. Rasulullah ona şu hadisini söylemiştir: "*Müslümanların yürüdüğü yoldan engel verici şeyleri gidermektir.*"²²⁸ Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisi açıklarken; taş yolları, demir yolları inşa etmenin, gemiler ve trenler sürmenin, köprüler inşa etmenin, İslam dinine göre en sevaplı ve faziletli amellerden olduğunu ifade etmekte ve mezkûr hadisin sebebi vürudunu açıklamaktadır.²²⁹

Bedir savaşında Ebu 'Azze el-Cumhiyu adlı şair Müslümanların ellerine esir düşmüştü. Kendisi fakirliğinden ve ailesinin muhtaçlığından şikâyet edip azat edilmesini Rasullahtan utanarak istemişti. Mekke döneminde Rasulullah'ı çok rahatsız eden, iftira ve bühtan kılmış olanlardan olmuş olsa da Rasulullah o kişiyi

²²⁶ Buhârî, Bedyu'l-vahy 1, s. 9, no: 1.

²²⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 7.

²²⁸ Muslim, Birr 36, s. 1012, no: 2618. İbn Mâca, Edep 7, s. 593, no: 3681. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 33, s. 14, no: 19768.

²²⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 58.

bundan sonra İslam dini ve Müslümanlar hakkında edepsiz sözler söylememek ve onlar zararına hareket etmemek hakkında vaat alıp çocukları hürmetine azat etmişti. Ancak bu kişi Mekke'ye döndükten sonra kendisinin eski halinden ayrılmadığı gibi Uhud savaşına da katılıp Müslümanlara karşı savaşmıştır. Savaş tamamladıktan sonra "Hamra' el-Esedi" denilen yerde Müslümanlara yine esir düşmüştü. Bu defasında da Rasullullah'a aynı ilk esir düştüğü zaman gibi yalvarmıştı, Rasullullah da bunun üzerine: "(Akıllı ve kâmil) mümin bir yılan deliğinden iki kere ısırılıp sokulmaz"²³⁰ hadisini zikredip bu kişiye layık olan cezasını vermiştir.²³¹ Rızaeddin b. Fahreddin mezkûr hadisin sebab-i vürudunu açıklayıp hadis ile alakalı daha tarihi bir bilgi vermektedir ve hadisin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır.

10. Hadislerdeki Sebep ve Hikmetlerin Açıklanması

Rızaeddin b. Fahreddin bazı hadislerdeki hükümlerin ve hikmetlerin üzerinde açıklamalar yapmaktadır. Hadisleri okuyan kişi zihnine takılan, doğru anlamayan, neden ve niçin soruların cevaplarını bulabilmesi için aşağıdaki gibi açıklamalar yapmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber'in "*Münafığın alâmeti üçtür: Söz söylerken yalan söyler; va'd ettiği vakit sözünde durmaz; kendisine bir şey emniyet edildiği zaman hıyanet eder*"²³² hadisinin şerhinde müellif İslam hükmüne göre güzel sayılmayan alametlerle yürümenin yasak olduğunu, ancak bu alametler bir insanda bulunduğu zaman o insana "münafık" hükmü verilmeyeceğini açıklar. Hadisten asıl anlaşılması lazım olan manayı da, insanı bu üç tür şeyden koruma ve samimi olma hakkında yahut başkasına münafıklıkla hüküm verme hakkında olmadığını açıklar.²³³

Rızaeddin b. Fahreddin, Hz. Peygamber'in "*Nefsinden fetva sor. İyilik şu şeydir ki kalp ve nefsi ona kararlanır, günah şu şeydir ki kalp ona kararlanmaz vicdan azarlanır, kişiler fetva verseler sen kendi nefsinden fetva sor*"²³⁴ hadisinin şerhinde hadisin hikmet ve manasını şöyle açıklar: "İnsanlardan sor kendi bildiğini yap!" Hadisin manası insanlara sorduktan sonra kişinin kendisinin düşünüp karar vermesidir. Bu sözler herkes için değil belki gönülleri temiz, akılları kâmil, kötülük ile iyiliği

²³⁰ Buhârî, Edep 83, s. 1258, no: 6133. Muslim, Zuhd 12, s. 1144, no: 2998. Ebû Dâvud, Edep 34, s. 1106, no: 4862. İbn Mâca, Fiten 13, s. 642, no: 3983.

²³¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 362.

²³² Buhârî, İmân 25, s. 20, no: 33. Muslim, İmân 2, s. 46 no: 59. Tirmizi, İmân 14, s. 738, no: 2631. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 14, s. 314, no: 8685.

²³³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi* s. 11.

²³⁴ Ahmed b. Hanbel, *Musned* c. 29 s. 528, no: 18001. Asbahânî, *Hilyatu'l-evliyâ'*, II, 24.

ayırabilen ve her işin neticesini anlayan insanlara mahsustur. Öyle olsa da Rasulullah Hazretleri bu hikmetli sözle kullanmaya, fikirde müstakil olmaya öğüt vermekte ve her bir işaret arkasından koşup yürümek işlerden ve sert taklit etmekten men etmekte, akli kullanmak, fikri çalıştırmakla basiretli olmaya davet etmektedir. Bu nedenle her şey hakkında kendi erbabından fetva sormak olsun dünyevi işler olsun uhrevi işler öğütleşmek ve bununla beraber yine de kendisi karar verip kendisi kontrol etmesi lazımdır. Çünkü her insan kendi halini kendisi iyi bilir, başkalarının aklına gelmeyen şeyleri kendisinin önceden hissetmesi malum bir iştir.”²³⁵

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Kim önemsemeyerek üç cumayı terk ederse, Allah onun kalbini mühürler*”²³⁶ hadisinin şerhinde hikmet ve sebepleri şu şekilde izah etmektedir: “Cuma namazı kılmak için bir mahallede, şehir ve köyde oturan Müslümanlar bir yere toplanıp imamın hutbesini, vaazını dinlerler, bu sebeple Müslümanlar birbiriyle görüşürler, hallerini ve durumlarını öğrenirler, iki Cuma arasında olan vakıaları duyup haber alırlar ve Allah Teâlâ’ya beraberce secde kılıp İslam kardeşliğini güçlendirirler, bu sebepten Cuma namazı faydalıdır. Bu şeyleri itibara almamak ve özür olmadan üç Cumayı peş peşe özürsüz terk etmek gönül bozukluğundandır.”²³⁷

11. Hadislerin Tarihî Bilgilerle İzah

Rızaeddin b. Fahreddin, bazı hadislerin muhtevalarının daha iyi anlaşılması için gerektiğinde ve ihtiyaç duyduğunda tarihi bilgilere müracaat etmektedir. Şimdi tarihi bilgileri hadislerin açıklamasında nasıl kullandığına dair örnek verelim.

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Bir yerde veba hastalığı var olduğunu duysanız oraya girmeyiniz ve gitmeyiniz. Eğer kendiniz olduğunuz yerde veba hastalığı hâsıl olsa o yerden çıkmayınız*”²³⁸ hadisinin şerhinde Ömer (r.a.) zamanından bir tarihi bilgi getirmektedir ve hadisin daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır: “Halife Ömer b. el-Hatâb Hazretleri riayet ve savaş hallerini görmek için h.18 Rabiulahir de Medine’den Şam bölgesine sefer etti. O sene Muharrem ve

²³⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 52.

²³⁶ Ebû Dâvud, *Salât* 211, s. 246, no: 1052. Nesâî, *Cuma*, III. 88, no. 1369. Tirmizi, *Cuma* 6, s. 171, no: 499. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 24, s. 255, no: 15498. Suyûtî, *el-Câmiğü’s-sağîr*, no: 11088.

²³⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 458.

²³⁸ Buhârî, *Tıp* 30, s. 1200, no: 5729. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 36, s. 130, no: 21798. Bazzâr, *Musnedu’l-Bezzâr*, VII. 27, no: 2575.

Sefer aylarında güçlü ve korkunç olan veba hastalığı vardı. Hastalık iyileştikten sonra Hz. Ömer'e "Şimdi hastalık iyileşti, hiç korkacak hal yok" diye haber vermişlerdi. Ancak Hz. Ömer Medine'den sefer ettikten son hastalık güçlenmişti. Hz. Ömer "Tebuk" şehrine yakın bir yerde "Serğ" adlı köye geldiğinde Şam bölgesi askerinin komutanı olan Ebu Ubeyd ve arkadaşları Hz. Ömer'i karşıladılar Şam'da hastalığın güçlendiğini haber verdiler. Bu vakıada Hz. Ömer zikredilen hale imtisal ederek oraya girmede ve Medine'ye geri gitti. Allah Teâlâ'nın takdirinden kaçıyor musun?" diyenlere "Allah'ın takdiriyle gidiyorum" diye cevap vermiştir.²³⁹

Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamberin "*Kim önemsemeyerek üç cumayı terk ederse, Allah onun kalbini mühürler*"²⁴⁰ hadisinin şerhinde Cuma namazıyla ilgili tarihi bilgiyle izahlar yapmaktadır: "Cuma namazı Mekke de hicretten önce farz olmuştu ancak Mekke müşrikleri engelleri nedeniyle kılınmıyordu. Medine şehrinde ilk önce Cuma namazını kılan insan Es'ad b. Zurâra olmuştu. Bu zat Rasulullah Hazretleri hicret etmeden önce Cuma namazını kıldırdı ve tüm cemaat kırık kişiden ibaretti. Bundan sonra Rasulullah Medine'ye hicret edip Kuba'da Amr b. Avf evinde kalıp Pazartesi, Salı, Çarşamba, Perşembe günleri Kuba mescidini tesis kıldı. On ikinci Rebûlevvel (Miladi 622) olan Cuma günü Kuba'dan Medine'ye göçtü ve Beni Seleme b. Avf "Batnu-l-Vâdi"de hutbe irade edip Cuma namazını orada kıldı. Rasulullah tarafından "Medine"de ilk kılınmış Cuma namazı bu olmuştu. O sırada kendi mescidi hala inşa edilmemişti.²⁴¹

12. Hikâyelerle Hadisleri İzah

Rızaeddin b. Fahreddin hadislerin muhtevalarını daha iyi anlaşılması için kendi memleketinde, hayatında ve dünyanın her bir tarafında olan hikâyelere de müracaat etmektedir.

Şârih, Hz. Peygamberin "*Size bir kavmin büyüğü geldiği zaman ona ikram ediniz*"²⁴² hadisinin şerhinde şöyle bir hikâye anlatmaktadır: "Kendine göre akıllı ve dindar olan bir köy zengininin işleri iflas etmişti. O zenginin komşusu olan bir yaşlı

²³⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 40.

²⁴⁰ Ebû Dâvud, *Salât* 211, s. 246, no: 1052. Nesâî, *Cuma*, III. 88, no: 1369. Tirmizi, *Cuma* 6, s. 171, no: 499. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 24, s. 255, no: 15498. Suyûtî, *el-Câmiğu's-sağîr*, no: 11088.

²⁴¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 458.

²⁴² İbn Ebî Şeyba, *Musannaflu İbn Ebî Şeybe*, tah. Kemal Yusuf, (Riyad: Mektebetu'r-ruşd, 1988) V. 234, no: 25585. İbn Mâca, *Edep* 19, s. 597, no: 3712. Bezzâr, *Musnedu'l-Bezzâr*, XII. 188, no: 5846.

teyzede “busır”²⁴³ taşı vardı, komşu köylerden kadınlar o busır taşını suda karıştırıp çocuklarına içtirmek için bu teyzenin evine gelirlerdi ve bir münasebet bulup veya kadınların peşine düşüp zenginin evine giderlerdi. Bununla beraber komşu köyde bir evliya vardı. Ona giden ve ondan geri dönen müritler “işrak” namazı kılmak niyetiyle bu zenginin evine misafir olurlardı. Bu iki taifeni ikram yapmaktan kendini alıkoymayan zenginın malı geriledi nihayet “busır” taşı ve “işrak” namazı sebebiyle müflis oldu.”²⁴⁴ Rızaeddin b. Fahreddin bir misafir geldiği zaman ikramda bulunmanı güzel adetlerden ve sünnetlerden olduğunu söylemektedir ancak her şeyin bir sınırı olmasını ve o sınırları geçmenin edepsizlik ve terbiyesizlik olduğunu okuyucuya anlatmak için hadisin teyit ve anlamını destekleyici yukarıda geçen hikâyeyi getirmektedir.

Rızaeddin b. Fahreddin kendi hayatından bir hikâyesini Hz. Peygamber’in “*Deveni bağla sonra Allah’a güven ve dayan*”²⁴⁵ hadisinin şerhinde şu şekilde anlatmaktadır: Biz okurken medrese evlerinin birisinin sobası eskimiş bu nedenle talebeler soğuktan üşüyorlardı. Ekim aylarının başıydı ve günlerde soğuktu. Bir iki sum (para bedeli) yokluğundan talebelerin soğukta durduklarını anlayan bir yaşlı misafir, soyunup bozuk sobayı kendisi düzeltmeye başladı. Talebelerin bazıları kum, bazıları balçık, bazıları su getirip ve her biri birer hizmet yapmakla uğraşıyorlardı. Nihayet köprünün yanında olan çöplükten kırık kerpiçlerden düzeltilmiş soba iyice ısıtmaya başlamıştı. Talebeler sevindiler ve: “Dede! Sana şimdi nasıl bir dua yapsak?!” dediler. Dede: “Benim hedefim sadece bu dünyadan iman ile göçmektir, bu şekilde dua etseniz yeterli!” dedi. Talebeler birden yüksek sesli dua etmeye başladılar, dede de öksüre öksüre ağlamaya başladı.”²⁴⁶

Başka bir hadiste Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Emin ve dürüst muameleli olan tüccar, kıyamet gününde peygamberler, sadıklar, şehitler ile birlikte olur*”²⁴⁷ hadisinin şerhinde “Merv” şehrine tabi olan Türkmenlerden bir kişinin şöyle bir hikâyesini nakletmektedir: “Biz ticaret yapmak kastıyla hatta babalarımıza adı

²⁴³ Busırlı çocuklar (çocuklarda olan bir hastalık) busır taşı suda karıştırılıp çocuklara içtilirse hastalıklarına deva bulacaklar diye asılsız inanç yaygın olduğundan kadınlar kendi çocuklarına busır taşının suda karıştırıp içirttirmeleridir.

²⁴⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 31.

²⁴⁵ Tirmizi, Kiyâme 60, s. 708, no: 2517. Suyûtî, *el-Câmiğu’s-sağîr*, no: 1948.

²⁴⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi’u’l-Kelim Şerhi*, s. 63.

²⁴⁷ Tirmizi, Buyû’ 4, s. 367, no: 1208.

malum olmayan Orenburg²⁴⁸ şehrine geldik. Bundan önce Pitrograd şehrine de gitmiştik. Akşam namazı kıldıktan sonra yemek yiyip dışarıya çıktığımızda sabah namazı kılınacak vakit girdiğinde çok şaşırдық ve akşam abdestiyle sabah namazını kıldık. Bu hali memleketimizde olan âlimlere söyleyip: “Bu yerlerden yatsı namazının hükmü nasıl olur?” diye sorduğumuzda âlimlerimiz: Öyle yerlere gitmek olmaz, zinadan doğmayan kişi öyle bir yerlere, başka dinlere tabi olan kişiler aralarında yürümez, oraya niçin gittin, bizim gibi hiçbir yere gitmemek gibi elinden gelmedi mi? Sen eşek oğlu eşeksin! dedi”.²⁴⁹ Müellif bu hikâyede söylenilmiş sözlerin sadece Türkmen adamlara ait olduğunu değil belki dünyanın her bir köşesinde böyle bir âlim ismini taşıyan hayvanların lüzumundan daha çok olduğunu söylemektedir.

Yine başka bir hadiste Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Helak olacağınızı bilseniz de dürüst söylemeyi ihtiyar ediniz, necat şu yerde olur. Necat olacağınızı bilseniz de yalan söylemekten sakınınız, felaket o yerdedir*”²⁵⁰ hadisinin manasını daha iyi anlaşılması için şu hikâyeyi nakletmektedir: “Haccâc, minberden hutbe okurken bir adam, ayağa kalkıp: “Tamam yeter artık, çok fazla konuştun! Namaz vakti seni bekleyip durmaz!” demişti. Haccâc kızıp mezkûr kişiyi zindana attı. Bu kişinin akrabaları Haccâc’a gelip: “O, akılsızlığıyla bu işi işledi affediniz, o mazur bir adam” diye yalvardılar. Haccâc “kendisi eğer akılsızlığını ikrar etse ben onu zindandan çıkartırım” diye malum kişiyi kendi huzuruna getirtip kendisinden sordu. O vakit mezkûr adam: “Ben akıllı olan biriyim, yalan söylemekten ve Allah Teâlâ verdiği akıl nimetini inkâr kılmaktan Allah korusun!” diye cevap verdi.” Rızaeddin b. Fahreddin : “Ben akılsızım” demiş olsaydı Haccâc affeder miydi etmez miydi ancak bu cevabı duyduktan sonra o insanın metaneti ve cesareti hem dürüst söylemesi nedeniyle azat kıldı.”²⁵¹

13. Hadisleri Tıp Âlimlerin Görüşleriyle İzah

Rızaeddin b. Fahreddin hadislerin izahlarında ayet, hadis, sahabe, tabiin ve diğer âlimlerin görüşlerinden istifade ettiği gibi tıp alanında olan âlimlerin görüşleriyle de hadislerin izahlını yapmaktadır ve onların okuyucu açısından daha iyi anlaşılmasını

²⁴⁸ Rızaeddin b. Fahreddin’in on sene Şura dergisinde çalıştığı şehrin adı.

²⁴⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 178.

²⁵⁰ İbn Ebi Dunyâ, *Mekârimu’l-ahlâk*, tah. Mecdî Seyit Muhammed (Kahire: Mektebetu’l-Kur’an, tsz) s. 51, no: 137. Suyûtî, *el-Câmiğu’s-sağîr*, no: 6149. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

²⁵¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi’u’l-Kelim Şerhi* s. 180

sağlamaktadır. Örneğin, Müellif “*Kadın dört haslet için nikâhlanır: Malı, nesebi, güzeliği ve dini. Sen din için nikâh kıl yoksa doğru olmayan bir iş yapmış olursun*”²⁵² hadisini açıklarken evlenmenin güzelliklerini kendisinin asrında olan bir tıp âliminin sözleriyle, bu hadisin manasına münasip olarak nakletmektedir: “Evliikte erkek ile kadının beraber maişet etmeleri sebebiyle beden kuvvetleşir, akıl artır, ruh yükselir, hazım azaları iyileşir, kan hızlı dağılır, nefes azaları muntazam çalışır bunlarda daha çok hastalıklara şifa ve karşı olur hassaten kadınların akıllarının yenilenmesi için evlenmek, tam bir devadır.”²⁵³

Başka hadiste Rızaeddin b. Fahreddin “*Beş şey yaratılışın başlangıcından beri devam edip gelmektedir; Kasık tıraşı, sünnet olmak, bıyıkları kısaltmak, koltuk altı kollarını tıraş etmek ve tırnakları kesmek*”²⁵⁴ hadisinin şerhinde tıp alanından bir Hıristiyan âlimin sünnetin faydalı olduğuna dair bir eserinden nakletmektedir: Sünnette iki büyük fayda vardır: Temizlik ve geçici hastalıklara bulaşmamaktan daha güvenilir olmaktır. Bu hikmet için bu gün Avrupa ve Amerika halklarında bu adet yaygınlaşmaktadır. Çocuklarına sünneti din açısından değil belki sağlık noktasından yapmaktadırlar, öyle olsa da çok iyi bir iş yapmaktadırlar. Keşke bu adet tüm dünyaya yayılsaydı!”²⁵⁵

Rızaeddin b. Fahreddin “*Zâni zina ederken mümin olarak zina etmez. Hırsız, çalarken mümin olarak çalmaz. Şarabı içerken dahi sarhoş mümin olarak içmez*”²⁵⁶ hadisinin şerhinde Hıristiyan mezhebine ait olan ve Amerika’da meşhur tıp okullarında tahsil gören bir tabibin şehvete uymanın zararlarını saydıklarını nakil etmektedir ve bu hadisin manasının daha iyi anlaşılmasını sağlamaktadır: “Gençleri azmış kişilere katıştırmayınız, aşk ve muhabbet hakkında yazılan romanları okutmayınız, edepsiz ve ahlaksız şeyleri gösteren tiyatrolara ve filmlere göndermeyiniz, edepi zayi olan veya kendilerini kendi elinde tutamayan yiğitlere kızlarınızı katıştırmayın, çocuklarınız hakkında: “Vahşi olarak büyüyor, insanlarla ortak dil bulamıyor, kendisini başkaları yanında gösteremiyor” şeklindeki söylemler,

²⁵² Buhârî, Nikâh 16, s. 1084, no: 5090. Muslim, Ridâ’ 15, s. 553, no: 1466.

²⁵³ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, ss. 192-194.

²⁵⁴ Buhârî, Libâs 63, s. 1224, no: 5889. Muslim, Tahârat 16, s. 115, no: 257. Ebû Dâvud, Tercil 16, s. 954, no: 4198. Tirmizi, Edep 14, s. 768, no: 2756. Nesâî, Tahârat, I. 15, no: 11. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 15, s. 187, no: 9321.

²⁵⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 209.

²⁵⁶ Buhârî, Muhârabîn 6, s. 1368, no: 6808. Muslim, İmân 24, s. 45, no: 100. Ebû Dâvud, Sunne 16, s. 1069, no: 4689. Tirmizi, İmân 11, s. 736, no: 2625.

çocuklarınızın bozulup azgınlaşıp gitmelerinden yüz derece daha iyidir, işsiz yatmalarına izin vermeyiniz, vakti saati gelince evlendiriniz!”²⁵⁷

14. Hadislerin Şerhleri’nde İctihat ve Mezhep Görüşleri

Rızaeddin b. Fahreddin mezhep ile alakalı verdiği yorumlarında selef zamanında “mezhep” diye bir düşünce olmadığını ve o zamanın insanların Kur’an ve hadis ile amel ettiklerini söyler. Kur’an ve hadislerden anlamaya güçleri yetmeyenlerin de onları iyi anlayanlardan sorduklarını ve istifade ettikleri hakkında bilgiler aktarmaktadır. Şârih, Allah Teâlâ’nın hiç kimseyi Hanbelî, Şafîî, Hanefî ve Mâlikî mezheplerine girmeye zorlamadığını, sadece sonradan gelen insanlar dört imam mezhebinden birini Müslüman’ın taklit etmesinin zorunlu olduğunu iddia ettiklerini ve kendi içtihadıyla amel etmesinin din’den dönmüş bir derece beraberinde hesapladıklarını ve kendilerinin içtihat yapmaya imkânsız, aciz olduklarını ifade etmektedir.²⁵⁸

Rızaeddin b. Fahreddin Kur’an ve Sünnete sarılma hakkında onları (Kur’an ve Sünneti) her bir mukallit ve müçtehidin sözünden yüksek tutmanın mümkün olduğu kadar her birisiyle amel etmenin ve her biriyle amel etmeye mümkün olmayan konularda, elden geldiği kadar tearuz kaidelerine bina kılıp, birini tercih etmenin veya gönül meyil eden biriyle amel edilmesinin önemli olduğunu söylemektedir.²⁵⁹

Şarih mezhepler hakkında tartışma hususunda ise herkesin kendi dini ve kendi mezhebinin doğru olduğuna itikat etmesi gerektiğini söylemiştir. Bu nedenle hiç kimseyi ayıplamamak, belki kendi başına muteber hüccetlere bina kılıp, kendi mezhebinin doğru olduğunu anlamak, basiretli ve akıllı olmanın alameti olduğunu açıklar. Müellif böyle bir görüşü dinde aşırılık değil belki sadece kendi mezhebinin doğru olduğunu sayan ve bu sırada başka mezhepleri cerh edenler hakkında “dinde aşırılık yapanlardır” ifadesini kullanır.²⁶⁰

²⁵⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 357.

²⁵⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 162.

²⁵⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 184.

²⁶⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 164.

Müellif, mezhep tartışmasına girişen insanların faydasız ve neticesiz bahislerden lezzet alıp din ve dünya için gerekli ilim ve hünerlerden geri kaldıklarını ve bu işin tüm milletin fakirleşmesine ve birbiriyle düşman olmaya sebebiyet verdiğini açıklar.²⁶¹

Sadece kendi faydası için türlü meselelerde türlü mezheplere intikal etmek ne kadar yasak olsa da zaruret ve özür vakitlerinde usulü şeriata göre başka mezheplerle hüküm ve amel etmenin mümkün olduğunu müellif ifade etmektedir. Böyle bir hal olduğunda mezhepten mezhebe intikal etmek İslam şeriatına göre yasak değildir. Sadece şeriati hafife almak ve dine özensiz bakmak hususlarında mezhepten mezhebe itikâl etmeyi şarih yasak görmüştür.²⁶²

Rızaeddin b. Fahreddin içtihadın hiçbir zaman mahsus memleket veyahut bir kişiye has olmadığını açıklar. Bin senedir İslam âlimlerinin kendileri içtihat etmedikleri gibi başkalarına da içtihat etme imkânını vermediklerini söyler. Bu amellerden dolayı şârih insanların akılları ve fikirleri demir zincirlerle bağlanıp koyulduğu misaliyle anlatmaktadır. İşin neticesinin çok kötü ve çok hasetli olduğunu, Müslümanların fikirlerinin çalışmamaktan durduğunu, akılların çürüdüğünü, durdurulduğunu söyler. Tüm insanlar ilerledikleri ve kendilerini geliştirdikleri zaman böyle insanlar geri kaldıklarını söyler. Batı halkları o kadar hüner ve sanat bulup ve ne kadar büyük âlimler yetiştirip tüm dünyaya marifet güneşi doğurduğu zaman Müslümanlar yararsız kaldılar ve dünyanın zebun ve zelil bir kavmi olarak yaşamaya mahkûm edildiklerini açıklar.²⁶³

Müçtehitlerin vazifelerini de müellif şu şekilde sıralar: Kur'an ve Sünnet veya İcmâ-i Ümmet tarafından sadece açık delil bulunmayan meselelerde içtihat etmek ve kendi fikirlerini ilan etmektir. Bundan başka yerlerde Kur'an, Sünnet ve İcmâ' ile bilinen maddelerde onlar içtihat kılmazlar ve kendi fikirlerini beyan etmezler. Açık "nas" karşısında "İçtihat"ın şeriat katında kuvveti yoktur. Rey ile şeriat hükmünü nesh etmek mümkün değildir. Hata ile bir müçtehit Kur'an ve Hadislere muhalif olarak içtihat etse buna tâbi olmak doğru değildir.²⁶⁴

²⁶¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 165.

²⁶² Rızaeddin b. Fahreddin, *Mutâla'a*, (Orenburg: 1900) s. 22.

²⁶³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l Kelîm Şerhi* s. 264.

²⁶⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, 342.

Rızaeddin b. Fahreddin Kur'an, Sünnet ve İcma-i Ümmet şeriat usullerinden hüküm çıkarmak melekesine sahip olmanın hiç şüphesiz Allah Teâlâ Hazretlerinden büyük rahmet olduğunu söyler ve bu rahmetin sadece bir zaman ve bir kavim üzerine özel olduğunu savunanların da delil getirmelerini lüzumlu görmektedir. Müellif içtihat kapıları açık derken oradan da müçtehit mutlak olarak değil belki müçtehitleri tesis etmiş usul ve kaideleri göstermekle şeriate vakıf olan zatlar olduğunu açıklar. Ayet ve hadisler üzerinden düşünmek Arap dilinde ve edebi ilimlerde uzman olanlara, nâsîh ve mensuh ilmini bilenlere mümkün olur.²⁶⁵ Kur'an ve Hadis manalarını anlayacak kadar ilmi Arapçası olmayan bir kişi elbette müçtehitlerden birine halis taklit etmesi gerekecektir. Ancak müçtehitlere taklit etmek zan olduğu kadar kolay bir iş olmadığı çünkü bunun için az olsa bile Arapçayı bilmek tabii olacak müçtehidin tercümeyi halini ve onun hakkında âlimlerin şahadetlerini sena ve müdahalelerini ve diyanet babından olan mertebesini az da olsa anlamasının lazım olduğunu açıklar.²⁶⁶ Müellif misal olarak İmam Ebu Hanife mezhebini taklit edenlerin neler bilmesi lazım geldiğini belirtmektedir: "Birinci olarak usuldür (Zahir rivaya ve zahiri mezhep denilir). İkincisi nevadirdir (Gayri zahir denilir). Üçüncüsü fetva (Vaki'ât denilir). Bu her bir kısmın kendine ait usul kitapları bulunur.²⁶⁷ Bu nedenle taklit etmeye mecbur olan kâdî Hanefî önceden Usulü Mezhep ile sonra *Sahih* olan nevadir ile amel eder. Bu verilmiş tertibe riayet etmek lazımdır, ancak bunlardan istenildiği hedefe ulaşılmazsa o zaman fetva kitaplarına bakar.²⁶⁸

15. Hadislerdeki Fıkhî Hükümlerin Açıklanması

Hadis, İslam dininin ikinci kaynağı durumundadır. Dolayısıyla dini hükümlerin bir kısmı hadislerden çıkarılmaktadır. Çünkü dinin tüm hükümleri Kur'an ile belirlenmemiş olup, önemli bir kısmı hadislerle belirlenmiştir. Hz. Peygamber'in tüm hadislerini aynı kategoride değerlendirmek ve ele almak mümkün değildir. Nasıl ki, ayetler arasında hüküm ifade eden ve etmeyen ayetler varsa, hadisler arasında da hüküm ifade eden ve etmeyen hadisler vardır.²⁶⁹

²⁶⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *Kutub-i Sitte Müellifleri*, (Orenburg: Vakıf Neşriyatı, 1901) s. 46.

²⁶⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mutâla'a*, ss. 8-9.

²⁶⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, ss. 10-12.

²⁶⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Mutâla'a* s. 13

²⁶⁹ Saffet Sancaklı, *Begavi ve Şerhüs-Sünne'deki Şerh Metodu*, s. 221.

Rızaeddin b. Fahreddin'in telif ettiği eseri fıkhi konulara yönlendirilmediği için, fıkhi meseleler üzerinde çok durmamaktadır ancak önemli konuları açıkladığı zaman fıkhi yönden de açıklamalar yapmaktadır.

a. Genel Açıklamalar

Rızaeddin b. Fahreddin hadislerin önemli noktalarında fıkıh açısından da genel açıklamalar yapmaktadır. Örneğin namazda niyet meselesi hakkında şöyle açıklama yapmaktadır: “Gönülle ikindi namazı kılmaya niyet ettiği halde diliyle akşam namazı kılmaya niyet ettiği zaman hiçbir zarar yoktur. Ama ikindi namazı kıldığında diliyle ikindi namazını eda kılmakla gönlü bundan gafil olsa (niyet etmese) namazı namazdan olmaz. Namaza girildiği vakitte Rasulullahtan ve sahabeden sesli mi gizli mi rivayetler edilmemiştir. Ebû Hanife mezhebine göre namaz, oruç, hac ve zekât gibi asıl ibadetler için niyet şart olup başka ibadetlere vesile olanlarda (abdest gibi) niyet şart değildir (teyemmüm hariç).”²⁷⁰

Talak meselesinde müellif “*Helâl(ler)in yüce Allah'a en sevimsiz olanı talaktır*”²⁷¹ hadisinin şerhinde uzunca bir yorum/açıklama yapmaktadır. Talakın belirlemesini de bu şekilde vermiştir: “Er ile kadın’ın birlikte aile teşkil edip birlikte oturmaları ve çocuklar yetiştirmeleri hakkında kendi aralarında yapılmış bir ittifaktan ibaret olup “Talak” bu ittifakın bozulmasıdır.” Karı kocanın biri veya ikisi de birbirlerini sevmemeleri, yaşadıkları hayatlarından lezzet tatmamaları, arkadaşlık vazifesini yapmamalarından dolayı ve belki düşmanlığın aralarında yükselmesi yüzünden nikâhlı olanlara Allah Teâlâ kendinin merhameti ve iki bendesi arasında bir çare bulsun diye “Talak”ı meşru yaptığını Rızaeddin b. Fahreddin söyleyerek “Talak” yolunu şu beş kısım üzerine belirlemiştir.²⁷²

Birinci olarak böyle bir duruma düşen karı koca, araları ne kadar bozulmuş olsa da birbirine karşı sabırlı olmalı ve talak sonucunda hâsıl olacak zarar ve faydaları hesaba katarak iyi muamele kurmak zorundadırlar.

İkinci olarak eğer karı koca sabırda çıkış yolu bulamazlar bu işi (hâkimlere, kâdılara) mahalle mollalarına görevlendirilecek ve onlar da karı koca arasında

²⁷⁰ Rızaeddin Fahreddin, *a.g.e.*, s. 8.

²⁷¹ Ebû Dâvud, Talâk 3, s. 505, no: 2177. İbn Mâca, Talâk 1, s. 322, no: 2018. Suyûtî, *el-Câmiğü's-sağîr*, no: 1057.

²⁷² Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi* s. 14.

bozulmuş münasebeti bulmaya, onların arasını ıslah etmeye, hatalarını anlatmaya bir vesile olacaklardır.

Üçüncü olarak hâkimler aralarında olan bozukluğu ıslah edemezse koca karısını bir “Talâk-ı ric’i” (Açık sözle koca karısını ayırması (Arabi kelimeyle ”talak” istisna olmak üzere) ve belli bir zaman içerisinde onu rızasız geri alması (“Talak-ı ric’i” denilir) ²⁷³ ile boşaltır. Bu nedenle belki sonra aile ve çocuklar hürmetine aralarını ıslah ederler ve daha iki talak hakkıyla ailelerini kurarlar.

Dördüncü olarak eğer birinci boşanmadan bir netice çıkmazsa koca karısına ikinci talak verir. Ve bunun neticesinde “bir talak hakkımız kaldı, şeriat bize bundan sonra yeni gelişmemize izin vermez” diye düşünerek yeniden ailelerini kurarlar.

Beşinci olarak eğer ikinci boşanmadan sonra aralarında bir netice iştirak etmezse üçüncü “Talak” verilir ve bunun sonucunda onların karı koca olmalarının manası kalmaz. Bu nedenle onların birbirine haram olmaları makul görünür.²⁷⁴

Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin “*Emaneti sana emanet eden kişiye ver. Sana hainlik edene sen hainlik etme*”²⁷⁵ şerhinde kendisi soru vererek fıkıh açısından hem Hanefî hem Şafiî mezheplerin görüşlerini de açıklamaktadır ancak kendisi hangi görüşte olduğunu belirtmemektedir.

Verildiği emaneti alıkoymak meselesi nasıl olur? Mesela Abdullah’ın Halid’e borcu olup da vermeden gitse, sonra Abdullah’ın malı Halid’in eline düşse, bu malı alıkoymada şeriat cihetinden Halid’in hakkı var mı?

Şârih, bu hususta âlimler tarafından söylenen fikirleri şu maddeler toplamaktadır:²⁷⁶

1) Her iki tarafın malı bir cins üzerinden olsa alıkoymak doğrudur, aksi takdirde yasaktır. Mesela Abdullah, Halitten on kilo buğday borç almış olsa, sonundan Abdullah’ın on sum (10 Türk Lirası gibi) parası Halid’in eline düşmüş olsa, iki tarafın malı bir cinsten olmadığından Halid’e Abdullah’ın parasını alıkoymak doğru olmaz. Hanefiler de bu fikirdedir.

²⁷³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Tanzımât*, (Kazan: Dombrovskogo Yayınları, 1898) s. 37.

²⁷⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi’u’l-Kelim Şerhi* s. 16.

²⁷⁵ Tirmizi, *Buyû’* 38, s. 383, no: 1264.

²⁷⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi’u’l-Kelim Şerhi* s. 30.

2) İki tarafın hakkının bir cinsten olsa da olmasa da alıkoymak doğrudur. Bu da Şafîlere göredir.

3) Hiç doğru değil, emanete hıyanet olur.

4) Kâdı hüküm verse doğru, yoksa doğru değil.

Birinci mezhep sahipleri kendi mezheplerinin görüşlerinin delili olarak “*Eğer bir suçtan dolayı ceza verecek olursanız, size yapılan ağza ve cezanın misli ile ceza verin*”²⁷⁷ “*Kim size saldırdıysa, siz de ona yaptığı saldırının aynıyle saldırın*”²⁷⁸ ayetlerini getirmektedirler. İkinci görüşte olan mezhep ehilleri de delil olarak şu ayeti getirmektedirler: “*Bir kötülüğün cezası yine onun gibi bir kötülüktür.*”²⁷⁹

Başka bir hadiste Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Bir ihtiyaç olmadan eşinden izin almadan evden çıkıp giden kadın, evine geri dönüp gelene veya eşi razı olunca kadar Allah Teâlâ’nın hiddetinde olur*”²⁸⁰ hadisten çıkan fiki hükümleri şu şekilde sıralamaktadır:²⁸¹

1) On beş gün veya hafta da bir mertebe anne ve babalarının hallerini öğrenmek için gitmek.

2) Hastalansalar onları (sadece birisini de olsa) ziyaret etmek.

3) Birer türlü hüznün gelse taziye ve teselli için onları ziyaret etmek.

4) Senede bir defa mahrem kardeşler ile görüşmek.

5) Hastabakıcı gibi hizmetlere çıkmak.

6) Cenazeyi yıkamak için gitmesi.

7) Bir şey alacağı varsa onları gidip alması.

8) Farz olan ilmi öğrenmek için çıkması (eğer eşi kendisi öğretmezse).

9) Farz hac yapmak için sefere çıkması (mahrem kardeş ile).

²⁷⁷ 16/Nahl: 126

²⁷⁸ 2/Bakara: 194

²⁷⁹ 42/Şura: 40

²⁸⁰ Suyûtî, *el-Câmiğü’s-sağîr*, no: 5030. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir. Albânî bu hadise mevzu hüküm vermiştir.

²⁸¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi’u’l-Kelim Şerhi*, s. 166.

Bu maddelerde eşi razı olsa da olmasa da kadınların, eşinin evinden çıkıp gitmesi şeriata hilaf olmadığını şarih aktarmaktadır.²⁸²

b. Mezhep Görüşlerini Zikretmesi

Rızaeddin b. Fahreddin fikhi meseleleri ve hadisten çıkarılması gereken hükmü belirttikten sonra, konuyla ilgili diğer fakih ve mezheplerin görüşlerine yer vermektedir. Örneğin, Hz. Peygamber'in "*Ancak üç mescide ziyaret için veya namaz kılmak için yolculuğa çıkarılır; Mekke'deki Mescid-i Haram, Medîne'deki benim mescidim ve Kudüs'teki Mescid-i Aksa.*"²⁸³ Müellif bu hadisi şerh eden âlimlerin bu üç mescit dışında başka mescitlere (Mescid-i Kuba hariç) sefer yapmanın yasak olduğunu şu üç kısma ayırdıklarını hadisin şerhinde vermektedir.²⁸⁴

- 1) İlim tahsil için olan sefer
- 2) Bir yerde ibadet kılma kastıyla yapılmış sefer
- 3) Ticaret ve kazanç kastıyla yapılmış sefer

Rızaeddin b. Fahreddin birinci ve üçüncü kısımlarda olan seferlerde âlimler arasında niza olmadığını ancak ikinci kısımda bu üç mescit dışında âlimler arasında ihtilaf olduğunu söyler ve onlar tarafından getirilmiş delillerinin bazılarını şu şekilde açıklar: Mezheplerden birisi, hadise "Bu mescitlerden başka mescitlere sefer kılmak doğru değil (haram)" diye mana verirler (hadiste olan ﷲ harfi cevazı yasaklamak için gelmiştir). İkinci mezhep ehilleriyse "Bu üç mescitten başka mescitlere sefer yapmakta sevap yok (mubah)" diye mana verirler (hadiste olan ﷲ harfi fazileti gidermek için zikir edilmiştir). İkinci mezhep delilleri (Rızaeddin b. Fahreddin bu hadis şerhin dipnotunda (s. 330, 1.dipnot) Ebu Hanife mezhebinde Hac ile Umre dışında bu mescitlere ziyaret yapmanın lüzumu olmadığını söyler ve bu görüşleri başka mezheplerin olduğunu açıklar) şunlardır:²⁸⁵

1) Hadis doğruluğu inkâr kılmak için değil belki fazileti inkâr kılmak için söylenmiştir. Bu nedenle ibadet niyetiyle bereketlenme kastıyla başka yerlere sefer

²⁸² Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 167.

²⁸³ Buhârî, *Fazlu's-salâti* 1, s. 245, no: 1189. Muslim, *Hac* 95, s. 517, no: 511. Ebû Dâvud, *Menâsik* 96, s. 471, no: 2033. Tirmizi, *Salâtu'l-mesâcidi* 126, s. 119, no: 325. İbn Mâca, *Salat* 196, s. 228, no: 1409. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 13, s. 165, no: 7736.

²⁸⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 328.

²⁸⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 229.

yapmak doğrudur. Buna karineyse İmam Ahmed rivayetindeki hadiste "لا ينبغي" sözüdür. Adette "لا ينبغي" doğruluğu kaldırmak için değil belki fazileti kaldırmak için yapılır.

2) Hadis nezir maddesine has olup bir kişi Mescid-i Haram, Mescid-i Nebevî (Medine) veya Mescid-i Aksâ' da namaz kılmayı nezir kılsa sözünü yerine getirmesi lazımdır ancak başka bir mescitte namaz kılmayı nezir etse o mescide gitmek zorunda değil belki kendi yanında olan mescitte namazı eda kılmakla üzerinden nezir düşer.

3) Hadis tüm mescitlere sefer yapma hakkında olup kabirlere sefer yapmak maddesi buraya girmez.

İkinci mezhebin (Ebû Bekir İbn el-Arabî, Kâdî İyâz, Ebu Muhammed el-Cuveynî bu mezhepteler) delilleri:²⁸⁶

1) İbadet kastı ve bereketlenmek niyetiyle başka yerlere sefer yapmak hakkında Rasulullah'tan hiçbir emir sadır olmadı. Bu işin sahabe, tabiin ve selef tarafından sefer yaptıkları rivayetleri yoktur.

2) Hadis asıl cevazını reddetmek için sevk edilmiştir.

3) Hadis "sadece fazileti reddetmek için" demek, "ibadet ve bereketlenmek kastıyla sefer kılmak, takvalık ve ibadet değildir, onun karşılığına sevap yok" diye ikrar kılmaktır. Fazilet ve sevap olmayan işlerin "ibadet" olmadığı malumdur. İbadet olan şey hiç olmazsa az sünnet ve müstehaptan olması lazım. Öyle olmuşsa takvalık ve bereketlenme kastıyla sefer yapmak bid'at amellerindendir.

Müellif iki mezhep görüşlerini ve getirdiği delillerini verdikten sonra bu hadis-i şerif hakkında kendi görüşünü de açıklamaktadır: Bazıları bu hadisin umumuna girip meşru değil dediler ve bazıları meşru dediler. En güzel yol ve ihtilaftan kurtulma yolu ve çaresi: Medine'ye giden kişi Rasulullah'ın mescidinde namazı kılmaya niyet edip sefere çıkması lazımdır. Medine'ye geldikten sonra elbette Rasulullah'ı ziyaret eder. Bu konuda niza ve şüphe yoktur.²⁸⁷

²⁸⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi*, s. 330.

²⁸⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 331.

16. Hadislerdeki İtikada Ait Meseleleri Açıklaması

Hadis muhtevasını teşkil eden konulardan biri de itikadî meselelerde yapılan açıklamalardır. *Cevâmi 'u'l-Kelim Şerhi*'nde Rızaeddin b. Fahreddin itikadî meselelere de yer vermektedir. Bu kısımda müellifin itikatla ilgili hadisleri nasıl izah ettiğini ve onun itikadî konularla ilgili görüşlerini tespit etmeye çalışacağız.

a. İtikadi Hadisleri Açıklamada Mezhep Faktörü

Rızaeddin b. Fahreddin itikatta selef ekolünü takip ettiğini *Cevâmi 'u'l-Kelim Şerhi*'nin hadis şerhlerinde görebilmekteyiz. Rızaeddin b. Fahreddin, itikadî mevzuları seleflerin görüşleri çerçevesinde ele almaktadır. Bu konuda görüşlerini açıklarken sahabe ve tabiin görüşlerine yer vermektedir. Allah'ın sıfatlarını açıklamasında herhangi yorum ve açıklama yapılmasını, konuların hadislerde geçtiği şekliyle kabul edilmesini savunmaktadır. Bununla beraber, Rızaeddin b. Fahreddin, bazı itikadî konularda, görüşlerini açıklarken Eş'arîlerin ve Maturidîlerin görüşlerini benimsemediğini şu örnekte görebiliriz: Hz. Peygamber'in "*Allah Teâlâ Hazretleri ümmetimi dalalet üzerine toplamaz. Allah Teâlâ'nın yed-i cemaat üzerindedir. Cemaatten ayrılan kişi, cehenneme gitmek için ayrılır.*"²⁸⁸ Rızaeddin b. Fahreddin muteber hadis şarihlerinin bu hadisteki "جماعة" sözünden muradının "Kur'an ve Sünnete bağlananlar ve Rasulullah'ın yolunu kendileri için meslek kılanlardır" dediklerini nakletmektedir. Bu nedenle Rasulullah dünyevi işler noktasında cemaatten ayrılmayı yasaklamadığı halde bu hadiste, dini işler hakkında olan "جماعة" kastetmiştir ve bunlardan ayrılanların akıbetinin korkunç olacağını bildirmektir. "Din cemaati" Hicaz âlimleri, Buharâ adamları veya Ebû'l-Hasan el-Eş'arî ile Ebû Mansûr el-Maturudî arkasından gidenler diye tayin ve tahsis kılmak itimatsız adamların delilsiz belki sadece hayal ile yapıp çıkarmış sözleridir. Öyle sözlerin kıymeti olsa da sadece genel halk indinde olduğunu müellif söyler ve Şeyh Eş'arî'nin "sünnet ve cemaat" imamı diyenlere karşı Salih el-Mukbala'nın şu sözlerini getirmiştir: "Eş'arî imam olsa, Eş'arîden önce olan Müslümanların ve ondan sonra olan Müslümanların hali nasıl olur? Böyle bir sözü Şafîî, Mâlikî ve Buhârî veya bunlar istikametinde olan âlimler hakkında söyleselerdi belki ağırlığı olurdu. Ehl-i Sünnet ve Cemaat imamı olan kişi, Kitap ve sünnet ilimlerinde ilmi deniz ve mütehasıs olması lazımdır. Eş'arî'nin Kitap ve sünnet fen'in de birer eser oldu mu? Olsa o eser nerde, o eserle kim

²⁸⁸ Tirmizi, Fiten 7, s. 620, no: 2166.

faydalanmaktadır? Öyleyse Ebu'l-Hasan el-Eş'arî nasıl Ehl-i Sünnet ve Cemaat imamı olabilir.”²⁸⁹

b. İtikatla İlgili Hadisleri İzahı

Bu kısımda Rızaeddin b. Fahreddin'in bazı itikadi hadisleri nasıl izah ettiğine yer vermeye çalışacağız. Bu konular arasında iman-İslam, Allah Teâlâ'nın isim ve sıfatları, bidatçilere karşı tutum gibi meseleler yer alacaktır.

aa. İman, İslam ve Tevhit

Pek çok âlim iman, İslam, tevhit gibi konular üzerinde durmuşlar ve kendi görüşlerini açıklamışlardır. Rızaeddin b. Fahreddin de bu konular üzerinde durmaktadır ve izahlarını özet olarak açıklamaktadır. *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*'nde müellif ilk olarak şu hadisi getirmektedir: “*Size sevinçli haber veriyorum, siz de kendinizin arkalarınızda olanlara sevinç verin: Allah Teâlâ Hazretlerine ihlâslı bir gönül ile tevhit ehli insan (eğer bu tevhit üzerine vefat etse) cennete girecektir.*”²⁹⁰ Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin şerhinde hakiki tevhit Allah Teâlâ'nın Ulûhiyetinde ve onlara has olan hususlarda ortak koşmaktan tenzih kılmak ve ibadeti sadece O'na has kılmak ve O'ndan hariç başkasından korkmamak, tevekkül kılmak ve başkalarını Rab kılmamaktan ibaret olduğunu açıklamaktadır.²⁹¹

bb. Allah'ın İsim ve Sıfatları

Rızaeddin b. Fahreddin Allah'ın isim ve sıfatları konusunda selefin yolunu tutmaktadır. Örneğin, müellif Hz. Peygamber'in “*Allah Teâlâ Hazretleri ümmetimi dalalet üzerine toplamaz. Allah Teâlâ'nın yed-î cemaat üzerindedir. Cemaatten ayrılan kişi, cehenneme gitmek için ayrılır*”²⁹² hadisinde geçen Allah Teâlâ'nın sıfatıyla şöyle açıklamalarda bulunmaktadır: “Hadiste geçen (yed) sözcüğünün manasını insan eli biçiminde bir uzuv olarak anlamamak gerekmektedir. Belki o lafızlardan murat, Allah Teâlâ'nın kendine ait olan sıfatlarıdır.” Bu misal Fahreddin'in

²⁸⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi* s. 110.

²⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 32, s. 370, no: 19597.

²⁹¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 12.

²⁹² Tirmizi, *Fiten* 7, s. 620, no: 2166.

selef yolunu tutuğuna bir delildir. Rızaeddin b. Fahreddin Allah'ın isim ve sıfatlarıyla hadislerin şerhinde aşağı yukarı aynı şeyi söyleyip geçmektedir.²⁹³

cc. Bid'atçılara Karşı Tutumu

Rızaeddin b. Fahreddin bid'atçılara ve bid'atlara karşı olduğu, eserinden çok açık bir şekilde görünmektedir. Bu zümreye karşı kesin bir tavır almış, onların gidişatını beğenmeyerek onları şiddetli bir şekilde eleştirmiştir. Müellif, bid'at ibadet ve amelleri tüm dünya Müslümanları etselerde gerçek âlimler bu ibadet ve amelleri hakkında Rasulullah'tan sabit olan haberleri araştırıp, sahabe ve tabiin vakitlerinde bu amel ve ibadetler nasıl bir biçimde eda edildiğini teftiş kılıp selefi salihin amellerine muvaffak olduğunu kontrol kılıp ve sadece bu işlemlerden sonra kabul veya red olunması hakkında söylemektedir. Müellif bid'at sözünün anlamını şu şekilde vermektedir: Rasulullah'tan rivayet edilmeyen biçimde bir türlü akide, ibadet veya genel ibadetlere has bir sıfat ve keyfiyet vermek, seleflerden miras olarak kalmış ve İslam dünyasında en birinci kural olarak gelen dini mertebeler ve ıstılahları başka milletlerin dini kurallarına ve adetlerine değiştirmek ve (mesela: “cami” yerine “kilise” imam ve “müezzin” yerine “ruhani papazlar”) Müslümanlara nispet kılmak “bid'at” tır.²⁹⁴

Rızaeddin b. Fahreddin kendi memleketinde şeyhlik, keramet, kabir, müritlik ve ölümlerden istimdat dilemek gibi kavramlarla karşılaştığından dolayı hadislerin şerhlerinde onlara çok aşırı bir derecede karşı bir tutum sergilediğini görebilmekteyiz. Örneğin, müellif Hz. Peygamber'in “Allah Teâlâ Hazretlerinin yardımı meşakkate göre, Allah Teâlâ Hazretlerinden sabır nimeti de felakete göre gelir”²⁹⁵ hadisinin şerhinde istihare namazıyla ilgili yorum/açıklama yaparken bunun yanında bazı şeyhlerin kerametlerini “uyanık halde olan rüyalar” diyerek şöyle açıklamalarda bulunur: “İtibarsız ve edepsiz insanlara münasebetli işleri “sihir”e temiz ve dindar adamlarda sadır olan “keramet” ve “keşif”e hamletmeye mecbur olan genel halk tarafından “keramet” şekli verilmiş şeylerin çoğu uyanık halde olan rüya olduğundan hiç şüphemiz yoktur. Kendi karşılarında doğru sözlü sanılmış bir adam “Londra”

²⁹³ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 109.

²⁹⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi* s. 325.

²⁹⁵ Kudâ'i, *Musnedu's-Şihâb el-Kudâ'i*, II. s. 111, no: 992. Bezzâr, *Musnedu'l-Bezzâr*, XV. 327, no: 8878. Beyhakî, *Şu'bu'l-İmân*, XII. 337, no: 9481. Suyûtî, *el-Câmiğü's-sağîr*, no: 13715. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

şehrinden uçup “Cezayir” şehri üstünden yürümesi ve oradan deniz üzerinde oturma biçiminde görünmesini hikâye etse de, aslında bu iş gerçekte olmayan belki uyanık halde olan rüyadır. Eğer bu sır eski zamanlarda söylenilmiş olsaydı bir günde ve bir saate İbrahim b. Ethem’in Küfe’de de Mekke’de de görünmesini doğru görenleri küfürle itham etmeye hacet olmazdı, belki uyanık halde rüyaya hamledilmiş olurdu. Şeyhlerin Kâbe’ye gelip ziyaret etmeleri, Hızır Peygamberi ve Rasulullah Hazretlerini bu dünyada görmeleri, bu âlemden başka bir âleme çıkıp çok uzun bir ömür yaşamaları, suya girdikten son başka bir şehre çıkıp orada eşi ve çocuklarının olması sonra ikinci merteye suya girip çıktıktan sonra önceki haline girişmesi (ravileri doğru olduğu takdirde) böyle bir rüyalar grubuna hamledilir.²⁹⁶

Başka hadiste Rızaeddin b. Fahreddin Hz. Peygamber’in “*Amellerden (devam etmeye) gücünüzün yeteceği miktarı alınız. Çünkü Allah, sizler (amelden) bıkmadıkça (sevap vermekten) bıkmaz*”²⁹⁷ hadisinin şerhinde medreselerde okuyan ve itikatlarını tashih kılan ve sonunda Kur’an ve Sünnet ilimlerinden haberdar olan ve kendi hallerini bilenler hakkında değil belki kendilerini cahil oldukları halde şeyhlere teslim edenler hakkında açıklama yapmıştır. Müellif köylerde ve şehirlerde genel halk düşüncesinde yürüyen bu itikatları şu şekilde eleştirmiştir: Şeyhlerin Rasulullah Hazretleriyle doğrudan doğruya konuşmaları, şeyhlere gaybi âlemin görünüp müritlerin gönüllerinde olan fikirlerin malum olması, şeyhlerin kaderde tasarruf etmeleri ve müridin ölüm vakitlerinde onların huzurlarına gelmesi, bir şeyhin müritleri erkek ve kadınları, genç ve yaşlıları mahrem olduğu halde sohbet etmeleri, mürit olmayan arkasından namaz kılmaktan çekinmek ve ahrette de şeyhe teslim olmayanların durumunun kötü olacağı, şeyhlere hizmet edenlerin dini vazifelerin üzerlerinden düşmesi, namaz kılındığı vakit şeyhin suretini kalpte tutmak ve benzer misaller. Rızaeddin b. Fahreddin, buna benzer işlerin hakiki “tasavvuf” ehillerinden uzak olduğunu söyler.²⁹⁸

Rızaeddin b. Fahreddin kabirleri ziyaret etme adabı hakkında “*Kabirleri ziyaret ediniz. Çünkü size ahreti hatırlatır*”²⁹⁹ hadisini vermiştir. Bu hadisin şerhinde müellif kabirlerin nasıl bir şekilde ziyaret edilmesi lazım olduğu noktasında açıklamalar

²⁹⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhis*, s. 132.

²⁹⁷ Buhârî, *Savm* 52, s. 405, no: 1969. Ahmet b. Hanbel, *Musned*, c. 43, s. 223, no: 26123.

²⁹⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, ss. 204-208.

²⁹⁹ İbn Mâca, *Cenâiz* 37, s. 252, no: 1569.

yapmakla birlikte bazı insanlar tarafından kabirlere gidip kabir sahiplerini vasıta kılıp isteklerini sormak, kabirlerde mum yakıp, seccade ve güzel halılar asmak, hastalılara şifa sormak ve her türlü problemlerden ve belalardan yardım sormak gibi şeyleri eleştirmektedir ve bazı örnekler vermektedir. Örneğin “Vakit” gazetesinde bir âlimin neşredilmiş makalesinde kabir mücavirleri ve hâceler hakkında bu cümleleri bu hadisin manasının daha iyi anlaşılmasını sağlamak için vermiştir: “Evliyaları ziyaret kılmak ve onlardan yardım sormak ve Hâce Ahmet Yesevî, Hâce Bahâuddîn ve Abdulhâlik Gucduvânî gibi meşhur adamların kabirleri başında sadaka toplayıp yürüyen Hâceler hakkında Buhâra da olduğum zaman üstadım ile konuşmuştum. Üstadım bu işleri sadece faydasız değil belki pek zararlı bid’atlerden olduğunu ve evliya diye zan edilmiş kişilerin kabirlerine nezir edilmiş kurbanları kesmek ve onlardan yardım istemek Hak Teâlâ’nın "و لا يشارك بعبادة ربه احدا" sözlerine hilaf olduğunu söyledi. Sonra bu hâcelik iddia edip kabir başlarında sadaka toplayıp “hâce” olma biçimlerini söyleyip beni güldürdü. Onun sözüne göre onların hâceler olma biçimleri böyleymiş: Cahil ve akılsız kişiler kendi aralarında hâce olmak için beraberce gelip Buhara’dan yirmi kilometre yerde “Ağay Bazrak” diye adlanmış “evliya” kabrine gidip yere gömerler ve bundan sonra “vazhı hâce” diye bu gömülmüş kişiye bağırırlar. O gömülmüş kişi “Evet taksirlerim” diye gömülmüş yer altından hâce olarak çıkarmış.”³⁰⁰

d. Büyük Günah Meselesi

Büyük günah meselesi âlimler arasında tartışma konusu olmuştur. Ve bu konuda farklı bir takım görüşler ortaya çıkmıştır. Rızaeddin b. Fahreddin İslam dinine göre büyük günahlardan olup helale alınıp işlendiği zaman insanlardan imanın kendisi çıktığını ama günah olduğunu bilerek nefsi karşısından güçsüz olduğundan dolayı kişiden imanın kendisi değil belki onun nurunun çıktığını söylemektedir.

Müellif hangi günahlar büyük ve hangileri küçük olduğu hakkında Hz. Peygamber’in “*Tövbe etmekle büyük günah, küçük günahlarda ısrar etmekte küçük*

³⁰⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi ‘u’l-Kelim Şerhi*, s. 225.

*günah yoktur*³⁰¹ hadisinin şerhinde âlimlerin günah meselesi hakkında ihtilafli görüşlerini vermektedir:³⁰²

1) Tüm şeriatlar indinde haram olarak sayılmış büyük günah, onun dışında olanları küçük günah;

2) Allah Teâlâ'ya inanç yollarını kapatan yollar büyük günah, ondan başkaları küçük günah;

3) Her günah kendisinden küçüğe göre büyük ve kendisinden büyüğe göre küçük;

4) Hangi günah küçük ve hangisi büyük belli değildir belki Kadir Gecesi kabilinden gizlidir;

5) Allah Teâlâ'nın yasakladığı günahların her biri büyük, diğerleri küçüktür;

6) Dünyada ceza ve ahrette Cehennem azabıyla ceza verilen günahlar büyük, onun dışında olanları küçüktür.

Müellif büyük ve küçük günahlarla ilgili âlimlerin çeşitli fikirlerini vermektedir. İbn Teymiye'nin eserine işarette bulunarak ve İbn Abbas Hazretlerin'in söylenilmiş sözü diyerek altıncı kısım altında olan fikre katılmaktadır ve şerhin devamında büyük günahların türlerini sayıp vermektedir.³⁰³

ee. Müteşabih Kelimelerin Açıklanması

Kur'an-ı Kerim'de müteşabih ayetler olduğu gibi hadislerde de müteşabih kelimeler bulunmaktadır. Rızaeddin b. Fahreddin hadislerde geçen müteşabih kelimelerin izah etmede seleflerin yolunu tutmuştur. Örneğin, Şârih "*Yedi grup vardır ki, Allah Teâlâ onları kıyamet gününde kendi (rahmet) gölgesinde korur*"³⁰⁴ hadisinin şerhinde güneşin ısıtmasından rahmet veya arş gölgesinin nasıl olduğunu kontrol etmenin, gerekmeyen işlerden olduğunu söylemektedir ve Kur'an-ı Kerim'de "arş"

³⁰¹ Suyûtî, *el-Câmiğu's-sağîr*, no: 14453. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

³⁰² Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 351.

³⁰³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*, s. 351.

³⁰⁴ Buhârî, *Ezân* 36, s. 145, no: 659. Muslim, *Zekât* 30, s. 370, no: 91. Tirmizi, *Zuhd* 35, s. 676, no: 2391. Nesâî, *Edebu'l-kuzâtî*, VIII. 222, no: 5380. *Muvatta'*, s. 627, no: 14. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 15, s. 414, no: 9665.

sözünün gerçekte nasıl bir şekilde olduğunun açık olmadığını söylemektedir. Hadisten anlaşılması lazım olan manayı da müellif şu şekilde açıklamaktadır: Hadiste ifade edilen “arş gölgesinde olurlar” mana üzerinde düşünmek yanlıştır aksi takdirde aklın gücü buna yetmez. Şimdiki âlimler, Kur’an’da mezkûr olan “arş” hakkında “güneş âlemlerin merkezi olup tabiatında elektrik kuvvetleri var, bu kuvvetler ile güneş gezegenleri kendi çevresinde yürütmektedir ve her bir gezegeni kendisinden uzaklaştırmaz ve yaklaştırmaz” deseler de bu söz kat’î değildir. Öyle olsa da Aristo görüşüne bakmakla bu söz akla yakın ve daha muvafık bir görüştür. Hakikat hali Allah Teâlâ’nın kendisine malumdur.³⁰⁵ "و ما اوتيتم من العلم الا قليلا"³⁰⁶.

VI. CEVÂMÎ‘U’L-KELİM ŞERH’İN’DE BAZI KONULARIN YORUMLARI

A. Eğitim ve İlim ile İlgili Hadisler

Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi*’nde ilim ve eğitime çok sayıda önem verdiğini hadislerin şerhlerinde açık bir şekilde görebilmekteyiz. Örneğin, 279. hadisin şerhine bakalım: “İyiliği öğretici için her şey hatta suda olan balıklara kadar Allah Teâlâ’dan günahları için mağfiret sorarlar.”³⁰⁷

Rızaeddin b. Fahreddin ilim ile ilgili hadislerde Müslümanlara ilmin ve eğitimin büyük bir önem taşıdığını anlatmaya çalışmıştır. İlmi veren adamların bu yol üzerinde kendi vazifelerine, niyetlerine, amellerine yüksek derecede önem vermeleri hakkında uyarılmaktadır. Aksi takdirde öfke dolu olan ilim ehli, iyiliği öğretmekte faydaları olmayacak ve bu nedenle özel olarak çocuklara ilim tahsili veren muallimlerin dindarlı ve din emirlerini tutucu, fazilet sahipleri olmalarını lüzumlu görmektedir.³⁰⁸ Âlimlere ilmin manevi emanet olduğunu belirtmektedir. Ve bir kavmin arasında cahilliğin yaygın olma sebebini de bu kavim arasında olan âlimlerin eğitim vermemelerinden, o ilmi önemsemediklerinden, yani kendilerinde olan emanetleri ehillerine teslim etmemelerinden kaynaklandığını söylemektedir. Bu yüzden şarihe göre okutmak ve Müslüman çocuklarına İslam terbiyesi ve din ruhu vermek, onların zihinlerini ve

³⁰⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 232.

³⁰⁶ 17/İsrâ: 85

³⁰⁷ İbni Ebi Şeyba, *Musannaful İbn Ebî Şeyba*, V. 284, no: 26113. Dârimî, *Sunen*, I. 363, no: 365. Bezzâr, *Musnedu’l-Bezzâr*, XVIII. 184, no: 169. Teberânî, *Mu‘camu’l-avsat*, VI. 214, no: 6219, Suyûtî, *el-Câmiğu’s-sağîr*, no: 10823. Rızaeddin b. Fahreddin eserinde bu hadisin kaynağını vermemiştir.

³⁰⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi* s. 42

fikirlerini genişletmek gelecekte sağlam bir topluluğun oluşmasının en birinci kuralıdır. Medreseleri kapatanlara ve öğretmenleri sebepsiz işten boşaltanlara, “*Usûl-i cedide*”³⁰⁹ (eğitimde yenileşme veya diğer bir tabirle, maarif reformu ile ilgili bir kavram) ve siyah levhaları bahane olarak Allah ismini öğretmelerinde engel olanlar hakkında emanete hıyanet edici âlimler olduklarını ifade etmekte ve onları eleştirmektedir.³¹⁰

Şârih, Peygamber Efendimiz (s.a.v.) hazretlerinin “*Siz dünyanın işini benden daha iyi bilirsiniz*”³¹¹ hadisine dayalı insanların dini işlerde (amelde) Kur’an-ı Kerim ve Efendimizin (s.a.v.) sünnetine müracaat edilmesine icap ettiğini ama dünyevi işlerde ve amellerdeyse âdemoğlunun kendi kontrolü, tecrübesi ve aklını kullanmasıyla amel etmesi gerektiğini açıklamaktadır. Çünkü Rasulullah (s.a.v.) insanlara dünyevi ve tabii ilim öğretmek için değil belki Allah Teâlâ’ya kulluk yapmayı ve kendi aralarında üflet ve muhabbeti ve nefislerini tezkiye etme yollarını öğretmek için gönderilmiştir. Şarih’e göre eğer dünyevi âlimlerin peygamberler vasıtasıyla ilim öğrenmeleri icap edilmiş olunsaydı, insanların kendi fikirleri işsiz bırakılır ve her şeyin “*vahiy*” (*Allah Teâlâ’nın Peygamberine indirmiş Kelamıdır*)³¹² den beklenmesi lazım olduğu fikri ortaya çıkardı³¹³ Rızaeddin b. Fahreddin dini ve dünyevi işlerde sınır görmeyen özel olarak Buhara âlimleri hakkında şu eleştirilerde bulunmuştur:³¹⁴

“Bizim bu günümüzde Buhara âlimleri “*Usûl-i cedide*” ve çocuklarımıza alfabe öğretmeyi yasakladılar, okulları “din” açısından kapattırdılar. Göğüsleri açık Rus kızlarının tiyatrolarda, sirklerde oynamalarını iyileştirmekle kendilerini yürütüp, İslam vakıflarını satıp kazanç görmeyen ve riba ile muamele etmeni, kendileri için “din” de yasak görmeyen bu mübarekler az vakit ve kolaylık ve birden çocuklara yazmayı tanıtmada hangi bir yasak bulmuşlardır” diye onları eleştirmektedir.

³⁰⁹ İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, (Ötüken: İstanbul, 2002) s. 39.

³¹⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 86.

³¹¹ Müslim, *Fazâil* 38, s. 923, no: 2363.

³¹² Tahânavî, *Kaşâf İstılâhâti’l-funûn*, (Mansura: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiye, tsz) IV. 383.

³¹³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi’u’l-Kelim Şerhi* ss. 86-87.

³¹⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 90.

Müellif “*Âlimler Allah Teâlâ'nın halk arasında olan eminleridir*”³¹⁵ hadisinin serhinde âlimlerin vasıflarını açıklayıp ve her yönüyle göstermektedir. Birinci olarak Allah Teâlâ'nın âlimler üzerine koymuş olduğu vazifeleri 10 nokta üzerine ayırmıştır, onların bazıları şunlardır:³¹⁶

Güzel ahlak ve hayat tarafından insanlara örnek olmak; kendine karşı insanlar tarafından hürmet ve azamet beklememek; din ve ilmi mal toplamamak ve dünya menfaatlerini kazanmak için sebep kılmamak; dini, ilmi ve ameli şüpheler zahir olduğunda sadece rey veya taklitle değil belki Kur'an ve Sünnete yönelmekle bunları halletmek.

Bu tür sıfatları Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi* hadislerin serhlerinde bir kere vermekle yetinmemiştir.

Müellif, bir âlimin kendisinde olan ilim fazileti sebebiyle başkalarını kendi yanında alçak ve düşük görmesi, onlardan yücelik ve hürmet bekleyen insanlar hakkında Allah Teâlâ'nın (eminleri) olamayacakları belki gerisi kendi vazifelerini yapmayan âlimler olduklarını açıklar. Bu sırada Allah Teâlâ'nın “emin” olan âlimlerinin de sıfatlarını sırayla verir.³¹⁷

Müellif, yukarıda belirttiği gibi teftiş ve inceleme kuvvetlerinden mahrum olan ve akli çalıştırmak yükümlülüğünden yoksun insanlar, tefsirlere cahil asırlardan kalan vehimleri, Yahudilerden kalan yalanları kendi eserlerine doldurup ve bununla kanaat etmeden, bunların üzerine kendi hayallerini koyup bu şeylere “şeriat” şekli verip insanlara takdim kıldıklarını anlatmaktadır. Rızaeddin b. Fahreddin bununla beraber eğer bugün birisi bu tür şeyler hakkında malumat vermeye girse ve hakikat olan şeyleri anlatmaya başlasa onu zındıklıkla ve misyonerliğe satılmakla suçlanacağını söylemektedir. Dini eserlerde ve tefsir ismi ile yazılan kitapların çoğunda ve dini vaazlar bu gibi şeylerle minberlerden Müslümanlara tebliğ ve telkin edildiğini Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi*'nde şu şekilde izah etmektedir:³¹⁸

³¹⁵ Kudâ'i, *Musnedu's-şihâb el-Kudâ'i*, I. 100, no. 115. Suyûtî, *el-Câmiğu's-sağîr*, no: 8320.

Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

³¹⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi* s. 261.

³¹⁷ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 261.

³¹⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 265.

“Dünya sığır üzerinde, sığır balıksırtında durduğu ve sabahları ot üzerine düşen ırk şu sığırın nefesinden hâsıl olduğu; Hazreti Hava, Âdem Peygamberin sol kaburgasından yaratıldığı ve bu nedenle sol kaburganın sayısının az olması; Yağmurları, feriştelere çileklerle denizlerden taşıyıp yağdırdıklarını; Ashabı Kehf ile olan Kıtmir isimli köpeği, İbrahim Peygamberin tekesi, Salih Peygamberin devesi, Aziz peygamber’in eşeğinin cennete gireceği; Ayakları yer altında olduğu halde ibikleri arşa dokunduğu büyük bir horozun ötmeleri duyulmasından dolayı tüm dünyada olan horozların ötmeleri; Tüm dünyayı çeviren “Kaf” isimli bir dağın ucunun göklere kadar olması; Bu “Kaf” dağı arkasında olan şeytanlar, âdemoğulları aldanması ve sahurunu yemeden kalkmaları için ateş yakması ve bu ateşin ışığının dünyanın yarısına düşmesi; Hacer-i Esved’in ak yakuttan olup günahlı adamların ellerinin dokunması sebebiyle siyahlaşması; Beytu’l-Makdis’deki Sahra taşının yere dokunmadan havada durması ve bu Sahrada Peygamberimiz’in ayak izinin kaldığı; Üc b. ‘Unuk’un büyük bedenli bir kişi olup tufan suyunun dizlerine kadar olması; Tufan suyundan balıkları tutup güneşe yükseltip, güneş sıcaklığında onu pişirip yemesi ve sonunda Musa Peygamber tarafından öldürülmesi; Şiddet isimli padişah bir kerpici altından ve bir kerpici gümüşten “Adn” sahrasında cennet yapması ve bu cennetin bugün insanlardan gizlendiği; Her ay için yeni bir ay ve her gün için yeni güneş çıkıp feriştelere güneşi altın arabaya koyup yürümeleri; “Ab-ı Hayat” isimli çeşmeden su içen kişinin ebediyen vefat etmeyeceği ve bu sudan içtiği sebebiyle Hızır Peygamber’in arkadaşı olarak yeryüzünde halklardan gizlenip yürümesi.”³¹⁹

Rızaeddin b. Fahreddin “*Bildiklerinizi başkalarına öğretiniz, kolaylığı tercih ediniz, zorlaştırmayınız, sevindiriniz, öğrencileri ve başkaları nefret ettirmeyiniz, birinizin kızgınlığı gelse sükût etsin.*”³²⁰ hadisi getirerek âlimlerden, muallimlerden eğitim sisteminde öğrencilere zor bir yöntemle değil belki kolaylaştırarak, öğrencileri sevindirerek, gönüllerini alarak, ihlâslıklarını söndürmeyerek ve ilimden nefret ettirmemek yoluyla ilim tahsili verilmesini Rasulullah efendimizin (s.a.v.) sözlerine bağlamaktadır. Müellif bu hadisin manasının dinde talim ve terbiye hakkında söylenilmiş olduğunu ifade etse de hadisin dünyevi işleri de kapsadığını belirtmektedir. Bu nedenle Müslümanları bir işi yaparken kolay bir yol ve yöntemle onu bulması noktasında uyarmaktadır. Arabalar yapmak ve hayatın kolaylaşması için

³¹⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi* s. 266.

³²⁰ Bu hadisin açıklanması bu çalışmanın 169. numaralı dipnot altında verilmiştir.

yeni bir şeyler ortaya çıkarmak için akıl ve gücün çalıştırılması gerektiğini lüzumlu görmektedir.³²¹

Eğitim ve ilimle ilgili hadislere genel olarak bakıldığında, medreselerde öğretilen fenlerin bazılarının faydalı, bazılarının ise faydasız olduğunu, talebelerin vakitlerini, gerekmeyen ilme sarf etmemelerini, okul ve medrese programlarının yeniden oluşturulup başka bir düzende hazırlanmasını, öğrencilerin okumaları için okul ve medreselerin iyi bir şartta olmalarını ve muallimlerin yüksek derecede edep, ahlak ve ilim sahibi kişilerden olmalarının çok önemli olduğunu Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi 'u'l-Kelim Şerhi* 'nde ortaya koymaktadır.

B. Kadın ve Erkek Arasında Olan Münasebetler

Rızaeddin b. Fahreddin kadın ve erkek arasında olan münasebetlerine de eserinde bir yer ayırmaktadır. Örneğin 31. hadisin şerhine bakalım “*Bir erkeğin iki hanımı olur da onlar arasında adaletli davranmazsa kıyamet günü bir tarafı çarpık ve düşük olarak gelir.*”³²²

Rızaeddin b. Fahreddin Müslümanlar için dört hanıma kadar evlenmenin mutlak olmadığını, bunun hastalık, çocuksuzluk, muhabbetsizlik vb. zaruret durumlarında verilen bir ruhsat olduğunu, edep ve ahlak noktasında bazı kişiler içinse menedildiğini belirtir.³²³ Rızaeddin b. Fahreddin ayrıca Müslümanların kendilerini bu işten muhafaza etmelerini de lüzumlu görmektedir.³²⁴

Kadınların kocaları üzerinde olan haklarını şu şekilde sıralamaktadır:

Koca hanımını riyasız sevmeli ve onu kendine en güveneceği arkadaş yapmalıdır. Her türlü meşakkatlerden himaye etmeli. Yel ve yağmur dokundurmamalı. Yumuşak konuşmalı. Aşırı derecede gülmemeli ve şaka yapmamalı. İyi ve faydalı nasihat verdiği zaman itibar etmeli ve onunla amel yapmalı. Dedikodu yapan kadınlardan ve onlarla beraber bulunmasından korumalı. Kendi yanında onu insanlara

³²¹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 274.

³²² Tirmizî, *Nikâh* 41, s. 344 no: 1141. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını Tirmizî'ye isnat kılrsa da aslında kendisi büyük ihtimalle Suyûtî'nin *el-Câmi 'u's-sa'ir*, no: 763, eserinden almıştır çünkü Tirmizî rivayet ettiği hadis Fahreddin'in nakil ettiği hadise denk gelmemektedir ama Suyûtî'nin nakil ettiği hadise söz söze doğru gelmektedir. Tirmizî: إِذَا كَانَ عِنْدَ الرَّجُلِ امْرَأَتَانِ فَلَمْ يُعِدِلْ بَيْنَهُمَا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَشِقَّةُ سَاقِطٍ. Suyûtî: إِذَا كَانَتْ عِنْدَ الرَّجُلِ امْرَأَتَانِ فَلَمْ يُعِدِلْ بَيْنَهُمَا جَاءَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ وَشِقَّةُ سَاقِطٍ.

³²³ Erul, “Tatar Âlimlerden Rızaeddin b. Fahreddin (1859-1936) Hadisçiliği” s. 90.

³²⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi 'u'l-Kelim Şerhi*, s. 44.

övmemeli. Onun tarafından olan kötü muamelelere sabır etmeli ve bunun karşılığını Allah Teâlâ tarafından sevap olarak ümit etmeli. Hanımlarına haram ve helal meselesini anlatmalı. Haram ve helale sebep olacak işlerden haberdar etmelidir.³²⁵

Umumi olarak Rızaeddin b. Fahreddin “Anne baba ve kadınların hakları” hakkında 45’e yakın hadis nakletmektedir. Müellif, kadınların dosdoğru olmalarını çok önemli görmektedir. Onların yeni nesil yetiştirilmesi ve terbiye etmesi için çok mühim olduklarını söyler. Müellif İslam âleminde ahlaklı, topluluk için faydalı insan yetiştirmenin çok önemli olduğunu söyler. Annelere de yüksek derecede hürmet edilmesini lüzumlu görmektedir. Rızaeddin b. Fahreddin annelere ve genelde kadınlara karşı iyi ve doğru davranılması gerektiğini söylemektedir. Hadis mecmuasında dile getirilen hadislerle genel olarak bakıldığında kadınlarda ayrı bir cömertlik, sabır, merhamet, konuksever, ilim sever, düşünerek bir iş yapma gibi sıfatlar görülmektedir. Kibir, cimrilik, iki yüzlülük, çok konuşma, koca hakkını bilmemek, azgınlık gibi âdetlerle suçlar ve günah sayar.³²⁶

C. Muhtelif Konularla İlgili Yorumlar

Rızaeddin b. Fahreddin, “Allah Teâlâ bu İslam ümmeti için her yüz sene başında dini yenileyenleri gönderip durur”³²⁷ hadisinin şerhinde İslam dininin asıldan bozulmaya mümkün olmadığını açıklamaktadır. Ancak müellif bid’at ehilleri tarafından din’e hurafeler ve hamiller katılmamasından ve “din” cümlesinden gösterilmemesinden ihtimali olmadığını söyler. Müellif hadiste “Her yüz sene başında” denilen cümlenin manasını, bir çocuğun doğumundan yüz sene veya hicretten veyahut vefat ettiğinden yüz sene sonra demenin mahsus ve muayyen yıllara hamil etmenin doğru olmadığını belki her asırda ve her zaman öyle zatların Allah Teâlâ tarafından dini yenilemek için göndereceği şeklinde yorum/açıklama yapmaktadır. Rasulullah Hazretlerinden sadır olan “din” sözünden maksat, din’in Kur’an ve Sünnet ile sabit olan şeylerden oluştuğunu ve bu nedenle mücedditlerin de Kur’an ve Sünnet ilimlerinde gerçek âlim ve ilimleriyle amel eden insanlar olduklarını söyler.³²⁸

³²⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 216.

³²⁶ Kamaletdinova, *Hadislerni Tercema İtu Prinsipleri hem Alarga Komentariylar*, s. 38.

³²⁷ Ebu Davud, Melahim 1, s. 978, no: 4291.

³²⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi ‘u’l-Kelîm Şerhi*, s. 118.

Rızaeddin b. Fahreddin akidenin sadece kat'î deliller üzerine bina edildiğini ve ahir zamanda gökten İsa (a.s) Peygamberin ineceğini, Mehdi'nin çıkacağını itikat kılmasa da, İslam dünyasında olan her türlü hâdis mezhepler ve meşrepleri bitirip tüm Müslümanları Kur'an ve Sünnet ilimleri üzerine toplayan din mücedditlerin zuhur edeceğine imanının kâmil olduğunu söyler.³²⁹

Rızaeddin b. Fahreddin Cennet, Cehennem, Kabir, Mizan ve genelde gaibi işlerle alakalı açıklamalar yaparken kendi zamanında olan teknolojilerden (telefon, telgraf, elektrik) az çok haberdar olan insanların cennette, gözlerin görmediği ve kulakların duymadığı ve hatta gönüllere hiç gelmeyen şeylerden şüphe etmeyeceklerini ifade etmektedir. Çünkü ona göre sadece cennette değil belki dünyada gözlerin görmediği, kulakların duymadığı şeyleri hergün meydana çıkarılıp âdemoğullarının hizmetine sunulan aletleri görenler, cennette gönüllere hiç gelmeyen şeylerin olabileceğinin mümkün ve makul olduğunu düşünmektedirler. Ancak müellif ahrette olacak haller ile ilgili her bir haberi dünyada olan şeylerle bir biçimde karşılaştırılmasından sakındırmaktadır.³³⁰

Rızaeddin b. Fahreddin bununla ilgili kendi hatırasından çok ilginç bir misal vermiştir:

“Tahminen on yaşımıdaydım “Çistay”³³¹ şehrinde medresede eğitim görüp geri dönen genç bir talebe, köyümüzün ihtiyarları ve yaşlıları huzurunda “İdilin”³³² genişliği hakkında bilgi vermiş ve kendisince o nehir hakkında açıklamalar yapmıştır. Sonra bu nehir üzerinden geçmek için bir köprünün inşa edilmesinin mümkün olmadığını ve direkler için uygun ağaç bulunmadığını söylemiştir. Aralarında bulunan adamlardan biri toplanmış halka yönelip “ey insanlar! Bizim mescit minaresine koyduğumuz ağaçlar gibi ağaçların dünyada yok olduğunu biliyor musunuz? Eğer bunları direk olarak koysalardı çok güzel bir köprü olacağına inanmıyor musunuz?” diye gencin anlattığı sözlerini inkâr etti ve başkaları da bu sözü tasdik ettiler.”³³³

³²⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 119.

³³⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi' u'l-Kelîm Şerhi*, s. 286.

³³¹ Tataristan da mevcut olan bir şehrin adıdır.

³³² Rusya'da olan bir nehrin adıdır.

³³³ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi' u'l-Kelîm Şerhi*, s. 286.

“Hayatları boyunca kendi nehirlerinden başka bir nehir görmeyen bu insanlar bu fikirlerinde mazurdu çünkü bu nehirlerinden daha büyük nehir olacağını tasvir edemiyorlardı” diye müellif açıklamaktadır.³³⁴

Rızaeddin b. Fahreddin yeme ve içme adabında Peygamberimiz (s.a.v.) Hazretlerinin hadislerinde buyrulduğu tavsiyelere çok dikkatli olma noktasında uyarılmaktadır. Çünkü müellife göre çok yemek ve edepsiz bir şekilde yemek bizim Müslüman halkında başka halklara göre daha fazla olduğunu ve Müslümanların pek çok hastalıkları bu edepsiz yeme ve içmekten kaynaklandığını savunmaktadır. Buna delil olarak da kendi zamanının bir doktorun eserinden aldığı şu sözlerini dile getirmektedir:³³⁵

“Çok yiyen sağlığa doymaz, ömrü kısa olur, önceden yiyen yemeği mide sindirmedikçe başkasına dokunmamalıdır, ama çok yemek yerine saf ve güzel su içmek daha iyidir.”

Müellif az yemek yemeye bir yol âdet etmek zor işlerden olsa da yavaş yavaş zor olmayacağını ve âdemoğlunun her türlü şeylere alışabileceğini ve her türlü zorlukları da âdet edebileceğini ve insanın en merhametsiz düşmanının onun karnı olduğunu açıklar.³³⁶

Rızaeddin b. Fahreddin Peygamberimiz (s.a.v.) Hazretlerinin hadislerinde geçtiği “*İnsanlar uyuduğu vakit namaz kılınız*”³³⁷ sözünden maksat nafil namazı kılmak demektir. Namaz kılmak her türlü faziletleri kendinde toplayan bir ibadettir. Namazdan önce alınmış abdest onun için avretini kapatmak ve bunlar için az çok ma sarf etmek, Kâbe’ye yönelmek, azalarla huşu izhar kılmakla gönül ile niyet etmek, Kur’an okumak, şehadet getirmek, nefsi isteklerden kaçınmak, Şeytan ile barışmak, Allah Teâlâ’ya nida ve zikir yapmak vb. şeylerin ibadetten olduğunu açıklamaktadır. Bazı âlimlerin yatsı namazıyla Rasulullah’ın emri eda kılındığı çünkü Müslüman olmayan kişilerin çoğunun bu vakitlerde uyur olduklarını müellif açıklamaktadır.³³⁸

³³⁴ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 287.

³³⁵ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 404.

³³⁶ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 404.

³³⁷ Tirmizi, *Sıfatu’l-kıyâma* 40, s. 701, no: 2485.

³³⁸ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 522.

Müellif, bir müslümanın tabipler tarafından verilmiş reçeteleri kontrol etmek ve ilaçların hangi maddelerden oluştuğunu öğrenmeye çalışmak şeriat noktasında lazım olan işlerden olmadığını ifade etmektedir. Ve bir hastalığı gidermek veya rahatlatmak için tabipler tarafından haram olan maddelerden oluşan bir ilacın hastaya tavsiye edilmesi, hastaya da bu ilacın yerine başka bir ilacın değiştirilmesini veyahut tabipler tarafından bu ilacın hasta için önemli olduğunu ve onun fayda verici başka ilacın o yerde bulunmaması hakkında söylenildiğinde, tavsiye edilmiş ilaçla kullanılması lüzumlu olduğunu izah eder.³³⁹

Müellif kendi zamanında teftişlerin hesaplarına göre, Rusya'da Müslümanlar arasında olan hastalık Hıristiyan ve Ruslara nispet edildiğinde fahiş surette yüksek olduğunu belirtmektedir. Buna örnek olarak da o zamanda teftişler tarafından yapılmış istatistikleri aktarmaktadır:³⁴⁰

Müslüman halkı fakir ve iktisadi cihetten çok zayıftır. Bu yüzden iyi beslenemezler, çoğu aç hayat geçirirler, yediği zamanlarında akıl sıhhat kaidelerine riayet etmezler. Yeşillikler yetiştirmemekte dirler ve bu nedenle yemeklerin hepsi hamurdan ibarettir. Çayı çok ve koyu olarak içerler. Hastaneler, tabip ve hasta görevlilerin çoğu Rus köylerinde olur, Müslümanlar, hususan kadınlar bu yerlere gitmezler, tabiplerde kontrol edilmeyi sevmezler. Mektep ve medreselerde sağlık dersleri okutulmamaktadır, kendi sıhhatlerini koruma kaidelerine doğru bir şekilde riayet etmezler, jimnastik gibi işleri yapmazlar, bu nedenle öğrenciler enerjisiz ve zayıf olurlar. Müslüman kadınları artık derecede ince giyinip yürürler, pamuk şallara sarılalar, bu şeyler yeni hava almaya engel olur ve pek çabuk hastalanmaya sebep olur. Zengin olan Müslüman kadınları özellikle şehirde oturanlar güzel ve açık havalarda yürüyemezler. Çoğu kapalı olduğundan, bozuk havalı yerlerde ömrünü geçirirler. Bu cihetten zayıf ve hasta olurlar, bundan dolayı dadoğan çocuklar sağlıklı yetişemezler.

Rızaeddin b. Fahreddin okuyucuya hadisin manası daha iyi anlaşılсын diye, örnek ve misalleri zamanının şartlarına göre vermiştir. *Cevâmiul-Kelim Şerhi* zamanın icat ettiği başka hadis kitaplarından özellikle kendi dil zenginliği ve güzel tercüme edilmiş olmasıyla ayrılmaktadır. Eser okuyucu için kendinde çok faydalı ve gerekli bir ansiklopedik malumat toplamıştır. Bazı hadis şerhlerin dili çok özeldir. Bazı hadislerin

³³⁹ Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelîm Şerhi*, s. 258.

³⁴⁰ Rızaeddin b. Fahreddin, *a.g.e.*, s. 258.

tercümeleri ve şerhleri Arap, Farsı alıntılarıyla verilmiştir. Müellifin şerh etiği hadislerden, hayatın her noktasından çıkan sorulara cevap bulmak mümkündür. Bu eserde en mühim konular itibara alınmıştır. Hadisler aslında Arap dilinden Tatar diline birebir tercüme edilmiştir. Bunun dışında bazı hadislerin tercümelerinde daha geniş tercüme yöntemi kullanılmıştır. Hadislerin şerhlerinde peygamberlerin, meşhur Arap, Türk ve Farisi şairlerin şiirleri ve başka âlimlerin fikirleri ve sözleri dile getirilmiştir.

Hadislerin anlatım yöntemine bakıldığında her bir hadisin özel bir prensiple şerh edildiğini görebiliriz. Bazı hadisler geniş bir manayla şerh edilmektedir. Mesela: 166. hadis 13 sayfanın üzerinde şerh edilmektedir, bazıları bir sayfa hatta yarım sayfa miktarınca şerh edilmesiyle yetinilmektedir. Umumi olarak *Cevâmi‘u’l-Kelim Şerhi* hadislerinin çoğu bir veya iki sayfa üzerinden oluşmaktadır.

VII. CEVÂMI‘U’L-KELİM ŞERHİ’NDEN TERCÜME VE ŞERH ÖRNEKLERİ

A. Edep ve Ahlak ile İlgili Hadisler

90. Hadis: ان المعونة تأتي من الله على قدر المؤنة و ان الصبر يأتي من الله على قدر المصيبة
Tercümesi: *Allah Teâlâ Hazretlerinin yardımı meşakkate göredir, Allah Teâlâ’dan sabır nimeti de felakete göre gelir.*³⁴¹

Âdemoğlu, çoluk çocuğun çokluğundan, ailesinin büyük olduğundan ve onların terbiyelerinin sadece onun sorumluluğunda olması umumi dünya meşakkatlerinden sanılır. Bunun için fazla endişe etmemek gerekmektedir. Çünkü Allah Teâlâ’nın yardımı meşakkatlerin çok ve az nispetinden, “sabır” da zorlukların büyük ve küçük olmasındandır.

Bugün Avrupa milletlerinde görünen intiharların sebebi “ümitsizlik” sözü üzerine tamamlamak mümkündür. Eğer bir kişiye “hayatından kabul olunacak bir duan var mı?” denilseydi, şu ümitsizlikten Allah Teâlâ’ya sığınması icap edilmiş olurdu. Ümitsizliğin kötülüğünü tarif etmeye güç yetmez. Bu nedenle hadis-i şerif Müslümanları ümitsizlikten korumaya ve elden geldiği kadar herkesi kendi vazifesiyle

³⁴¹ Kudâ’i, *Musnedu’s-Şihâb el-Kudâ’i*, II. 111, no: 992. Bezzâr, *Musnedu’l-Bezzâr*, XV. 327, no: 8878. Beyhakî, *Şu’bu’l-imân*, XII. 337, no: 9481. Suyûtî, *el-Câmiğu’s-sağîr*, no: 13715. Rızaeddin b. Fahreddin bu hadisin kaynağını eserinde vermemiştir.

meşgul olmaya davet etmektir. Kur'an-ı Kerim'in talimi de budur. Arap şairlerin biri "sabra" delalet olarak:

إذا ما اتاك الدهر يوما بنكتة فأفرغ لها صبيرا ووسع لها صدرا
فان تصاريف الزمان عجيبة فيوما ترى يسرا و يوما ترى عسرا

Ne zaman kader sana şakayla bir gün getirse

Buna sabırlı ol ve sadrını ona genişlet

Çünkü kaderin aksiliği acayıptir

Bir gün görürsen kolay bir gün görürsen ağır

9. Hadis: اتقوا الله واعدلوا فى اولادكم

Tercümesi: *Allah Teâlâ'dan korkunuz ve çocuklarınız hakkında adaletli olunuz.*³⁴²

Şeriatın zahirine göre, bir insanın kendi malını istediği kimseye vermesi ve kendisinin arzu ettiği biçimde dağıtması noktasında özgürlüğü olsa da ahlak noktasından bakıldığında adaletli olmak gerekmektedir. Mesela tüm malını genç karı ve çocuklarına vererek yaşlı karı ve çocuklarını mahrum bırakmak "adalet"sizliktir. Eğer yaşlı karı ve çocukları veya büyümüş çocukları için ayrılmış masraflar olmuşsa şunların miktarından diğer çocuklarına mal ayırmakta zarar olmaz. Bundan başka bir surette çocuklarına (miras malını bölmek hilafına) erkek ve kız çocuklarına eşit dağıtmalı, birine az diğerine çok olmaması gerekmektedir.

Hediyeler ve hibelerin çocuklara eşit biçimde dağıtılmasını âlimlerin çoğu sadece müstehap görmüşlerdir. Eşit biçimde dağıtılmadığında da doğru olduğunu söyledikleri halde bazı âlimler eşit biçimde verilmesini lüzumlu görmüşlerdir. İmamı Buhârî şu mezhep de olup bu hususta "Sahîh" de şu hadisi nakleder: *و اذا اعطى بعض ولده* ³⁴³ *شيءا لم يجز حتى يعدل بينهم و يعطى الاخرين مثله و لا يشهد عليه*

³⁴² Muslim, Hibât 3, s. 632, no: 1623.

³⁴³ Buhârî, Hibât 13, s. 535, no: 2587.

Tercümesi: *Çocuklarının bazısına bir şey verdiği zaman bütün çocukları arasında adalet yapmaya ve diğer çocuklarına da onun benzerini verinceye kadar, birine vermesi caiz olmaz ve (çocuklarının bazısına fazla verdiği zaman) bu baba üzerine şahit olunmaz.*

Burada zikredilen hadis-i şerif, Beşîr b. Sa'labe el-Hazrecî hakkında söylenilmiştir. Bu sahabe kendisinin oğlu Numâna³⁴⁴ az bir şeyi sadaka olarak vermişti. Karısı Umra binti Ravâha: "Rasulullah'a bu ameli bildirersen ben bu işe razı olmam" diye rızasızlığını ona bildirdi. Beşîr, Rasulullah'a gidip bu vakıayı söyledikten sonra Rasulullah: "Diğer çocuklarına aynı şekilde verdin mi?" diye sordu. Beşîr: "Hayır" dedikten sonra Rasulullah, mezkûr hadisini söyledi. Beşîr bundan sonra Numan'a verdiği sadakasını geri aldı.

Hadis mal verme hakkında gelmiştir. Öyle olsa da başka hususlarda da çocuklar arasında eşitlik sağlanması lazım olduğu, hadisten anlaşılmaktadır. Mesela bir karısından olan çocuklarına ev hizmetlerini yaptırtarak ikinci karısının çocuklarını okutturarak zaruret olmadığı halde çocuklar arasında bu şekilde eşitsizlik yapmak, hadis şerifin ifade ettiği "adalete" hilaftır.

192. Hadis: *كلوا واشربوا وصدقوا والبسوا ما لم يوخالطه اسراف او مخيلة*

Tercümesi: *Yiyiniz, içiniz, sadaka veriniz ve giyiniz, buna israf veya kibir karışmadıkça.*³⁴⁵

Yemek ve içmekten maksat vücudun kuvvetini ve sağlığını korumaktır. Şu maksada hizmet etmeyen şeylerle beslenmek muhakkak "israftır". Bu nedenle pişmeyen hamurları, etleri ve umumi olarak mideyi veya bir organa zarar veren ve hastalığa sebep olan yemekleri ve içecekleri yemek ve içmek "israftır".

Sadaka vermek uhrevi amellerden olup israf etmemek ve gururlanmamak şartıyla güzel ve arzu edilen amellerden sayılır.

Yemek, içmek, giyinmek dünya ve beden maslahatlarındandır. Yiyecek ve

³⁴⁴ Numân b. Beşîr, Rasulullah vaktinde sekiz yıl ve yedi aylık yaşındaydı. Hicret sonunda Ensar'dan doğmuş ilk çocuktur. Bu nedenle bazı bir hadis âlimleri onun Rasullaha hadis duyması hakkında şüphelenmektedirler. Sahîhi Buhârî altı adet Ahmed İbn Hanbal musnedinde çok hadisi var. Bu eserdeki 129. hadiste onun rivayetidir. Hicretten 64. sene Zilhicce ayında öldürüldü. Babası Beşîr hicretten 12. yılında öldürülmüştü. Annesi Umre, meşhur sahabelerden Abdullah b. Ravâha ile kardeşlerdi.

³⁴⁵ İbn Mâca, Libâs 23, s. 582, no: 3605.

içeceklerin bazıları hadis-i şeriflerle yasaklanmıştır. Bunların dışında olanlarla beslenmek “mübahtır”. Hadisin asıl manası da mübah olan işlerde her bir insanın kendi ihtiyarının var olduğunu açıklamaktır. İmam Buhârî İbn Abbâs hazretlerinden: “İki şey; israf ve kibir günahları sana tecavüz etmediği müddetçe, helâlden her istediğini ye, her istediğini giy”³⁴⁶ sözünü rivayet eder.

Giyimlerin ve belli kılık-kıyafetlerin yasaklanması hakkında Kur’an’ı Kerim’de açık delil yoktur. Belki bazı giyimleri yasaklayıcılara karşı” قل من حرم زينة الله التي اخرج³⁴⁷ له الرزق لِعِبَادِهِ وَالطَّيِّبَاتِ مِنَ الرِّزْقِ delili vardır. İranlıların giyim ve süslenme konusunda israf yaptıklarından haber alan ve bu işleri kendi ümmeti için zararlı ve bozulmalarına bir sebep olacağını düşünen Rasulullah giyim ve süslenmede Müslümanları israf ve fazla süslenmekten korumak için bir sınır koymuştur ve bazılarını yasaklamıştır.

Giyim ve süslenme hakkında hadisler ve yasaklanan şeyler şunlardır:

1) Gömlek, pantolon, pelerin, çapan ve başka giyimleri yerden sürüp yürümek. Bunun hakkında: ما اسفل من الكعبين من الازار في النار³⁴⁸ (*Elbisenin iki topuktan aşağı sarkanı ateştedir*) hadisi rivayet edilmektedir. Bu hadiste olan “izâr” kelimesi âdete göre zikredilmiştir, bu manadan asıl maksat ise sadece izârın olmadığı belki başka giyimlerin de bu hükmün içine gireceğidir.. İranlılarda gösteriş Araplarda bu iş kibir ve gurur alameti olmuştur. Bu yasaktan asıl maksat, kıyafetin yerde sürülmesi değil belki gururdur. Doğrusu, giysileri sürüklemek özel olarak bizim yağmurlu, karlı, pisli, tozlu yerlerde ve her türlü hayvanların bulunduğu yerlerde temizliksizliğe ve zararlı mikropların bağlanmasına sebep olduğundan giysi sürüklemekle yürümenin hükmü her zaman yasak olunması mümkün olan bir durumdur. Bu hüküm bay ve bayanlar arasında müşterek olduğundan Müslüman kadınların “moda” denilen eteklerini sürükleyip yürümeleri boş iştir. Bir kişi giyimini kısaltmaya vakit yetmediğinden dolayı giysisini yer üzerinden sürükleyip yürümesinde çok zarar olmaz. Bununla beraber hadislerde “her bir kibir alameti olan giyimi giymek İslam Şeriatında yasaktır” diye bir hükmün çıkması da mümkündür. Kürklü şapkaları, kasketleri giyip saat zincirlerini asmakla yürüyüşlerin şu kurallar üzerine koyulmaları mümkün. Hulasa: Giyimle kibirlenmek akıllı kişinin işi değildir.

³⁴⁶ Buhârî, Libâs 1, s. 1209.

³⁴⁷ 7/A’râf: 30.

³⁴⁸ Buhârî, Libâs 4, s. 1215.

2) Erkekler için gerçek ipek, atlas gibi giysileri giymek yasaktır. Bununla ilgili لا تلبسوا الحرير فانه من لبسه في الدنيا لم يلبسه في الآخرة³⁴⁹ (İpeği giymeyiniz. Çünkü onu dünyada giyen ahrette giymeyecektir) ve حرم لباس الحرير والذهب على ذكور امتي واحل لانا³⁵⁰ (İpek elbise giymek ve altın kullanmak ümmetimin erkeklerine haram, kadınlarına helal kılınmıştır) şeklinde hadisler vardır. Tedavi için zaruretli yerlerde kullanmak bunun istisnasıdır.. Zubeyr b. el-Avâm, Abdurahman b. Avf gibi bitlenmiş ve kaşınmakla rahatlanmış olan sahabîlere Rasulullah ipek giyme hakkında izin vermiştir.

3) Safran isimli boyaya boyanmış giysiler giymek. Bu hem kadınlar hem erkekler için haramdır. Abdullah b. Umar ve b. el-As, Rasulullah Hazretleri üzerimde safrana boyanmış giysiyi gördüğü zaman: ان هذا من ثياب الكفار فلا تلبسها³⁵¹ (Muhakkak bu kâfirlere aittir olan giysidir onu giymeyiniz) mezkûr hadisini rivayet etmiştir.

4) Kadınlara mahsus olan giyimleri erkeklerin ve erkeklere mahsus olan giyimleri kadınların giymesi. Bu konuda da hadisler vardır. Bizde bu günkü kadınların kalpakları, çamçalı çizmeleri, başörtüleri ve şalları, erkeklerinde kısa gömlekleri ve pantolonları, pelerin ve çapanları olmasa başka bir giyim bulunması şüphelidir.

5) Erkeklerin altın bilezik ve altın yüzük takmaları hakkında da hadisler vardır. İlim ehli olan zatlar, erkekler için halis veya kısmen ipek içeren olan giyecekleri ve altınla süslenmeyi yasaklayıcı hadisleri kabul etmişlerdir ve onlara haram hükmü vermişlerdir.³⁵²

Aslında erkeklerin ipekli giyecekleri giymelerinin ve altınla süslenmelerinin hadisle yasaklanması çok makuldür. Çünkü erkeklerin vazifeleri mallarını israf etmek değil belki iş işlemek ve mal bulmak için çalışmak ve kesp etmektir. İpek giyimi giymek ve altınla süslenmek bu vazifeleri eda etmekte ve malı saklamakta mümkün olmaz.

³⁴⁹ Müslim, Libâs 2, s. 825, no: 2069, İbn Ebî Şeyba, *Musnedu İbn Ebî Şeyba*, V. 152, no: 24658.

³⁵⁰ Tirmizi, *Llibâs* 1, s. 513, no: 1720.

³⁵¹ İsfarâînî, *Mustahricu Ebi 'Avâna*, tah. Ayman b. Ârif, (Beyrut: Dâru'l-ma'rifa, 1998) V. 236, no: 8532.

³⁵² Süslenme maksadıyla altın saati takmak caiz olmaz belki vakti öğrenmek için takılsa haram olduğunu bilmiyorum. “Vakti öğrenmek için demir saati takılması lazımdır, altın saati takmakta zaruret yoktur” diye bu işten yasaklamak muhaldir. İpeği giymek ve altın ile süslenmek haram olsa da onlara malik olmak ve onlardan faydalanmak haram değildir. Hadiste “altın ve gümüşü kullanmak haram” denilen sözdeki “kullanmak” kelimesi mahsus bir amele vesile ve vasıta kılmak manasına geliyordur. Eğer de bu şekilde olmasaydı altın paraları yürütmek haram olması lazım olurdu. Böyle bir hükmü verici âlimin var olduğundan haberimiz yoktur. Rızaeddin b. Fahreddin, *Cevâmi'u'l-Kelim Şerhi* s. 311.

Giyimlerin modaları biçim ve şekilleri hakkında ise, yukarıda söylenip geçmiş, kibirlenmek maksadıyla giyimini yere sürüp yürümek ve safrana boyanmış giyimlerden başka, şeriata müdahale eden nokta olduğunu bilmiyoruz. Doğrusu hac vazifesi yapıldığı zaman ona mahsus bir özel giysi giyilmesi lazımdır. Şeriatın bu konudaki teklifi, hacda yürüyen insanları eşit kılmaktır, israf ve tekliflerden uzak tutmaktır. Öyle olsa da sadece hacda ihrama girmemek hac amelini batıl kılmaz belki biraz eksiklik olur ve bir miktar kadar ceza yüklenir ve hacdan sayılır.

Giyim şekli, iklim ve zamanlara göre değişen hallerden ibaret olduğu için şeriat, bunu insanların kendi ihtiyarlarına teslim etmiştir. Başka dinlere ait olduğu malum olmayan, hıfz sıhhat kaidelerine hilaf veya israf ve kibre sebep görülmeyen giysileri seçmek herkesin kendi ihtiyarındadır.

Gerçekte kutupta oturanlar ve hat sınırlarında oturanlar, Habeşiler ile Çinlilerin giyimlerinin benzer şekilde olmaları mümkün değildir. Türkistan giyimleri Başkurtlarda ve hicaz Arapların giyimleri kuş uçmazlık soğuklarda (çok soğuk manasına gelir) oturan Sibirya Müslümanları tarafından sevilip giyilme ihtimali yoktur. Sekizinci asrın başında Mısır'da vefat eden İbn el-Hâc, kendi zamanında olan kadınların dizlerinin altına düşmeyen giysileri giymelerini sarık ile yürüyüşlerini sevmiyordu. Onun bu sözünün kendi zamanında Mısır'da galip olan âdete göre olduğu malumdur.

Sarık, Musa ve Harun peygamber zamanından beri Yahudilerde kullanılmıştı. Hint halklarında çok mukaddem zamanlardan beri kullanılmış olduğu rivayet edilmektedir. Yahudiler bunu Hintlerden almışlardır. Rasulullah'tan önce, sarık Araplara girmiş olsa da çok az olmuştur, sadece bazı istisna kişilerde görülmüştür. العمامة تيجان العرب (sarık müminlerin tacıdır) mazmununda olan hadislerde (bunlar zayıf hadislerdir) sarığın genel Araplarda olmadığına delildir.

Asrı Saadette olan giyim şekillerinin nasıl oldukları hakkında açık malumat bulamadık. Müslümanlar için mahsus bir forma giymek hakkında teklifler hadis kitaplarında görünmemektedir, bununla ilgili selef ve halef âlimleri tarafından bir karar olduğu da bilinmemektedir. Rasulullah'ın Hıristiyan, İran Mecusilerin giyimlerini giymesi sabittir. والله اعلم بالصواب

Giyim, yürüyüş ve yaşayış şekillerinde pek hikmet olmasa gerektir. Asıl hikmet gönlün sıhhatli olmasıdır, insanlara zarar vermemek ve Rasulullah'a tabi olmaktır. Doğru söyleyen iki kişinin birincisinin sözü (Müellif gönül sıhhatiyle ilgili misal getirmektedir) : “Konusmasında ve zahiri kıyafetinde Rus kızlarından ayırmak mümkün olmadığı halde falan kadın, farz namazını, farz orucunu vaktinde eda etmekle beraber nafil oruç ve nafil namazlarla meşgul olur ve her gün biraz Kur'an okur.” İkinci kişinin sözü: “Falan hocanın ve müderrisin evinde bir müddet kaldım, her ezanı duyduğum halde camiye gittiğimi, sarığının sallandığını da görmedim secde yaptığımı da hissetmedim hatta tembih etmek kastıyla: “Sizi müezzin çağırıyor” diye söyledim, buna karşı: O her zaman çağırıyor, o çağırduğunda ben çok endişeli olmuyorum” cevabını alıp kahırlandım” biçiminde söz duydum.

B. Kur'an ve Sünnet İlgili Hadisler

120. Hadis: تركت فيكم امرين لن تضلوا ما تمسكتم بهما كتاب الله و سنة نبيه

Tercümesi: *Size iki şey bıraktım, eğer bu iki şeye sarılırsanız hiç sapıtmazsınız, bunlar: Allahın Kitabı ve Rasulullah'ın sünnetidir.*³⁵³

Rasulullah hazretleri bu sözü sadece sahabilere değil belki tüm ümmetine hitap ederek söylemekte ve Kur'an ile Hadis-i kendileri için rehber edinenlerin hiçbir zaman sapıtmayacaklarını müjdelemektedir. Ancak her asırda olan ümmet şu vadenin manasını anlıyorlar mı, anlıyorlarsa bu vadeyi yerine getiriyorlar mı?

Kur'an ve Sünnete sarılmanın manası, Kur'an'ı yemek meclislerinde okumaktan, az-çok sadaka almaktan ve bununla beraber öncekiler (ölenler) üzerine hatim yapmaktan ibaret olmasa gerek. Sünnete sarılmak mezhebe hilaf olan hadisleri sadece şu mezhebe hilaf olduğu için reddetmek, mefhumu ve hükmü itibarsız bırakıp lafızları sadece teberrük için okumak olmasa gerek. Belki Kur'an ve Sünnete sarılmanın manası, onları her bir mukallit ve her bir müçtehidin sözünden üstün tutmak, mümkün olduğu kadar her biriyle amel etmek, her biriyle amel yapmak mümkün olmadığında, elden geldiği kadar taarruz kaidelerine dayanarak tercih yapmak veya gönlün meylettiği biriyle amel yapmaktır. İlim ehillerinin açıklamalarına

³⁵³ Muvatta, s. 592, no: 3.

göre “sarılmak” şu şeyden ibarettir. İmam Ahmed İmran b. Huseyin den: “من قرأ القرآن“ فليسأل الله تبارك و تعالی به سیجیء قوم یقرؤن القرآن یسالون الناس به³⁵⁴ hadisi rivayet etmektedir.

Kur’an, Rasulullah vasıtası ile insanlara gönderilmiş ve hak şeriat kaidelerini, hikmet yollarını, âdemoğullarının dünyevi ve uhrevi saadetlerini kendinde toplamış bir Kitaptır. Bunun böyle olduğunu herkesin bilmesi lazımdır.

Sünnet ise Rasulullah’ın Kur’an Kerim dışında olan sözleri, fiilleri ve takrirleridir.

Kur’an ve Sünneti yol başçısı olarak tutulması hakkında bu yerde zikir edilmiş hadis tek hadis değildir. Belki bunun dışında daha pek çok hadisler ve ispatlayıcı deliller vardır. Bu delil olmasaydı akılın kendisi ispatlayabilirdi. Bu malum bir iştir. Ancak bugünkü Müslümanlar Kur’an ve Sünnete sarılmışlar mı? Kur’an ve Sünnet karşısında olan vazifeleri eda etmekte midir?

Bu sorulara cevap vermek problemlili ve çok gönülsüzdür.

Bu günkü Müslümanlar Kur’an’a sarılmak yerine kendilerinin ellerinde olan fetva kitaplarına, masum olmayan insanlar tarafından tertip edilmiş şerhlere ve haşiyelere tutunmaktadırlar ve bu eserlerin kâfi olduklarını dava etmektedirler.

Medreselerde tefsir dersleri ehemmiyet verilecek kadar okunmamaktadır, pek çok medrese Sibeveyhi, Sirâc ve Zucâc mezheplerini öğrenmekle boşa vakit geçirmektedirler. Kâinat hayatı ve teşkilatı âlemler hakkında Aristo fikrinin doğru olduğunu kabul edip Kur’an ayetlerini o fikre doğru getirmektedirler. Bu fikirde olanların talebeleri de, “Kur’an Aristo görüşlerini ispat etmek için inmiş” diye zan etmiş olsalar mazur olacaklardır.

Kur’an’a karşı olan vazife, yeteri derecede eda edilmemiş olduğu gibi sünnet hakkında olan vazifeler için de eda ediliyor demek mümkün değildir. Hadis kitapları amel maksadıyla okunma yerine bir tür umumi felaket ve belayı gidermek, evlerde yangın kazaları, cin zahmetleri verilmemesi için okunmaktadır. Bu yüzden doğru hadisler ile mevzu hadisler birbirinden ayırtedilememektedir. Doğru olanları yalan olanlarıyla aynı hükümde yürümektedirler. Minberlerden okunulan hutbeler, vaaz ve nasihatler bunlardan ibarettir, dinleyicilere de bu haller malumdur.

³⁵⁴ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 33, s. 167, no: 19944.

Kur'an ve Hadise "sarılmak" noktasından baktığımızda bu konuya pek ehemmiyet verilmediği için İslam dünyasında asılsız fetvalar ile dolmuştur ve "حيلة" ismin de olan şeyler "itibar edilmesi olan ameller" olarak tutulmaktadır. Bu işleri şeriat olarak kabul etmek ve Müslümanların amel kılmaları için takdim etmek "فويل للذين يكتبون الكتاب بأيديهم ثم يقولون هذا من عند الله ليشتروا به ثمنا قليلا فويل لهم مما كتبت أيديهم" ³⁵⁵ "وويل لهم مما يكسبون" tehditlerine ölçüt yapmaktan eminlik yoktur.

İslam âlemi için Kur'an ve Hadislerin yeteri seviyede bilinmesi ve amellerin bunlara münasip biçimde yapılması için peygamberler tarihini, dört halifenin siyasetini, sahabenin muamelelerini çok iyi öğrenmek lazımdır. Bu şeyler ümmetin ve milletin hak yolunda olup olmadığını bildiren açık ve adil ölçümdür.

Allah Teâlâ Beni İsrail âlimlerinin "din" ile oynamalarını, kendilerinin zan ve tahminlerini şeriat hükmünde taşıdıklarını Kur'an Kerim'de ayıplamıştır ve bu işlerin cinayet olduğunu hikâye etmiştir. Müslümanlar da bu olayları olmuş bitmiş bir iş olarak değil belki İsrail hakkında ayıp olan bir işin başka halklar üzerinde de ayıp bir iş olacağını ve bu nedenle Beni İsrail üzerine vaki olan birfelaketin, her milletin başına geleceğinin mümkün olduğunu itibara alarak okunulması ve ibret alınması lazımdır.

Bu günkü Müslümanların, Kur'an Kerim'le sahtekârlık yapan kavimlerden ne farkları kaldı?

Eğer İslam milleti önceki gafletinden uyanıp Kur'an'a, Sünnet'e sarılsalar, bununla beraber kendilerine ameli vacip kılsalar henüz fırsat vardır ve vakit geçmemiştir. ³⁵⁶ "فاما من تاب وامن عمل صالحا فعسى ان يكون من المفلحين".

Bizim kendi milletimizde dedelerimiz olan Bulğar Türkler zamanında, Moğolların işgali altında oldukları zamanda aralarında hadis ilmi yaygın olduğu hakkında bilgiler yoktur. Bu mübarek ilmin mertebesi ve öneminin anlaşılması son zamanlarda yaygınlaştı.

İmamlık, müderrislik, müezzinlik seviyelerinin imtihan edilmesi amacıyla gelen talebeler kendilerinin tercüme hallerini, üstatlarını ve okudukları derslerini kısa olarak yazmaya mahsus, Orenburg Diyanet cemiyetinde defteri vardır. Bu defter

³⁵⁵ 2/Bakara:73

³⁵⁶ 28/Kasas: 67

miladi 1840 yılından itibaren oluşturularak gelmektedir. Bu defterde imam ve meşhur medreseler cümlesine giren talebeler, “hadis fen’inden عين العلم okuduk” diye yazmışlar ve bazıları da hadis dersi olarak "طريقة محمدية" isimli kitabı zikretmişlerdir. Sonraki vakitlerde bu defterde "حديث" dersleri arasında "مشكات المصائب" yazılmaya başlanmıştır.

Bizim topraklarımızın medreselerinde “*Miškât*” kitabını hadis ilmin ders kitabı olarak âlimlerin okutmalarına inanamıyorum. Hidâye "هداية" dersi biçiminde ve sadece “*Mirkât* "مرقات" tercüme edip okutmuşlardır” diye zannediyorum.

Geçmiş âlimlerimiz arasında hadis ilmini kendi usulünce, fenni olarak anlayıcılar Kursavi, Ali Tuntari ve Mercani olmuştur. Alimcan Barudî ve onun ashabından bazı zatlar, Hicazda istifade edip gelen üç, dört muasırlarımız “kadirli seleflerimizin hayırlı halifeleri olurlar” diye ummaktayız.

322. Hadis: من كذب على متعمدا فليتبوأ مقعده من النار

Tercümesi: *Kim bilerek bana ait imiş gibi bir sözü söylerse Cehennem’de oturacağı yere hemen hazırlansın.*³⁵⁷

Bir hadisin doğru olduğunu söylemek için adil ravilerin, iyi zabtlarıyla Rasulullah’a ulaşması şarttır. Bu zamanada bu işleri kontrol etmek takat yetirilemeyecek bir iş olduğundan hadis fenninde muteber ve inançlı sayılmış olan asıllardan ve malum müsnedlerden yazmak kâfidir. Çünkü hadislerin bazıları doğru değildir. Hadis eleştiriciler o tür hadisleri doğru olanlarından ayırmışlardır.

Herhalde Kur’an Kerim’e veya akla hilaf olan muteber asıllarda bulunmayan hadislere doğru hadis hük vermek mümkün değildir. Bu nedenle gerek sevindirmek ve korkutmak maksadı ile veya başka bir maslahat ve umumi faydayı mülâhaza etmek, gerek ahkâm ve gerekse başka bir hususta olsun bu hadis hükmüne göre Rasulullah Hazretlerine yalan ve mevzu hadisler isnat etmek hükmüne girer ve haram bir işten sayılır. Hatta şüpheli olan hadisleri yazmak doğru olmaz. Bu mezkûr hadis-i şerif-i duyduktan sonra yanlış rivayet etmelerinden korkarak çok büyük sahabiler hadis rivayet etmekten çekinmişlerdir. Zubeyr b. el-Avam bu cümledendir.

³⁵⁷ Buhârî, Cenâiz 33, s. 267, no: 1291. Muslim, Mukaddima 2, s. 12, no: 3. Ebû Dâvud, İlim 4, s. 843, no: 3651. Tirmizi, İlim 8, s. 745, no: 2659. İbn Mâca, Mukaddima 4, s. 19, no: 30. Ahmed İbn Hanbel, *Musned*, c. 3, s. 30, no: 1413.

Şeriat indinde delil olup sayılmayan şeylere bina kılıp helal ve haram hakkında fetva vermek Rasulullah'a iftira kılmak kabilinden olup büyük günahdır. Allah Teâlâ'ya iftira kılmanın haram olduğunu ise söylemeye hacet yoktur. Eğer Allah Teâlâ'ya ve Rasulün'e iftira edenler ihlâsla tövbe ederlerse rivayetleri kabul olmasa da tövbeleri kabul olunabilir. "ان الله هو التواب الرحيم"³⁵⁸

C. Kötüler, İyiler ve Hidayet

25. Hadis: اذا سرتك حسنتك و ساءتك سيئتك فأنت مؤمن

Tercümesi: *İyi amallerin seni sevindirirse kötü işlerin seni üzse, sen Müslüman bir kişisin.*³⁵⁹

Allah'ın razı olacağı amellere sevinmek ve onun razı olmadığı işler sebebiyle üzülmek elbette Müslümanlığın alametidir. Çünkü imanlı olmayan insan nazarında iyilik ve kötülük arasında pek ayırım olmaz. İmanlı bende kendi kötülükleri için pişmanlık duyar ve vicdanı sızlar ve iyiliklerini düşünerek kendisinin istikbali hakkında ümidi yükselir. Bir insanın kendisinin iyilikleri sebebiyle kibirlenmesi ve kendisini Allah Teâlâ'ya yakın olan bendeler içerisinden sanması “şimdi ben iyi ameller kılmaktayım!” gibi fikirleri düşünmesi boş, yasak ve edepsiz işlerdendir.

37. Hadis: استفتت نفسك البر ما اطمأن اليه القلب و اطمأنت اليه النفس ولاثم ما حاك فلى القلب و تردد فى الصدر و ان افتاك الناس

Tercümesi: *Nefsinden fetva sor. İyilik şu şeydir ki kalp ve nefis onun üzerinde kararlanırlar, günah şu şeydir ki kalp kararlanmaz vicdan azarlanır, kişiler fetva verseler de sen kendi nefsinden fetva sor.*³⁶⁰

“İnsanlardan sor kendi bildiğini yap...” şeklinde bir atasözü vardır. Hadis-i şerifin manası da şuna yakın olup insanlardan sorduktan sonra insanın kendisi düşünüp kararını vermesidir. Bu sözler muhakkak herkes için değildir belki gönülleri saf, akılları kâmil, iyiliği kötülükten ayırabilen ve her bir işin neticesini anlayabilenler içindir. Öyle olsa da Rasulullah bu hikmetli sözü ile amel etmeyi, fikirde müstakbelli

³⁵⁸ 9/Tevbe: 118

³⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 36, s. 497, no: 22166.

³⁶⁰ Ahmad b. Hanbel, *Musned*, c. 29, s. 528, no: 18001.

olmayı öğütüyor, her bir işaret arkasından koşup yürümek gibi işlerden ve somut taklit etmekten yasaklıyor, akli kullanmaya ve itibarlı olmaya çağırıyor.

Bu nedenle her şey hakkında kendi erbabından fetva sormak, hem dünyevi hem uhrevi işlerde ehilleriyle müşavere kılmak ve bununla beraber bu konuda kendisinin de kontrol etmesi lazımdır. Çünkü insan kendi halini başkasından daha iyi bilir, başkalarının fikirlerine gelmeyen şeyler insanın kendisinin önceden hissetmesi malumdur.

Vabis b. Ma'bad isimli sahabi Rasulullah'a iyilik ve kötülüğün hangi şeylerde olduğunu sormak için gelmişti. Rasulullah Hazretleri ise ona bu mezkûr hadisle cevap verdi.

D. Amel ve İbadet, Bid'at ve Âbidler

11. Hadis: أحب الاعمال الى الله ادومها و ان قل

Tercümesi: *Amellerin Allah Teâlâ'ya en sevimsi az olsa da devamlı olanıdır.*³⁶¹

Az, ancak devamlı olan iyi amel devamsız olan iyi amellerden daha iyidir. Çünkü girişilmiş bir işte metanet göstermemek ve devamlı o işi yapamamak, o işte muhabbetin kâmil olmadığına ve tembelliğin olduğuna bir alamettir. Bu işler elbette övgülü bir iş değildir. Amellerin devamlısı Allah Teâlâ'ya sevimli olması için o amelin riyadan korunmuş olması şarttır. İhlâs olmayan ilmin devamlısında da devamsızında da hikmet olmaz. “Devam” sözünden murat sürekli ameli kesintisiz yapmak değil çünkü âdemoğlu için bu iş mümkün değildir. Belki ameli “adet” yapmaktır.

15. Hadis: الاحسان ان تعبد الله كأنك تراه فان لم تكن تراه فانه يراك

Tercümesi: *İhsan, Allah'ı görüyormuşsun gibi ibadet etmendir. Eğer sen Allah'ı görmüyorsan, şüphesiz O seni görür.*³⁶²

³⁶¹ Buhârî, Rikâk 18, s. 1314, no: 6464. Muslim, Salât 30, s. 283, no: 215. Nesâî, Kibla, II. 68, no: 762.

³⁶² Buhârî, Tefsîr 2, s. 1007, no: 4777. Muslim, İmân 1, s. 27, no: 8.

İbadet, yakınlaşma maksadıyla Allah Teâlâ'nın birliğine inanmak ve emirlerine itaat etmek, huşu ile zikretmekten ibarettir. Gönül hazır olmadığı halde eğilip otomatik şekilde şuursuz hareketler yapmak hikmet olmaz.

Eğer insanlar ibadet vaktinde Allah Teâlâ'yı görmüş olsalardı, ihlâslı olma hususunda gayret ederlerdi. Görülmediği takdirde de bu biçimde ihlâslı ibadet kılmak lazımdır, çünkü Allah Teâlâ bu ibadeti görmektedir ve bilmektedir. Hadisten anlaşılan mana bu olmakla beraber bendeleri mümkün olduğu kadar riya ve nifaktan korumaktır.

285. Hadis: من احدث في امرنا هذا ما ليس منه فهو رد

Tercümesi: *Herkim bizim şu dîn işimizin içinde ondan olmayan bir bid'at îcâd ederse, o reddedilmiştir; bâttıdır.*³⁶³

Şârihler tarafından söylenmiş tahkiklere göre bu hadis şerif, İslam dininin pek çok muteber kaidelerinden olup Müslümanlar arasına dağıtmak, manasını da herkes için anlatmak lazımdır. Selef asrından sonra İslam dinine katılan ne kadar bid'at ve münkir şeyler varsa bunların ret ve inkâr etme hususunda bu hadis-i şerifin ön planda tutulması lazımdır.

Bir Müslüman'ın gemi, demir yol, telgraf ve telefon icat etmesi, akıllara gelmeyen şeyleri dünyaya çıkarması, zarar verecek bir durum değildir. Çünkü bu şeyler dine ihdas edilmiş şeyler değildir. Mektepler, medreseler inşa etmek, camilere minareler dikmek, kitaplar oluşturmak, hatta Kur'an'ı Kerim-i matbaalarda bastırmak (niyet ve güzel maksatlardan ibaret oldukları halde) dünyevi işlerdir. Ancak Rasullullah'tan rivayet edilmeyen biçimde bir türlü akide oluşturmak ve ibadet ihdas etmek veya umumi ibadetlere hususi bir sıfat ve keyfiyet vermek, seleflerden miras olarak kalmış ve İslam dünyasında asıl ameller olarak gelmiş dini mertebeleri ve ıstılahları başka bir milletin dini isimlerine ve dini ıstılahlarına değiştirmek bid'attir. Mesela: "Cami" yerine "Kilise" imam ve müezzin yerine "ruhani papazlar" şeklinde tabirleri Müslümanlara nispet etmek bu hadisin mucibince reddedilmiştir.

Herhalde bid'at sözünün, sadece dini işlere has olduğu bu sözlerden anlaşılıyor. 213. و لا معنى للبدعة الا احداث امر في الدين. العلم الشامخ. ص. 213.

³⁶³ Buhârî, Sulh 5, s. 561, no: 2697. Muslim, Ekziya 8, s. 682, no: 1718. İbn Mâca, Mukadima 1, s. 17, no: 14. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 43, s. 351, no: 26329.

Şâri' tarafından emredilen şeylere günah veya sevap vaadedilmişse o şey dinidir onun dışındakiler ise “dünyevi”dir. Bu kaide her zaman hatırdâ tutulmalıdır.

Din işlerinde tasrif kılmak, sadece şeriatın kendisine ait olan bir husustur, hangi niyetle olursa olsun bu işlere karışmak insanlara yasaktır.

Adette dine katılmış yeni şeyler din âlimleri tarafından “din” isminden katmışsalar da, dikkat etmeye güçleri yetmeyen halklar bu şeyleri “din” isminden olduğu için sevinçle kabul ederler.

Dinlerin tahrif belasıyla karşılaşması, kötülükleri ve düşmanlıkları malum olan insanlar tarafından ve bazı hükümleri kaldırma yüzünden ve daha ziyade din'in kendi âlimleri tarafından “dine” hizmet etmek ve ”dini” güzel göstermek maksadına bina edilmekle tahrif hâsıl olur. Bu biçimde “tahrif” kapısı açıldıktan sonra bu kapı vasıtasıyla girip çıkmak yollarını genişletir.

Şu sır Rasulullah Hazretlerine malum olduğundan "اليوم اكملت لكم دينكم"³⁶⁴ şهادeti ile teşrif edilmiş İslam dinine, artırmak ve eksiltmek kasdıyla bir şey ihdas etmek kesin şekilde yasaklamıştır ve bu şeyin reddedileceğini ilan etmiştir. Bu nedenle “din” Asr-ı Saadette olan şekli ile insanlar için kâfi olup bundan başkası asla kabul edilmeyecektir.

Misal için biz burada “dine” sonradan ihdas edilerek “dinde” amel ve ibadet olarak yerleşmiş şeylerden bazılarını zikretmek istiyoruz:

1) Aşure: Allah Teâlâ'ya yaklaşmak, güzel amel ve ibadet kılmak maksadıyla Muharrem'in onuncu günü olan “Aşure”de Şia “taziye” ve kendilerine “sena” ismini verenler “bayram” âdetini ihdas ettiler. Bu iki fırka bu amelleri sebebiyle “bid'at” ve “dalalet” ehli olmakla hüküm edilmişlerdir.

Aşure taziyesi, sonraki zamanlarda yayılmıştır, önceki olan Şia'da böyle bir şeyin olduğu görülmemektedir. Hatta bu âdetin sadece hicri dokuzuncu asırda olduğu hakkında rivayetler vardır. Bazılarına göre “taziye” âdetini sofiler yaygınlaştırmıştır. Taziye münasebeti sebebiyle Şia'nın şeriata ikinci bid'atleri ve iftiraları yayıldı. Taziye meclislerinde vaiz tarafından bütün âlâm Hazreti Fatma'nın çocukları için yaratılmış, Kerbelâ'nın “Mekke”ye göre daha faziletli ve hürmetli olduğu, Hazreti

³⁶⁴ 5/Mâide: 3

Hüseyin'nin türbesini ziyaret etmek, haccetmekten daha sevap olduğu ve sahabilerden pek hürmetli zatları sövmek ve daha ziyade olan şeylerden oluşması elbette güzel bir amellerden değildir. Bu hususta böyle mevzu ve masnu' bilgileri içeren Kays İbn Salim el-Helâlî'nin kitabıdır.

Hazreti Hüseyin tüm Müslümanlar kaşında hürmetli bir zattır. Fahri Kâinat efendimizin torunu olduğundan ve Müslümanların onu yakın gördüklerinden şüphe yoktur. Bu muhterem zat mazlum olarak öldürüldü ve şehit edildi. Onu öldürmek büyük günahdır. Bu hal Hazreti Hüseyin için faydalı ve derecesinin yükselmesine sebep olmuştur. Bu nedenle üzölmek ve bu musibetlerden dönmek lazımdır. Ağlamak, bedenlerini cezalandırmak, giysileri yırtmak ve benzer şeylerden korunmak lazımdır. Çünkü Rasulullah Hazretleri: "ليس منا لطم الخدود و شق الجيوب..." (*Avuç içi ile yanaklarını döven, yakalarını yırtan ve Câhiliyye çağırışı ile feryâd (ve) figan eden kimse bizden değildir*) demiştir.³⁶⁵

Şia tarafında Aşure taziyesi ihdas edildikten sonra sadece onlara karşı olsun diyemuhalifleri de "Aşure" bayramı isminde bir bayram çıkardılar. Bunun hakkında hiç aslı olmayan hadisler uydurdular. Aşure gününde oruç tutmanın fazileti hakkında doğru hadis vardır fakat bunun dışında olanları mevzu ve yalandır. Bu sahih hadislerden de maksat, vaaz kitaplarında ifrat derecede sevaplar vaad eden hadisler değildir belki itimatlı olan muhaddisler tarafından rivayet edilen hadislerdir. Aynı'nin: "Allah Teâlâ Aşure gününde on peygambere on keramet ile hürmet etmiştir " diye peygamberlerin isimlerini ve maceralarını birer birer sayıp geçmesi ve Sahîh Buhârî gibi muteber hadis kitabına yaptığı şerhinde böyle bir rivayete yer vermesi çok üzücü bir durumdur.

Hulasa: Sevap ümidi ile Aşure gününde taziye kılmak ve bayram yapmak, korunmaya lazım olan "bid'at"lar cümlesindedir.

2) Regaip ve Beraat namazları

Kerahet vakti dışında nafîle namaz kılmak güzel ameldir, niyeti dosdoğru olan insanlar için bu ibadet karşılığı olarak sevap vaat edilmiştir. Ancak nafîle namazları Rasullullahtan sabit olan şekliyle almak ve Rasulullah asrında olduğu gibi eda etmek gerekir. Hususi suretlerde kılınmış ibadetler için, şu suretler hakkında hususi deliler

³⁶⁵ Buhârî, Cenâiz 35, s. 267, no: 1294.

lazımdır. Aksi takdirde kendi bildiğın ibadetle “dinde” yeni bir şey oluşturmak manasına gelir. Bu amelin yasak olduğu malumdur. Bu nedenle Recep ayında “Regaip” ismi ve Şaban ayında “Beraat” ismi ile hususi namazlar kılmak bid’at’tir. Bu namazlar çok eski asırlardan beri devam edip gelse de Ebu Tâlib Mekkî ve Ebu Hâmid el-Gazzâli gibi hadis ve sünnet ilimlerinde bilgileri az olan sofiler tarafından ihdas edildiği rivayet edilmiştir. Ancak her asrın muhaddisleri ve İslam hafızları bu namazları inkâr edegelmişlerdir hatta İbn Mâce tarafından rivayet edilen "إذا كانت ليلة... النصف من شعبان فقل مواليلها و صوموا نهارها...³⁶⁶ hadisinin de itibara alınmayacak derecede zayıf olduğunu ifade etmişlerdir.³⁶⁷

3) Hevl namazı

Bizim memleketimizde genel halk indinde farz amel derecesinde olan bir adet vardır: Muteber şahısların vefat ettiği ya da vefat haberi duyulduğu zaman akşam namazından sonra müezzin, ayağa kalkıp insanlara iki rekât “Hevl” namazını kılmalarını söyler ve namaz tamamladıktan sonra imam, halka yönelip: “Bu kıldığınız nafil namazının sevabını falan falan oğlunun ruhuna bağışladınız mı?” diye sorar. Cemaatte “bağışladık, bağışladık!” diye yüksek sesle söyledikten sonra imam dua eder cemaat “âmin” diye tekrarlar.

Bu biçimde “Hevl” namazının kimler tarafından ve hangi vakitte ihdas edildiği bize malum olmasa da Asr-ı Saadette, ashap ve tabiin asrında olmadığı malumdur.

4) Mescitte İhtiyat Zuhur Namazı Kılmak

Ashab-ı Kiram asrından yüzyıl geçtikten sonra: “Cuma namazı kılmak için Ebu Hanife şehri (مصر) şart koşmuştu. Şimdi bu zamanlarda şehir şartını bulmak şüphelidir, bu nedenle Cuma namazı kıldıktan sonra dört rekât ihtiyat Zuhur namazını kılmak gerekmektedir, eğer Cuma namazı cumadan hesaplanırsa, bu ihtiyat Zuhur namazı kazaya kalmış öğle namazı (ya ki nafil) olur eğer Cuma namazı cumadan hesaplanmazsa bu dört rekât namaz, şu vaktin öğle namazından olur” diye bu namazı kılmaya hüküm verdiler. Fakat böyle bir namazı kılmaya hüküm vermeye sebep yoktur, bu namaz meşru da değildir.

³⁶⁶ İbn Maca, İkâmatu’s-Salât 191, s. 225, no: 1388.

³⁶⁷ والحديث المروى فى ذلك عن نبي الله عليه و سلم كذب موضوع باتفاق اهل المعرفة بذلك. فتاوى ابن تيمية. ج 1 ص 149 (Rasulullah Hazretlerinden bu konu ile ilgili rivayet edilen hadis ilim ehli ittifakıyla uydurma olarak belirlenmiştir)

Cuma namazı İslam şeriatında şehir ve kariye olsa da olmasa da farzdır. Ebu Hanife, Cuma namazı için şehri şart kılsa da bu şart sadece zannı delile bina edilmiştir asıl cuma namazın farzlığı da katı delil ile sabittir. Zannı delil ile sabit olan bir şart bulunmaması katı delil ile sabit olan şeyi düşürdüğüne dair hiçbir eser yoktur. Şehri tarif eden deliller kesin değildir. Bazı tariflere göre küçük karyeler şehir olduğu halde ikinci tariflere göre Rasulullah'ın hayatı boyunca her zaman Cuma namazını kıldığı "Medine"sinin şehir olmaması lazımdır. Rasulü Ekrem Hazretleri farz Cuma namazı kılan "Medine"si bu günde Rusya'da olan pek çok İslam karyelerinden küçüktü. Hiçbir zaman bendeler iki farz namazıyla mükellef olmazlar. Eğer sadece birisini farz diye itikat kılsalar onu kılarlar.

Bu mesela hakkında: "Namaz kılmakta ne zarar var?" diye şüpheye ve bu işe hafiflikle bakmak doğru değildir. Allah ve Rasulü'nden sabit olmayan şekilde ibadet etmeye ve İslam dinine sonradan bir şeyler ihdas etmeye kimsenin hakkı yoktur. Eğer bir kişi kendi bildiğince Rasulullah'tan sabit olmadığını bilerek ibadetler ihdas etse o kişinin Allah'a şerik koştığına hükmedilir. Dinde aşırılığın yasaklanmasının asıl sebebi de budur.

Mescitte İhtiyat Zuhur namazını kılmayı yasaklayan bir imama "ارابت الذي ينهى" " demişlerdir. İmamda "Ey fakihler! Eğer bilerek adam öğle namazını altı akşam namazını dört rekât kılsa veya güneş çıktığını bilerek bu vakitte namaz eda etse siz bunu yasak etmeden razı olur muydunuz?" diye cevap vermiştir.

Sözün kısası: İslam dininde olan amel ve ibadetler şu üç türlü esasa bina edilir: 1) Allah Teâlâ'nın sadece kendisine has olarak Ona "şirk" koşmamak. 2) Şâri' tarafından öğretilen şekilde amel ve ibadetlerin eda edilmesi 3) İhlâslı olmak.

İslam ibadetlerinde ve amellerinde şu esaslara riayet edilmesi lazımdır. Cuma namazı ve Bayram namazları iki rekât namazdan olmakla beraber ikişer hutbeden ibarettir. Bayramlarda hutbeler, namazdan sonra Cuma namazlarında ise önce eda edilir. Bayram namazından sonra belli bir sünnet namazı yoktur. Amma cumadan sonra Rasulullah'ın kendi haneyi saadetinde bazı vakit dört bazı vakit iki rekât namaz

kılmayı buyurmuş olduğu hadisleri vardır. Bazı rivayetlerde bu emir “Eğer cumadan sonra namaz kılacak olursanız dört rekât olarak kılınız!”³⁶⁸ mazmunundadır.

Eve döndükten sonra dört rekât veya iki rekât sünnet kılmak çok güzel ve faziletli bir ameldir amma cuma namazı kılınan yerde Cuma namazının arkasından iki veya dört rekât yahut iki selam ile altı (birisini dört ikincisi iki) rekât kılmakla sünnet olur mu? Bu hal Rasulullah’a hilaf olmaz mı?

Rasulullah, bu namazı evde kılmak hakkında ayrı emir vermediğinden ilim ehilleri sünnet bulmuşlar ancak evde kılmak “daha faziletli” diye söylemektedirler. Bazı sahabilerin mescitte Cuma namazından sonra sünneti kıldıkları sebebiyle men edildikleri rivayet edilmektedir.

Herhalde “İhtiyat Zuhur” adlı namaz Rasulullah’tan ve seleflerden sabit değildir belki sonradan ihdas edilmiş bir namazdır.

Yine pazar ve pazartesi günlerinde, Recep ayının yirmi yedinci gününde kılınan namazlar, asılsız ve bid’attir.

5) Para karşılığında Kur’an hatmi okumak ve okutmak.

Para karşılığında Kur’an hatmi yapmak ve yaptırmak denildiğinde Kur’an okumak veya Kur’an hatmi için “belli bir ücret üzerinde sözleşmek ve notere gidip sözleşmek” diyen söz değil. Belki Kur’an okuyucu veya hatim edici kişi kendi içinden bu hizmetin boş olmadığını bilse bu okuma, para karşılığında olan okumadır. Asıl hedef, para olduğu halde buna ibadet ve ihlâs amel süsleriyle boyamak sadece mecazi değil belki hakiki manasıyla “münafıklık” olur. Rasulullah’ın “اكثر منافقى امتى قراؤها”³⁶⁹ (Ümmetimde münafıkların en çoğu Kur’anı okuyuculardır) demesinin hikmeti de bu olsa gerektir.. Para alma kastı ile Kur’an okumak ve okutmak, Rasulullah (s.a.v) Hazretleri ve sahabesi zamanında yoktu ve buna hacette olmamıştı. Müslümanların her biri Fatiha ve İhlâs surelerini bilirler ve pek çokları manalarını düşünürlerdi. Her insanın Kur’an hatmi okutmak yerine kendilerinin Fatiha ve İhlâs surelerini okuması ve Allah Teâlâ’ya boyun eğmeleri bendecilik göstermelerinden daha iyidir.

³⁶⁸ Muslim, Salât 18, s. 314, no: 881.

³⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 11, s. 210, no: 6633.

Öncekiler üzerine Kur'an okumalar, hamd (tehlil) etmeler“kabir sadakası” isminde özel sadakalar bu baptan olup Rasulullah'tan sonra hadisleşen ve inkâr edilmesi lazım olan işlerdendir.³⁷⁰

İmam Buhârî'nin: *ان احق ما اخذتم عليه اجرا كتب الله (Karşılığında ücret aldığımız vazifelerin en haklı olanı, Allah'ın Kitabı mukaabilindeki ücrettir)* diye hadis nakil etmesi ve Rasulullah'ın bedevi Araplar arasındaki sahabelinin Fatıha suresini okuyup koyun almalarını doğru gördüğü bizim söylediğimiz ibadet meselelerinden değildir. Bunlar büyü (dualarla ve ayetlerle bir kişi üzerine okumak) para alma hakkındadır. Asr-ı Saadette büyü “Tıp”ın bir kısım olarak değerlendirilmiştir. İmam Mâlik ve Şafîî Kur'an öğretmek ve okutmak için ücret almayı doğru gördükleri halde Hanefilerin önceki âlimleri bunu doğru görmemişleridir. Herhalde talim ve tedavi maddelerini ibadet için olan okumalar ile karıştırmak doğru değildir.

6) Ruhanilerden istimdat istemek, hacetler sormak için kabirlere gitmek

Bu işler sadece bid'at değil belki daha yüksek olması mümkündür. Başka bir yerde uzunca söylediğimizden bu mesele hakkında bu yerde bu kadarla yetiniriz.

7) Kadınların camiye gitmelerini yasaklamak

Buraya kadar söylenmiş şeyler “aşırılık” sebebinden dine ihdas edilmiş bid'atlardır. Cami kapılarını kadınlar için kapatmak ve Rasulullah'tan miras olarak kalmış dine bir şeyi, “din” ismiyle eksiltmek ihdas edilmiş şeydir. İmam Ahmed İbn Hanbel Hazretleri Ebu Sa'id el-Hudriden: *من اكل من هاذه الشجرة الخبيثة شيئاً فلا يقربنا فى المسجد (Her kim bu pis sebzedden bir şey yerse sakın mescide bize yaklaşmasın! Ey cemaat! Allah'ın bana helâl kıldığı bir şeyi haram etmek benim elimde değildir. Şu var ki ben bu sebzenin kokusundan hoşlanmıyorum).* Allah Teâlâ'nın helal kıldığı şeyi Rasulullah haram edemez, Rasulullah'ın helal kıldığı şeyi ise (kadınların mescide gitmelerini) başkaları hangi

قال الشيخ المقتدى محمد عبده رحمه الله: كل اجر يؤخذ على عبادة فهو اكل لا موال الناس بالباطل و قد مضى الصدر الاول و لم يكن اخذ الاجر على عبادة ما معروفا و لا يوجد فى كلام اهل القرن الاول و الثانى كلمة تشعر بذلك. ثم لا يعقل ان تحقق العبادة تحصل بالاجرة لان تحققها انما يكون بانية و ارادة وجه الله تعالى و ابتغاء مرضاته بامتثال امره و متى شاب هذه النية شائبة من حظ الدنيا خرج العمل عن كونه عبادة خالصة لله تعالى و الله تعالى لا يقبل الا ما كان خالصا من الخطوط والشوائب. اقول و قد ورد على لسان الشارع تسمية مثل هذا العمل شركا فى حديث مسلم و غيره. " قال الله تعالى : انا اغنى الشركاء عن الشرك من عمل عملا اشرك فيه معى غيرى تركته و شركه...." و انما يظهر تأويل مثل هذا فيمن قصد العبادة و لاجرة معا و اما من لا يقصد الا الاجرة فاذا لم تكن لا يقرأ تلك الختمة او العدد من السورة او الذكر فامرهم اقبح و ذنبه اكبر و عمله باطل لا يعتدبه شرعا فدافع الاجر عليه خاسر ماله و اخذه منه خاسر لماله . المنار.

³⁷¹ Buhârî, Tıp 34, s. 1201, no: 5737.

³⁷² Muslim, Mesâcid 17, s. 207, no: 565. Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 17, s. 148, no: 11084.

hak ile yasaklayabilirler? Rasulullah Hazretleri Ebu Hamîd es-Sâ'dî eşi Ummu Hamîda'ya uzun bir hadisinde: .."صلاتك فى بيتك خير من صلاتك فى مسجد قومك.." (Evde kıldığın namazın kavmin mescidinde kıldığın namazından daha hayırlıdır) ³⁷³ demiş olsa, Ummu Seleme Hazretleri: خير مساجد النساء فعريوثهن (Kadınlara mescitlerin en hayırlısı onların evleridir) ³⁷⁴ hadisini rivayet etmiş olsa ve bu sebepten başka sözler ve hadisler rivayet edilse kadınları camilerden yasaklamak manasına gelmez. Rasulullah Hazretleri'nin صلاة فى مسجدى هذا افضل من الف صلاة فيما سواه (Bu mescitte kılınan namaz başka mescitlerde kılınan namazdan bin defa hayırlıdır) ³⁷⁵ demiştir. Bu sözünden sahabiler, Mescid-i Haramdan başka yerde cemaat namazı kılmak yasak olduğunu anlamadılar belki Rasulullah'ın mescidinden başka mescitleri tesis kıldılar, Rasulullah zamanında Medine'de olan mescitlerin sayıları bazı ilim ehillerinin sayısına göre sekiz veya dokuzdur. Sahabiler bu mescitlerde cemaat namazını kılmışlardır, bundan da Rasulullah Hazretlerinin haberi vardır hâlbuki "kadınların evlerinde kılınmış namazları, mescitlerde kılınmış namaza göre bin derece üstün" mazmunundan hadis rivayet edildiği bize malum değildir. Kadınları mescitlerden menetmek hakkında mezkûr hadisleri şer'i hacet olarak değerlendirmek nasıl olur? Hacet olmayan bir şeyi hacet sanmak ve buna bina kılmakla bir hüküm vermek, şeriata iftira kılmak ve Allah Teâlâ'ya atfetmek olmaz mı? Kadınları mescitlerden menetmek hakkında getirilmiş delillerin tümü, yasaklamayan delillerin birisinin dahi karşısında durabilecek değildir. Hadislerin mertebelerini ayırabilenlere bu hal malumdur.

Sözün kıyası: Hususi surette bir ibadet şekli yapmak için onun hakkında şer'i delillerin olması lazımdır. İbadet ve amellerin ismi ve sayıları, şekil ve halleri ibadet işleri olup Şâri' tarafından emredilen ve bilfiil gösterilmesi lazımdır. Umumi delillere binaen bendeler tarafından hususi bir amel icat kılınması doğru bir iş değildir. Bu nedenle namaz kılmak hakkındaki umumi delillere binaen Regaip, Beraat, Kader ve Hevl gibi namazları ihdas edilmesiyanlıştır. Aynı şekilde sadaka, ziyafet, zikir, Kur'an okuma vb şeyleri umumi şer'i delillere isnat etmekle kabir sadakasını, ölünün defnedilmesini birinci, üçüncü, yedinci, kırkıncı ve yıl dolmuş günlerine mahsus şekillerde toplanıp belli sayılarda hatim okumayı şer'i ibadetler kapsamında

³⁷³ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 45, s. 37, no: 27090.

³⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Musned*, c. 44, s. 164, no: 26542. Suyûtî, *el-Câmiğu's-sağîr*, no: 5638.

³⁷⁵ Muslim, Hac 94, s. 516, no: 1394. Nesâî, Hac, V. 213, no: 2997. İbn Mâca, Salât 195, s. 228, no: 1404

değerlendirmek mümkün değildir. Çünkü Rasulullah'tan rivayet edilmeyen amel ibadet olmaz.

Bu şekilde ibadet ve amelleri icat etmenin manası (hâşâ Allah) şu olur: “Bizim dinimiz Rasulullah'tan kâmil olarak kalmadı, eksikti, şimdi biz kendimiz, eksik kalan yerlerini tamamlayıp kâmilleştirdik, şimdi kâmil bir din oldu” diyen bir söz olur. سبحانك هذا بهتان عظيم³⁷⁶

Rasulullah Hazretleri ümmetini bid'at amellerden ve inançlardan korudu ve: “Her bir bid'at dalalettir”³⁷⁷ dedi, halifelerine ve sahabilerine bid'atleri ayırma vasiyetlerini öğretmiştir. Bu kurallar her kim için malumdur. Kur'an ve hadislerde olmayan ve hürmetli halifelerden rivayet kılınmayan, İslam hafızlarının divanlarında rivayet edilmeyen amel ve ibadetlerden, mezhep ve akidelerden bereket ve hayırlı bir netice beklemek sürülmeyen ve urluk saçılmayan yerden verim ümit etmek kadar boş bir iştir.

Hazreti Osman zamanında Cuma namazı için ikinci ezan³⁷⁸ okunmuşsa bu iş “İbadet kılmakta ne zararı var?” diyen söze göre değil “Ezan okuma ve duyma sebebiyle insanlar sevap alsınlar” maksadıyla da değil belki içtimai hacet zaruretinden (insanlar çoğalması sebebiyle ilan etmeye zaruret olduğundan) kaynaklanmaktadır. Aslında sabah namazının öncesinde ezanın okunması hakkında Rasulullah'ın kendi zamanında olduğu yönünde rivayetler vardır.³⁷⁹ Rasulullah zamanında sadece bir yerde ve sadece bir cemaat olup kılınan Cuma namazının, bu gün bir şehrin değişik yerlerinde kılınması içtimai zarurettir (insanların çoğalması ve meşakkatlerin büyümesidir). İçtimai ve medeni zaruretlere mecbur olarak yapılan işlere Hevl, Regaip, Beraat, İhtiyat Zuhur namazı ve dünyevi mükâfatlar maksadıyla Kur'an hatmi yapmayı kıyas etmek muhaldir.

³⁷⁶ 24/Nûr: 16.

³⁷⁷ Muslim, Cuma 13, s. 310, no: 867. Ebû Dâvud, Sunne 6, s. 1053, no: 4607.

³⁷⁸ Cuma namazında imam minbere çıktıktan sonra okunan ezan, Rasulullah zamanında da olduğundan “birinci ezan” diye ve mescit dışında (bizlerde minarelerde) okunan ezan “ikinci ezan” diye söylenir. İmam Buhârî “kameti”da “ezan” saydığından bu minare üzerinden okunan ezanı “üçüncü ezan” diye tabir etmiştir.

³⁷⁹ Buhârî, Ezân 13, s. 139, no: 621.

SONUÇ

XX. yüzyılda İdil-Ural bölgesinde yaşamış ünlü âlim, hadisçi, şârih, gazeteci ve yazar Rızaeddin b. Fahreddin 31 Aralık 1858 yılında İdil-Ural Samara vilayetinin Bügülme ilçesinde, bugün Tataristan'a bağlı Kiçü suyu üzerindeki Kiçüçat köyünde, bir molla ailesinin beşinci çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Çağdaşları gibi Buhara, Hicaz ve başka büyük ilim merkezlerinde tahsil görmemişse de, hayatı boyunca ilmin her alanında kendisini yetiştirmeye gayret etmiştir. Rızaeddin b. Fahreddin, 1936 yılının 12 Nisan'ında 77 yaşında hayata gözlerini kapamış, 15 Nisan'da hayattayken kendisinin belirlediği mezarlığa defnedilmiştir.

Rızaeddin b. Fahreddin yaşadığı toplumda egemen olan cehaletle mücadele etmek için pedagoji, tarih, biyografi, coğrafya, fıkıh, tefsir ve hadis gibi çeşitli alanlarda yüzden fazla eser ve dört yüzden fazla makale yayımlamıştır.

Rızaeddin b. Fahreddin sadece ilmiyle değil, şahsiyeti itibariyle de örnek bir insandır. Ömrü boyunca her türlü sapıklıktan, aşırıktan uzak durmaya gayret göstermiş ve dünyevî meşakatlere sabır göstermiştir. İtikadi olarak selef anlayışını benimseyen Rızaeddin b. Fahreddin bu ekolün görüşlerini savunurken ehl-i sünnet düşüncesine aykırı olan fırkalara şiddetle karşı çıkmıştır. Fıkıhta Hanefî mezhebine tabi olmuştur. Ancak yaşadığı dönemde giderek yaygınlaşan mezhep fanatizminden uzak durmuş ve eserlerini de bu yönde hazırlamıştır.

Rızaeddin b. Fahreddin ilk olarak Arapça okumaya yeni başlayan öğrencilere yönelik bir ders kitabı olarak *Cevâmi'ü'l-Kelim* adlı bir hadis derlemesi/seçkisi yapmıştır. Eserinde ahlak ve terbiye açısından öğrencilerin gelişimine uygun olabilecek hadisleri seçmeye dikkat etmiştir. O, topladığı hadisleri daha sonra arkadaşlarının ısrarları üzerine Tatarca'ya tercüme etmiş, ayrıca güvenilir âlimler tarafından yazılmış eserlerden istifade ederek söz konusu hadisleri şerh etmiştir. *Cevâmi'ü'l-Kelim Şerhi* adı taşıyan bu çalışmada bulunan hadislerin çoğu ahlâki, toplumsal ve sosyal meseleler hakkındaki hadislerdir. Rızaeddin b. Fahreddin, hadisleri tercüme etmekle yetinmemiş, zengin içerikli, yorumlayıcı ve açıklayıcı bir tarzla çevirmiş ve açıklamıştır.

Rızaeddin b. Fahreddin *Cevâmi'ü'l-Kelim Şerhi*'ndeki hadisler için bir, iki veya üç kaynak göstermiştir. Bazı hadislerin kaynaklarını ise hiç zikretmemiştir. Bunun,

yazarın kütüphanesinin bazı temel hadis kaynaklarından mahrum olmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Cevâmi‘u‘l-Kelim Şerhi, çeşitli meselelere ve konulara dair 345 hadisten oluşmaktadır. Hadisler alfabetik olarak tertip edilmiştir. Müellif, hadislerin Arapça metinlerini verdikten sonra Tatarca açıklamalarını yapmakta ve bu açıklamalar sırasında oldukça akılcı yorumlamalarda bulunmaktadır. *Cevâmi‘u‘l-Kelim Şerhi*’nde geçen hadislerin çoğunluğu, *Kutub-i Sitte* ve Ahmed b. Hanbel’in *Musned*’inden seçilmiştir. Müellif bazı hadisleri Suyûfî’nin *el-Câmi‘u’s-sağîr fi hadîsi‘l-beşîri‘n-nezîr* kitabından almıştır. Dolayısıyla *Cevâmi‘u‘l-Kelim Şerhi*’ndeki hadisler büyük ölçüde sağlam ve muteber hadis kaynaklarında geçen hadislerdir. Ancak müellifin kendisinin belirttiği gibi eserde bazı *mevzu* hadislerin bulunduğu da bir gerçektir.

Cevâmi‘u‘l-Kelim Şerhi kadim tatarca dilinde yazılmıştır. Eserde kullanılan dil ve üslup gayet sade ve anlaşılabilir bir niteliktedir. Müellif, eserinde hadisleri tercüme ederken çoğunlukla birebir/lâfzen tercüme etmiş, bazen de geniş ve açıklayıcı bir çeviri yöntemini izlemiştir.

Rızaeddin b. Fahreddin’in hadis şerh metodu ise ana hatlarıyla şöyledir: O bazen hadislerde geçen Arapça kelimeleri izah etmek için onların lügat manalarının üzerinde durur ve böylece hadisin doğru anlaşılmasını sağlamaya çalışır. Hadislerin muhtevasını açıklarken de yeri geldiğinde ayet ve hadislerin yanı sıra sahabe, tabiin ve diğer âlimlerin görüşlerine, kendi görüşlerine ve hatıralarına, şiiirlere ve atasözlerine, tarihi bilgilere, tıp âlimlerin görüşlerine ve buna benzer malzemeye başvurur. Ancak eserde hadislerin şerhinde hep aynı yöntem takip edilmez. O yüzden hemen her hadisin ayrı bir metotla şerh edilmiş olması dikkat çekicidir. Diğer yandan hadisler konularına göre değil de alfabetik olarak sıralandığı için, peş peşe gelen iki hadis arasında doğrudan bir mana ve konu yakınlığı bulunmasa bile, müellif çeşitli yollarla hadisler arasında irtibat kurmaya çalışmaktadır.

Sonuç olarak *Cevâmi‘u‘l-Kelim Şerhi*, aslında bir ders kitabı olarak tasarlanmıştır. Doğrudan hedef kitlesi öğrenciler olduğu için pedagojik değeri yüksek bir eserdir. Sade ve özlü bir üslupla kaleme alınmıştır. Şerhin klasik hadis şerhlerine nazaran mütevazı bir içeriği varsa da, yazıldığı dönemin sosyal, eğitsel ve ahlakî durumunu yansıtmaya bakımından önemli bir kaynaktır.

KAYNAKÇA

Abdurafikov, G.H. *Materialı k Bibliografı Rızı Fahretdinova* , (Ufa: Delovaya Dinastiya Yayınları, 2009).

Asbahani, Ebû Na'ım Ahmed b. Abdullah, *Hilyatu'l-evliyâ'*, (Beyrut: Dâru'l-kutubu'l-ilmiye, 1988).

Aynî, Bedruddin Ebû Muhammed, *Umdetu'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. (Beyrut: Dâru ihyâi' tarâsi'l-'arabi, tsz.)

Ahmed, İbn Hanbel, *Musned*, (Arnaut,: Mu'sisatu'r-Risâla, 2001).

Buhârî, Ebu Abdillah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-sahîh*, (Mansuri: Maktabatu'l-İmân, 2003).

Baişev, F.N. *Obşestvenno-Politiçeskiye i Nravstvenno Etiçeskiye Vzglyadı Rızı Fahretdinova* ,(Ufla: Kitap Yayınları, 1996).

Bezzâr, Ebû Bekir Ahmet b. Amr b. Abdu'l-Hâlik, tah. Mahfûzu'r-Rahmân Zeynu'l-Lâh, *Musnedu'l-Bezzâr*, (Medîne Munevvere: Maktabetu'l-'Ulum ve Hüküm, tsz).

Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Huseyn, *Şu'bu'l-İmân*, tah. Muhtar Ahmed Nedvî, (Bambey: Mektebetu'r-raşt, 2003).

Derekutnî, Ebû'l-Hasan Ali b. Umar b. Ahmed b. Mahdi el-Ba'dâdî, *Suneni ed-Derâkutnî* , (Beyrut: Mu'sisatu'r-risâla, 2004).

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman, tah. Huseyn Salim, , *Sunen ed-Dârimî*, (Suudi: Dâru'l-ma'na, 2000).

Erul, Bünyamin, Tatar Âlimlerden Rızaeddin b. Fahreddin (1859-1936) Hadisçiliği. (*A.Ü. İ.F.*) 2005, sayı II, s 55-105.

Ebû Dâvûd, Suleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sunen* , (Beyrut: Dâru'l-Arkam, 1999).

Ebû Umar, Yusuf b. Abdullah b. Asım en-Nemrî, tah. Ebi el-Eşbelî ez-Zahîrî, *Câmi'ü bayâni'l-ilmî*, (byy: Dâru İbn Cevzi, 1994).

Fahredden, Rızaeddin, *Cevâmi'ü'l-Kelim Şerhi*, (Kazan: Tataristan Kitap Yayınları, 1989).

-----, *Kutub-i Sitte Müellifleri*, (Orenburg: Vakit Yayınları, 1910).

-----, *Mutâla'a*. (Ufa: 1900).

-----, *Kutub-i Sitte Müellifleri*, (Orenburg: Vakit Yayınları, 1901).

-----, *Tanzımât*, (Kazan: 1898).

Husainov, S.M. *Problemi Başkirkoy, Tatarskoy Kulturi i Naslediye Rizi Fahretdinova*, (Ufa: Print Yayınları, 2006).

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kezvîni, *Sunen*, (Lubnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 2009).

İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rifa, 1958).

İbn Ebi Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed, tah. Kemal Yusuf, *Musannafu İbn Ebi Şeybe*, (Riyad: Mektebetu'r-ruşda, 1988).

İbn Ebi Dunyâ, *Mekârimu'l-ahlâk*, tah. Mecdî Seyit Muhammed (Kahire: Mektebetu'l-Kur'an, tsz).

İsfârâînî, Ebu 'Avâna Ya'kûb b. İshâk b. İbrahim, tah. Ayman b. Ârif, *Mustahricu Ebi 'Avâna*, (Beyrut: Dâru'l-ma'rifa, 1998).

Kamaletdinova, Gakayla, *Hadislerni Tercema İtu Prinsipleri hem Alarga Komentariylar*, (Kazan: 2000).

Kudâ'î, Ebû Abdullah Muhammed b. Salâma b. Ca'far b. Ali, tah. Hamdî b. Abdulmecîd es-Selefî, *Musnedu's-Şihâb el-Kydâ'î*. (Beyrut: Mu'sisatu'r-risâla, 1986).

Kurtubi, Muhammed, *Makârimu'l-ahlâk*, (Kahire: Mektebetu'l-Kur'an, tsz).

Maraş, İbrahim, *Türk Dünyasında Dini Yenileşme (1850-1917)*, (İstanbul: Ötüken yayınları, 2002).

Muslim, Ebu Huseyn b. el-Haccâc el-Kuseyri. *Sahihi Muslim*. (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 2008).

Mâlik b. Ennes. Tah. Mustafa b. el-'Adavî, *el-Muvatta'*, (Mansura: Dâru İbn Recebî, 2003).

Munziri, Zakiyu'd-din Abdu'l-Azim b. Abdu'l-Kavi. *et-Terğîb ve't-terhîb*. (Beyrut: Dâru'l Kutub-i'l-İlmiye, 2005).

Mardanov, Raif, *Rızaeddin b. Fahreddin Nauçno Biografiçeskiy Sbornik*, (Kazan: Ruhیات Yayınları,1999).

Nesâî, Ebû Abdırrahman Ahmed b. Şuayb, *Sunen*. (Hilb: Mektebetu'l-Matbuât el-İslâmiya, 1986).

Özalp, Ömer Hakan, *Rızaeddin b. Fahreddin Kazanla İstanbul Arasında bir Âlim*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001).

Sancaklı, Saffet, *Begavi ve Şerhüs-Sünne'deki Şerh Metodu*, (Malatya: Doktora Tezi, 2001).

Suyûtî, (Ebû'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr, *el-Câmi'us-sağîr ve Ziyâdatuhu*.

Türkoğlu, İsmail, *Rusya Türkleri Arasında Yenileşme Hareketinin Öncülerinden Rızaeddin Fahreddin*, (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000).

Tahânavî, Muhammed b. Ali b. Ali b. Muhammed, *Kaşâf İstılâhâti'l-funûn*. (byy. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, tsz).

Tirmizi, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Süneni't-Tirmizi*. Tah. Ahmet Zahva ve Ahmet İnâya. (Beyrut: Dâru'l-kutubu'l-Arabiya, 2005).

Taberânî, Ebû'l-Kâsim Suleyman b. Ahmed, *el-Mu'cemu's-sa'ir*. (Beyrut: Mektebetu'l-İslâmiya, tsz).

-----, *el-Mu'cemu'l-evsat*. (Kahire: Dâru'l-Hameyin, tsz).

-----, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, (Kahire: Mektebetu İbn Teymiye, tsz).

Tayâlisî, Ebû Dâvut Süleyman b. Dâvud b. Cârud. Tah. Muhammed b. Muhsin et-Türki. *Müsnedi Ebi Dâvud et-Tayâlisî*, (Mısır: Dâru Hicr, 1999).

ÖZET

Marat Kashafutdinov, Rızaeddin b. Fahreddin'in Hadis Şerhçiliği, Yüksek Lisans Tezi, (Danışman: Prof, Dr. Bünyamin Erul) Ankara Üniversitesi, 2012, VII+120 s.

Bu Tez bir Giriş ve iki Bölümden oluşmaktadır. Girişte tezi içirdiği ve hazırlanmasında izlenen yöntem hakkında bilgi verdik.

Tezin birinci bölümünde tasvirî bir yaklaşımla Rızaeddin b. Fahreddin'in hayatı, ilmi kişiliği, hocaları ve eserleri ele alınmıştır.

Araştırmanın ikinci bölümde Rızaeddin b. Fahreddin'in *Cevâmi' u'l-Kelim Şerhi* içerik açısından tahlil edilmiştir. Bu çerçevede öncelikle şerhin genel bir tanıtımı yapılarak eserin te'lif sebebine ve kaynaklarına değinilmiştir. Daha sonra şârihin şerh metodu, hadislerin tercümesinde gözettiği ilkeler ve bazı konulara ilişkin dikkat çekici yorumlar analiz edilmiştir. Bu bölümde son olarak şerhi doğrudan tanı(t)mak için şerhten seçilmiş tercüme ve şerh örneklerine yer verilmiştir.

ABSTRAKT

Marat Kashafutdinov, Rızaeddin b. Fahreddin's Hadis Description, Master Thesis, (Supervisor: Prof. Dr. Bünyamin Erul) Ankara University, 2012, VII+120 pages.

This Thesis consists of an introduction and two sections. Upon arrival, we have information about the content and method in the preparation of the thesis.

A depiction of the first section of the thesis Rızaeddin b. Fahreddin's life, scientific approach to personality, advisors and discussed his work.

Research in the second section, Rızaeddin b. Fahreddin's Description of the Cevâmi'u'l-Kelim has been assayed in this context. In this context, the presentation of the book's first publication, with work on the reason for a general and resources that have been mentioned. Then pay attention to the author's description of the method, Hadis's translation and some issues to which policies have been remarkable comments analysis. This section was last translated directly from the book, and the book to get to know of instances of selected description.